

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

**TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK AZ AVAR KORI MEZŐFÖLDÖN ÉS AZ
5–10. SZÁZADI TÉRHASZNÁLATI ÉS KONTINUITÁSI KÉRDÉSEK**

I. KÖTET: SZÖVEG

SZÜCSI FRIGYES

2019

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

SZÜCSI FRIGYES

**TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK AZ AVAR KORI MEZŐFÖLDÖN ÉS AZ
5–10. SZÁZADI TÉRHASZNÁLATI ÉS KONTINUITÁSI KÉRDÉSEK**

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezetője: Dr. Óze Sándor DSc

Régészeti Műhely

Vezetője: Dr. Takács Miklós DSc

Témavezető: Dr. Türk Attila

TARTALOM

I. KÖTET

1.	Bevezetés	6
1.1.	Földrajzi keretek.....	7
1.2.	Időrendi keretek	8
1.3.	A Mezőföld környezeti képe az avar korban	11
1.4.	Kutatási problémák.....	14
1.4.1.	Településtörténet, térhasználat és térszerveződés	14
1.4.2.	A késő avar kor és a 9. század néhány általános problémája	17
1.5.	A Mezőföld avar korának kutatástörténete.....	21
1.6.	Az adatgyűjtés és az adatbázis felépítése	24
2.	Temetkezési szokások az avar kori Mezőföldön	26
2.1.	A sírok tájolása.....	26
2.2.	A sírok mérete és formája.....	28
2.2.1.	Padkás sírok.....	29
2.2.2.	Padmalyos sír	29
2.3.	Cölöpös sírok (sírépítmények).....	30
2.4.	Koporsóhasználat	32
2.5.	Kettős temetkezések és utántemetkezés	34
2.6.	Rendellenes temetkezések	37
2.7.	„Üres” sírok, szimbolikus temetkezések	38
2.8.	Halotti áldozatok	38
2.8.1.	Lovassírok.....	38
2.8.2.	Lósírok	40
2.8.3.	Lószerszámós sírok (jelképes lovas temetkezések).....	41
2.8.4.	Részleges szarvasmarhatemetkezés.....	42
2.8.5.	Magukban eltemetett edények.....	43
2.9.	Bolygatás és sírrablás	43

3.	Mezőföld avar kori temetkezéseinek leletanyaga és szerepe a temetkezési rítusban	45
3.1.	Férfi öviselet és övkészletek	45
3.1.1.	Övcsatok.....	45
3.1.2.	Övveretek és szíjvégek	47
3.1.3.	Övkészletek	55
3.2.	Női övfüggők és tartozékaik	61
3.2.1.	Díszfüggők	61
3.2.2.	Bronzláncok.....	62
3.2.3.	Vaskulcsok	63
3.2.4.	Kereszt	64
3.2.5.	Bronzcsengők	65
3.2.6.	Amulettkapszulák	66
3.3.	Ékszerek és viseleti tárgyak	67
3.3.1.	Fejékszerek.....	67
3.3.2.	Nyakékszerek	82
3.3.3.	Mellékszerek	84
3.3.4.	Kéz- és karékszerek	85
3.3.5.	Tarsolyzárók és -merevítők, tarsolydíszítő gyöngyök.....	87
3.3.6.	Övcsüngők (díszkorongok, szíjelosztó korongok és füles korongok)	90
3.4.	Fegyverek.....	91
3.4.1.	Kardok, szablyák	91
3.4.2.	Lándzsák	92
3.4.3.	Balták, bárdok, fokosok	95
3.4.4.	Íjászfelszerelés (íjak, nyilak, tegezsek)	99
3.5.	Szerszámok és használati eszközök	102
3.5.1.	Tűtartók és varrótűk.....	102
3.5.2.	Csipeszek.....	105
3.5.3.	Csontfésűk.....	105
3.5.4.	Orsókarikák és orsógombok.....	106
3.5.5.	Vaskések	107
3.5.6.	Bárdkések vagy aprítókések.....	110
3.5.7.	Csont ostor- vagy korbácsnyélvégek	111

3.5.8.	Csontbogozók.....	112
3.5.9.	Sarlók.....	113
3.5.10.	Szaluk és/vagy kapák.....	114
3.6.	Érmék és érempótlók.....	115
3.6.1.	Bizánci éremhamisítvány.....	115
3.6.2.	Római kori érmék.....	115
3.6.3.	Érempótló lemezek.....	116
3.7.	Régiségek.....	116
3.7.1.	„Szkíta” nyílhegy.....	116
3.8.	Lószerszámok és lószerszámveretek.....	117
3.9.	Kerámiaedények.....	121
3.9.1.	Gyorskorongon készült kerámia.....	121
3.9.2.	Lassúkorongon készült kerámia.....	128
3.9.3.	Korong használata nélkül készült (ún. kézzel formált) kerámia.....	129
3.10.	Tojás.....	129
4.	A leletanyag időrendi fázisai.....	130
5.	A leletanyag kapcsolatrendszerének áttekintése.....	136
5.1.	Késő antik–bizánci eredetű leletek.....	136
5.2.	Germán kapcsolatokra utaló leletanyag.....	137
5.3.	Ázsiai kapcsolatokra utaló leletanyag.....	139
6.	Térhasználati és kontinuitási kérdések az 5–10. századi Mezőföldön.....	140
6.1.	Romanizáltak, germánok és avarok: térhasználat és a kontinuitások kérdése.....	140
6.1.1.	A késő római kori provinciális lakosság az 5. sz. első felében.....	140
6.1.2.	Lelőhelyek az 5. sz. második feléből.....	141
6.1.3.	Langobard kori lelőhelyek (510–568).....	144
6.1.4.	A romanizált és germán hagyományok és népesség kontinuitásának kérdése Mezőföld területén az avar korban.....	146
6.2.	A temetők jellege és a kora avar kori térhasználat.....	150
6.2.1.	A kora avar korban nyitott temetők használati ideje és a lelőhelyek jellege.....	150
6.2.2.	A római úthálózat szerepe a térszervezésben.....	152
6.2.3.	A római kori erődök és villák térszervező szerepe.....	157

6.2.4.	A természetföldrajzi adottságok hatása Mezőföldön a kora avar kori térhasználatra	158
6.3.	A temetők jellege és a térhasználat a közép avar korban	160
6.3.1.	A közép avar kori temetők jellege és az azokból levonható következtetések 160	
6.3.2.	A római kori struktúrák térszervező jelentősége a közép avar korban	162
6.3.3.	Az Ozora(-Tótipusztá)–Igar– Dunapentele–Ivácsa horizont	163
6.4.	A temetők jellege és a térhasználat a késő avar korban	165
6.4.1.	A temetők jellege a késő avar korban	165
6.4.2.	A vízrajz és a késő avar kori térhasználat	166
6.5.	Mezőföld a 9. század küszöbén (kb. 780–830/850), avagy az „avar továbbélés” régészeti nyomai	167
6.5.1.	Balinka-Mecsépuszta.....	168
6.5.2.	Bodajk-Homoki-dűlő	169
6.5.3.	Csákberény-Orondpuszta	169
6.5.4.	Úrhida-Arany János utca – Avar utca.....	170
6.5.5.	Besnyő-Fácános (M6 autópálya, 17. műtárgy)	170
6.5.6.	Előszállás-Öreghegy	172
6.5.7.	Dunaújváros-Simonyi-dűlő	173
6.5.8.	Régészeti következtetések – Mezőföld a „honfoglalás” előestéjén.....	174
6.6.	A késő avar és a korai magyar településállomány összehasonlítása Mezőföldön ...	176
7.	Eredmények összegzése.....	178
8.	Irodalom.....	180
9.	Rövidítések	216

TARTALOM

II. KÖTET

1. számú melléklet: A mezőföldi avar kori temetők és sírleletek katalógusa
2. számú melléklet: A mezőföldi avar kori telepek katalógusa
3. számú melléklet: A mezőföldi avar kori szórványleletek katalógusa
4. számú melléklet: A katalógusokhoz felhasznált irodalom

5. számú melléklet: Képtáblák (a leletanyag képtáblái, áttekintő térképek a Mezőföld temetőiről az avar kor különböző korszakaiban, temetőtérképek)
6. számú melléklet: A mezőföldi avar kori temetkezések adatai (Excel táblázat)
7. számú melléklet: A mezőföldi avar kori temetkezések mellékleteinek adatai (Excel táblázat)
8. számú melléklet: Tematikus táblázatok a 6. és 7. számú mellékletben szereplő Excel-táblázatokból
9. számú melléklet: A törzsszövegben nem szereplő további tárgytípusok elemzése
10. számú melléklet: Leletlisták

1. Bevezetés

A keletről érkezett, közép- és belső-ázsiai eredetű avarok Kr. u. 552 táján tűntek fel Európában, követeik 558-ban jelentkeztek Konstantinápolyban, és 568-ban már ők uralták a Kárpát-medencét. Az avarok honfoglalása egy az európaiktól eltérő, keleti típusú katonai, politikai és gazdasági hatalmi modell kialakulását eredményezte. A korszak vezető hatalma, a Bizánci Birodalom a korai időszakban (Kr. u. 568–626) évi arany adóval vásárolta meg a békét a harcias avarok élén álló főfejedelemtől, a kagántól. Történelmi jelentőségű tettük, hogy – a magyarok előtt elsőként – tartós politikai alakulatban egyesítették a Kárpát-medencét, amelyben az őslakosság (germánok, „romanizáltak”)¹ és az avarok, valamint az általuk betelepített népcsoportok (szlávok, balkániak, kelet-európai törzsek) kulturális kölcsönhatásának eredményeképpen bő egy évszázad alatt egységes avar anyagi kultúrát hoztak létre.²

A disszertációmban egy avar településterületen belüli kisebb földrajzi egységet, a Kelet-Dunántúlon elhelyezkedő Mezőföldet veszem górcső alá.³ A dolgozat magvát Mezőföld adatbázisba gyűjtött 6–9. századi temetkezéseinek és leletanyaguknak kiértékelése adja, hiszen kizárólag ez képezhet kiindulópontot a temetkezési szokások kutatásához, a térhasználat jellemzőinek felvázolásához és a kontinuitási kérdések vizsgálatához egyaránt.

A természetföldrajzi adottságok, az 5–6. század, valamint a kora avar kor lelőhelyeinek számba vételével keresem a kora avar kori településszerkezet kialakulásának lehetséges okait. Ma már joggal feltételezhetjük, hogy a Kárpát-medence őslakossága az eddig gondoltnál nagyobb szereppel bírhatott az avar megtelepedés helyválasztásában, és nagyobb hatást gyakorolhatott az újonnan, keletről érkező nagyállattartó nomádok kultúrájára. Ugyanezt mondhatjuk el a természetföldrajzi adottságok avar kori térhasználatra gyakorolt hatásáról, amellet, hogy a mindenkori táj egyben tükrözi a természet és az emberi társadalom kölcsönhatását is.⁴ Mezőföld különösen érdekes ebben a tekintetben, hiszen földrajzi értelemben még az Alföld része, de a 6. század végének, 7. század első felének tárgyi kultúrája alapján a Kárpát-medence többi területétől markánsan eltérő Dunántúlhoz tartozik.⁵ Mindezt részben a katonai segédnépként az Avar Kaganátus hadseregében is feltűnő germánok jelenlétének és a 6. században is „pislálkoló” késő antik hagyományoknak, illetve az

¹ A 6. században a germánok és a romanizáltak tekinthetők a Kárpát-medence őslakosságának, hiszen nem tudunk náluk régebbi idők óta itt élő más népcsoportokat kimutatni.

² BÓNA 1984, 310–312; VIDA 2009, 106–108.

³ A Mezőföld fogalom tisztázása és a vizsgált terület pontos lehatárolását ld. a következő alfejezetben.

⁴ VIDA 2009, 105–106.

⁵ A kora avar kori Dunántúli temetőiben „a sírleletek száma, tipológiai változatossága, technikai kivitele és díszítése általában gazdagabb a Dunától keletre feltárt temetőknél” (SZENTPÉTERI 2009, 235.)

azt ápoló romanizált népességnek tulajdoníthatjuk (Mezőföldön elsősorban Csákberény-Orondpuszta, Mezőfalva-Vasútállomás és Tác-Fövenypuszta temetők, valamint több másik temetőben szórványosan).⁶

Külön fejezeteket érdemel a közép avar kori, majd a késő avar kori térhasználat elemzése, és hogy mit tudunk ebből a tudomány – elsősorban a régészet – jelenlegi állása alapján a 9. században kimutatni. Utóbbi nem csak az avar kor kutatásában szolgálhat értékes adatokkal, hanem a magyarság történelme szempontjából is fontos. Kutatómunkám kiindulási koncepciójaként azt az ésszerű feltételezést vettem fel, hogy a Kelet-Dunántúlon éltek emberek a 9. században, akiknek régészeti objektumokat és leletanyagot is hagyniuk kellett maguk után. Ez a terület megtelepedésre kiválóan alkalmas, és az újkőkor óta minden korszakban folyamatosan lakták. Nincs okunk azt feltételezni, hogy a 9. század ez alól kivétel lenne. Ha ezt elfogadjuk, akkor idővel mindegyik mikrorégióban meg kell tudnunk ragadni a 9–10. századi átmenetet, csak nyilván a módszereinkben és a kutatottság hiányában rejlik a probléma.

1.1. Földrajzi keretek

A Mezőföld kifejezés viszonylag újkeletű, elsőként egy 1708-ban keletkezett iratban bukkant fel. Talán ez magyarázza, hogy még ma sem ment át teljesen a közhasználatba.⁷ 19. században elsősorban még csak a régi Veszprém megye enyingi járását (Mezőszentgyörgy, Mezőkomárom környékét) jelölte, jelentését Fejér megye déli és keleti, a Sárvíz és a Duna közötti területére a 20. századi földrajztudomány terjesztette ki.⁸ Napjainkban a Dunántúli-dombság, a Dunántúli-középhegység és a Duna között, az Alföld átmeneti jellegű, változatos terepadottságokat felmutató, viszonylag jól lehatárolható tájegységét értjük rajta, amely tíz kistájat foglal magába: Érd-Ercsi-hátság, Váli-víz síkja, Közép-Mezőföld, Velencei medence, Sárrét, Sárvíz-völgy, Dél-Mezőföld, Enyingi-hát, Káloz-Igari löszhátak, Sió-völgy.⁹ Éghajlatát tekintve a dunántúli-dombvidéktől a Kárpátok hegykoszorújáig terjedő alföldi körzethez tartozik, annak is a szárazabb vidékeként vehetjük számba.¹⁰ Különösen igaz ez a Velencei-tó, Sárrét, Balaton vonaltól a Duna parti Bölcskéig (Tolna megye) húzódo kettős homokhátra.

⁶ BÁLINT 1995, 138.

⁷ LUKÁCS 2009, 205.

⁸ LUKÁCS 2009, 206, 210.

⁹ MAROSI-SOMOGYI 1990, I. 100–139; DÖVÉNYI 2010, 88–123.

¹⁰ BARTHOLYI-WEIDINGER 2012, 155–156.

A földrajzi kereteket indokoltnak tűnt kiterjeszteni a Dunántúli-középhegységhez (nagytaj) tartozó Vértes-Velencei-hegyvidék (kistájcsoport) azon kistájaira, amelyek dombos, változatosabb felszínükkel átmenetet képeznek a Dunántúli-középhegység és a Mezőföld között, ezáltal Észak-Mezőföld peremét képezik.¹¹ Ilyen kistajak a Móri-árok, a Zámolyi-medence, a Sörédi-hát, a Lovasberényi-hát, a Nyugati-Gerecse, az Etyeki-dombság és a Velencei-hegység. Ezek egy részére (Zámolyi-medence, Lovasberényi-hát, Velencei-hegység) korábban a Mezőföld részeként tekintett a földrajztudomány.¹² Tárgyalásra kerülnek olyan lelőhelyek is, amelyek földrajzi értelemben ugyan már a Keleti-Bakony (Bakony-vidék középtáj) és Vértes peremvidéke (Vértes-Velencei hegyvidék középtáj) kistájához tartoznak, de a Bakony és a Vértes „lábánál” elhelyezkedve, közvetlenül a Móri-árok kistáj mellett található (Balinka-Mecsérpuszta, Csákerény-Orondpuszta, Iszkaszentgyörgy-Pappenheim kastély, Kincsesbánya-Kincsesi út). Ugyancsak a vizsgálatom körébe vontam a földrajzi értelemben jelenleg nem a Mezőföldhöz sorolt Csepeli-sík kistáj közvetlenül a Mezőföld határán elhelyezkedő lelőhelyeit (Adony), mert célszerűnek tűnt a Dunát tekinteni természetes határnak.¹³

1.2. Időrendi keretek

A régészeti lelethorizontok és részben történeti adatok alapján a kutatás az avar kornak rendszerint három szakaszát különíti el egymástól: a kora, közép és késő avar kort. A három korszak abszolút keltezésében, konkrét évszámokhoz kötésében eltérő tudományos álláspontok ismertek, amelyek részletezésére a dolgozat terjedelmi keretei nem adnak lehetőséget. Mindenképpen kell azonban néhány szót ejteni arról, hogy mit értek kora, közép, valamint késő avar kor alatt, és miért pont az alább ismertetendő időrendet alkalmazom.

Korábban 670 körülre helyezte a kutatás a kora és közép avar kor határát és Kuber népének az Avar Kaganátus területére való vándorlásával kötötte össze.¹⁴ Bálint Csanád foglalkozott részletesebben azzal, hogy miért problematikus a történeti esemény és a közép avar régészeti

¹¹ „Az Észak-Mezőföld a Mezőföld legmagasabbra kiemelkedő, legtagoltabb felszínű, zömében lösszel borított pannon táblaröge, amelyet északnyugaton és északon a Vértes ill. a Gerecse, keleten a Kígyós-patak és a Duna, délen és délnyugaton a Sárrét, nyugaton pedig a Móri-árok határol” (SZERÉNYI 2000, 249). „A Mezőföld északnyugati, a Sárrét–Vértes–Velencei-hegység által közrefogott dombos, változatosabb felszínű része átmenet a Dunántúli-középhegység felé” (KOVÁCS G. K. 2015).

¹² MAROSI 1959, 9–10; MAROSI–SZILÁRD 1959, 331, 69. ábra

¹³ Korábban ezt a területet is a Mezőföld részének tekintette a földrajztudomány. Ld. MAROSI–SZILÁRD 1959, 331, 69. ábra

¹⁴ A bevándorlás elméletet Bóna István indította útjára (BÓNA 1970, 259–261).

horizont összekapcsolása,¹⁵ amellet, hogy Kubernek és hadseregének (!) közel egykorú forrásban adatolt Kárpát-medencébe érkezését nincs oka a kutatásnak kétségbe vonni.¹⁶

Az egyes (értsd: kora, közép, késő avar) horizontokat meghatározó új tárgyak, ha nem újonnan érkező népcsoportok beköltözésével köthetők össze, akkor nyilvánvalóan nem egyszerre jelentek meg a Kárpát-medencében, feltűnésük között akár egy-két évtized is lehet. Ugyanez igaz az eltűnésükre is, nyilván nem egy vagy két éven belül helyezik sírba mindegyik tárgytípus utolsó példányát, hanem ez is elhúzódhat több évig, akár egy-két évtized is lehet a különbség az adott régészeti horizont egyik tárgytípusa utolsó példányának és egy másik tárgytípusa utolsó képviselőjének földbe kerülése között. Ilyen esetek aztán a statikus kronológiával nehezen megmagyarázható lelet-előfordulásokat eredményezhetnek a sírokban, amiket rendre felold ez az egy-két évtizedes kifutási vagy „befutási” idő. A régészeti tipológiai alapon történő korhatározásnak ezt a korlátját tudomásul kell venni. Ezen rendszerint a bizánci pénzekkel vagy azok utánzataival való keltezés sem segít. Egy új tárgytípus – különösen egy pénz nélküli periódusban – már akár jóval azelőtt felbukkanhatott, hogy a vele együtt napvilágot látott pénz tulajdonosának sírjába került.¹⁷ Van néhány eset, amelynél a kora avar koriakat követően feltétlenül új típusúnak (értsd: már a közép avar horizonthoz tartozónak) minősíthető leletek olyan pénzek kíséretében láttak napvilágot, amelyeket Kuber bevándorlásánál korábban bocsátottak ki. Ilyeneket ismerünk Szegvár-Sárpoldalról (648–652), Szeged-Makkoserdőről és Gyenesdiásról (654–659), valamint Stejanovciból (659–668).¹⁸ Szeged-Makkoserdő esetét kiemelve, a varkocsszorító megjelent 24. férfisírban, amit az ugyanabból a sírból előkerült II. Constans érme alapján 654 után keltezhetünk,¹⁹ de nagy valószínűséggel még 670 előtt sírba került.²⁰ Ha még ehhez figyelembe vesszük, hogy a kerek átmetszetű bronz varkocsszorítónak, mint új tárgytípusnak minden bizonnyal nem az első példányával van dolgunk, akkor joggal gondolhatjuk, hogy a

¹⁵ Érveinek összefoglalását ld.: BÁLINT 2004a, 55–56.

¹⁶ A 7. század végén készült Niképhoros pátriárka Breviariumának és Theophanés Confessor Chronographiájának ma ismert változata Theophanésnál maradt fent (BÁLINT 2004a, 41). Ez a forrás „az avarokhoz beköltöző Kuber hadseregéről (*dynamis*) és nem népéről (*laos*) informál minket (BÁLINT 2004a, 42).

¹⁷ BÁLINT 2004a, 48.

¹⁸ BÁLINT 2004a, 49.

¹⁹ GARAM 1992, 145.

²⁰ A 24. sír további mellékletei: ezüstözött bronz lemezes nagyszíjvég, 5 db bronz lemezes kisszíjvég, négyszögletes ezüstveret, bronz alátétlemezzel és öt szegeccsel, 2 db kisebb, négyszögletes bronzveret, öntött, ovális bronzcsat, ovális vascsat a bronzlemezből készült csattest nyomaival, egy nagyobb négyszögletes vascsat töredéke, vaskés, vastárgy (GARAM 1992, 144–145.). Jelentős időtartam is eltelhet a legfiatalabb sírba helyezett érmék verése és a temetés időpontja között (DAIM 2010, 63).

tárgytípus akár már a 650-es években megjelent.²¹ Újabban Balogh Csilla mutatott rá arra, hogy a varkocsszorítók előzményének tekinthető – szerkezetében azonos, de formailag némileg eltérő és mindig csak egyesével előforduló – tárgytípus a Duna–Tisza közén már a kora avar korban, legkésőbb a 7. század második negyedében feltűnt.²²

Érdeemes még példaként a kunbányai vezéri (kagáni?) sírt említeni. A kutatás jobbra a 7. sz. második harmadára teszi a temetés idejét.²³ A rendkívül gazdag sír főként a kora avar kor jellegzetes tárgyait vonultatta fel, de feltűntek benne már a közép avar korra jellemző tárgyak és minták. Az egyik arany késtokon látható S alakú indadisz előfutára a késő avar kor legkorábbi leleteire (SpA I) jellemző vezérmotívumnak.²⁴ A kunbányai drótból pödört ezüst tarsolyzáró bronz párhuzamai a Duna–Tisza közeli közép avar kori sírokban tűnnek fel.²⁵ A továbbfejlesztett, bronzból öntött változataik pedig már a késő avar kor első szakaszának (SpA I) leletei és jóval szélesebb területen, a Bécsi-medencétől a Körösig megtalálhatók.²⁶ A fentiek alapján számolhatunk a drótból pödört tarsolyzárók és az S alakú indadisz 650 körüli (tehát mindenképpen 670 előtti) feltűnésével. A kunbányai, javarészt kora avar kori mellékleteket felvonultató sírban feltűnő közép avar korra jellemző tárgyak úgy magyarázhatók, hogy ezek már 650 környékén bizonyosan feltűntek. A másik magyarázat az lenne, hogy a kora avar kori tárgyak még jó ideig 670 után is megvoltak, illetve használatban voltak, ám az előbbi magyarázat jóval valószínűbbnek tűnik.²⁷

Általánosságban elmondható, hogy a kora avar korra jellemző leletanyag tárgytípusainak egy részét körülbelül 650 körül állították elő²⁸ – leszámítva természetesen azokat a

²¹ A varkocsszorítókat összegyűjtő és elemző Andrási Júlia, tanulmányának „Kronológiai kérdések” című fejezetében a „Tótipusztá–Igar–Dunapentele kör” – akkor még a magyar kutatók döntő többsége által elfogadott – bevándorlás-elmélet alapján való keltezése szerint 670-től datálta a tárgytípust (ANDRÁSI 1997, 116–118.).

²² BALOGH 2016, 165–166.

²³ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 217. Madaras László szerint a kunbányai sírba temetés ideje a 7. sz. utolsó harmada lehetett (MADARAS 2013, 27.). Ezt az egyik arany késtokon látható S alakú indadisszel magyarázza, ami a griffes-indás kultúra legkorábbi leleteinek a vezérmotívuma. „Ugyanis akkor és csak akkor kerülhetett egy ilyen motívumú késtok a sírba, amikor az a népcsoport, melynek ez a sajátja, már a Kárpát-medencében élt” (MADARAS 2013, 27.).

²⁴ MADARAS 2013, 27.

²⁵ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 218; ezt megerősíti az avar kori tarsolyzárókat feldolgozó Tobias Bendeguz, akinél ez a 2a típus: TOBIAS 2011, 281.

²⁶ Tobias 2b típusa: TOBIAS 2011, 281.

²⁷ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 218.

²⁸ Az időrenddel kapcsolatban hasonló gondolatmenetet fogalmazott meg Szabó János Győző 1969-ben megjelent tanulmányában (SZABÓ 1969, 42, 13.a) lábjegyzet). Néhány tárgytípus az elmondottak alátámasztására: az ún. Csákberény-csoportba tartozó „vörös kerámia” 630-ig, legkésőbb 650-ig keltezhető (VIDA 1999, 76), a szürke kerámia szemcsés Vida-féle IB₁ alcsoportját és a lassúkorongolt kerámia IIA csoportját kb. 650-ig gyártották (VIDA 1999, 56). A 7. század közepéig készíthették, de még a 7. század második harmadában is a sírokba kerülhettek a préselt rozettás veretek (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 158). A 7. század közepével bezárólag keltezhetőek még többek között a préselt arcabrázolásos veretek és szíjvégek (FANCSALSZKY 2017, 164), a vastag 8-as alakú tagokból álló bronzláncok (GARAM 2002, 163), a gúlacsüngős fülbevalók (VIDA 2011b, 403) stb.

tárgytípusokat, amelyeket a közép avar korban is²⁹ vagy akár az egész avar korban használtak³⁰ –, és körülbelül 670-ig az utolsó példányok is a föld alá kerültek. Mindeközben a 7. század második harmadában és a 7. század közepén kezdtek megjelenni új, a közép avar korra jellemző tárgyak, melyek egy részét hozzátévelegesen a 7–8. század fordulójáig készítették, és legkésőbb 710 környékéig kerültek ezek a tárgyak a sírokba³¹ – többségük azonban a késő avar kor egy részében vagy egészében használatban maradt.³² Aztán 700 környékén is megjelentek újabb tárgytípusok, amelyek a 8. század folyamán voltak használatban (pl. az öntéssel készült ún. griffes-indás bronz övgarnitúrák, a gyorskorongolt sárga kerámia). A késő avar kor pedig a frankok hadjárataival nem ért véget, mert a legkésőbbi leletkört még a 9. század első harmadában is gyártották, és legkésőbb a 9. század közepéig kerültek a temetkezések mellékleteiként a föld alá.³³ Így áll össze az avar kor három fő szakaszának jellegzetes anyagi kultúrája, amelyek kezdetét mindig jelentősen új tárgytípusok és/vagy technológiák feltűnéséhez köti a kutatás.

Mindezek alapján disszertációmban az alábbi – semmiképpen sem statikusan értelmezendő – időrendet értem az avar kor hármasság tagolása alatt:

kora avar kor	568–650(-670)
közép avar kor	650–700(-710) ³⁴
késő avar kor	700–830(-850) ³⁵

1.3. A Mezőföld környezeti képe az avar korban

A sztyeppe legnedvesebb része a Kárpát-medence közepe. A Kárpát-medence rendkívül gazdag vízfolyásokban és tavakban, így a legáltalánosabb természeti környezete a mocsár.

²⁹ A kora és közép avar korban egyaránt divatban maradtak például a kettős pajzs alakú övveretek (BÁLINT 1995, 105), a kürtös végű karperecek (BÁLINT 1995, 104), a Kunágota-Mersin típusú nagyszíjvégek (BÁLINT 1995, 105), a finoman iszapolt szürke kerámia (VIDA 1999, 56–57) stb.

³⁰ Az egész avar korban használták például: a kerek, préselt rozettás díszű lószerszámvereteket (BÓNA 1970, 256), az egyszerű, csuklós szájvasú zablákat és a kerek, hurkos fülű kengyeleket (BÓNA 1970, 255), az egyenes, egyélű vaskéseket, a balták és fokosbalták legtöbb változatát (SZÜCSI 2014, 141) stb.

³¹ Például a hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalók (PÁSZTOR A. 1986, 127–128).

³² A közép avar kor második felében jelentek meg és a késő avar korban is használatban maradtak pl. a T alakú bárdok (SZÜCSI 2014, 131–132). A kora avar kor végéről származó előzmények (BALOGH 2016, 165–166) után a közép avar korban kezdtek szélesebb körben elterjedni a varkocsszorítók, amelyeknek egyes típusai a késő avar kor végéig is használatban maradtak (ANDRÁSI 1997, 19. kép).

³³ Ezzel kapcsolatban ld a késő avar kor és a 9. század néhány általános problémája fejezetet.

³⁴ Falko Daim két lehetőséget is felvázolt, valószínűbbnek a következőt tartotta: FA – 568–650, MA – 650–710 (DAIM 1987, 155–159). Jozef Zábajniknál FS – 568–650, MS I. – 650–675, MS II. 675–700 (ZÁBOJNÍK 1991). Ld. még VIDA 1999, 193–195.

³⁵ Falko Daimnál SpA I-től SpA IIIb-ig (DAIM 1987). Garam Éva a tiszafüredi temető legkésőbbi, 6. fázisát a 9. századra tette (GARAM 1995a, 430). Számos további késő avar temető használata igazolható a 9. században (pl. Szarvas-Grexa-téglagyár, ld. JUHÁSZ 2004, 100–101; Nemesvölgy/Edelstal, ld. LOBINGER 2016, 118; a sort hosszan lehetne folytatni), így régészeti értelemben célszerű a 9. század első harmadát az avar kor részének, legkésőbbi időszakának tekinteni.

Már a 20. század első felének ismert földrajztudósa Kogutowicz Károly megállapította, hogy a 19. századi nagy vízrendezések előtt a terület egynyolcad részét (a mai országterületnek egynegyed részét) víz borította.³⁶ Minden tanulmány az időszakosan vagy folyamatosan vízzel borított árterületek fontosságát hangsúlyozza,³⁷ alapvetően tehát a vízrajz tekintetében különbözött leginkább a korabeli természeti kép a maitól.³⁸

Mezőföldet sűrűn hálózzák be a vízfolyások, amelyek ÉNy–DK irányban szelik át a löszös síkságot. A főbb vízfolyások – É-ről D-re haladva – a következők: Szent László-víz, Váli-víz, Móri-víz, Gaja, Sárosd-Seregélyesi-vízfolyás, Dinnyés-Kajtori-csatorna, Sárvíz és a Sió. Ezeken kívül számos további, a lelőhelyek elhelyekedésének szempontjából jelentőséggel bíró kisebb időszaki és állandó vízfolyás csörgedezik.³⁹

Környezetrégészeti szempontból Mezőföld a kevésbé kutatott területek közé tartozik. Fúrásminták alapján a Sárrét kistáj üledéktani (szedimentológiai), izotópgeokémiai, ősnövénytan (paleobotanikai) és malakológiai vizsgálatát végezték el, ám a közzétett eredmények csak az őskor bronzkorig terjedő időszakára tartalmaznak érdemi információkat.⁴⁰ A Sárréten az őskorban még nyíltvízű tó helyezkedett el, amely fokozatosan feltöltődött.⁴¹ A nagy vízrendezések előtti első katonai felmérés (1782–1785) térképén már egy nagykiterjedésű mocsarat látunk, nagyon kevés nyíltvízű tófelülettel.

Hasonló kép tárul elénk, ha a 10–15000 évvel ezelőtt kialakult Velencei-tóra pillantunk ugyanezen a térképen.⁴² A tó Árpád-kori Fertő megnevezéséből arra következtethetünk, hogy abban az időszakban, és vélhetően a korábbi avar korban is mocsaras állapotban volt.⁴³ A Velencei-tótól délnyugatra (a mai Börgönd, Dinnyés és Seregélyes között) egészen a 19. század végének lecsapolási munkálataiig – tehát az avar korban is – létezett a Velencei-tóval egykoron összefüggő Szerecsenyi- vagy Nádas-tó.⁴⁴

A Sárvíz-völgy képe is jelentősen eltért a maitól, mert 1–3 km széles mocsárvilággal rendelkezett az első katonai felmérés tanúsága alapján.

A Duna medre a római kortól napjainkig több száz métert tolódott nyugat felé (a földforgás kitérítő hatására az északról délre tartó folyók mindig a jobb partjukat mossák alá),⁴⁵ így a

³⁶ SOMOGYI 1987, 61; BÁLINT 1991b, 196–197.

³⁷ TAKÁCS 2005, 222, 230.

³⁸ SOMOGYI 1987, 61.

³⁹ MAROSI–SZILÁRD 1959, 338–342.

⁴⁰ SÜMEGI 2007a, 361–362; PERSAITS–SÜMEGI 2007, 362–365; SÜMEGI–HERBICH–IMRE 2007, 365–366; SZÁNTÓ–SÜMEGI 2007, 366–367; JUHÁSZ 2007, 367–372; SÜMEGI 2007b, 372–377; SÜMEGI 2007c, 377–383.

⁴¹ SÜMEGI 2007c, Fig. 11–15.

⁴² ÁCS–BUCZKÓ–LAKATOS 1994, 5.

⁴³ GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1996, 901.

⁴⁴ DEMETER 1997, 173.

⁴⁵ SOMOGYI 1987, 64.

mai Duna-parton lokalizált avar kori lelőhelyek egykoron valamivel távolabb lehettek a parttól.

Az eltérő vízrajzi kép eltérő vegetációt feltételez. A rekonstrukciók alapján Mezőföld területét – mint másutt is az Alföld szélét – mérsékelt száraz erdős puszta (erdős sztyepp) borította.⁴⁶ A mezőgazdasági művelés intenzitásával összefüggésben több régészeti korból kimutatták az erdősültség csökkenését a késő neolitikumtól a római korig.⁴⁷ Dunántúl területéről nem áll rendelkezésre bizonyíték arra, hogy a római kort követően a kultúrtáj jelentősen visszaerdősült volna.⁴⁸

Az 5–10. századig terjedő időszak éghajlatára vonatkozóan nem rendelkezünk részletes adatokkal. A kutatás nagyvonalakban vázolta fel, hogy az igen enyhe – helyenként szubmediterrán – éghajlatú ún. római optimumot a 4. század végétől követte a kora népvándorláskort jellemző hűvös és helyenként száraz éghajlatú korszak.⁴⁹ A 8. század végétől⁵⁰ (vagy legkésőbb a 9. század „derekától”)⁵¹ számol a kutatás az ún. középkori kis éghajlati optimummal, amelyet a korábbinál enyhébb, száraz klíma jellemez. Györffy György és Zólyomi Bálint döntő szerepet tulajdonítottak az Avar Kaganátus bukásában a klímaváltozásnak,⁵² de a regionális vizsgálatok megkérdőjelezzik ezt a hipotézist.⁵³

774–775-ben hirtelen ¹⁴C arány növekedés miatt egy nagy ugrás található a kalibrációs görbékben. A jelenség okát az asztrofizikai szakirodalom szokatlanul erős napkitöréshez kapcsolódó proton eseménnyel (*solar proton event*)⁵⁴ vagy a Tejútrendszeren belüli két csillagmaradvány ütközéséből eredő gammakitöréssel (*gamma-ray burst*)⁵⁵ magyarázta. Az eseménynek klimatológiai szempontból azért lehet jelentősége, mert közvetett hatásaként – az ózónréteg károsodása, ezáltal a felszín elérő UVB sugárzás növekedése mellett – átmenetileg feltehetően az éghajlat is hűvösebbé válhatott.⁵⁶

⁴⁶ SOMOGYI 1987, 65, 10. térkép.

⁴⁷ GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1996, 902.

⁴⁸ VIRÁGOS 2008, 210; „az erdőirtással mindenütt számolnunk kell, ahol a népesség helyenként gyarapodott” (GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1996, 900).

⁴⁹ RÁCZ 2006, 34–35; VADAS–RÁCZ 2010, 42–44.

⁵⁰ Rác Lajosnál történetileg pontatlan megfogalmazásban: „a „viking korszak” elején, a 8. század derekán tartossá váló katasztrofális szárazság...” (RÁCZ 2006, 36). Viking korral hagyományosan a 8. század végétől, a lindisfarnei kolostor hírhedt 793. évi felprédálásától számol a kutatás.

⁵¹ VADAS–RÁCZ 2010, 42, 44.

⁵² GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994, 13–37; GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1996, 915–917. A hipotézist kezdetben elfogadta Rác Lajos (RÁCZ 2006, 36), majd Sümegi Pál és kutatótársai regionális vizsgálatának fényében (SÜMEGI *et al.* 2009, 290) már óvatosabban fogalmaz a Vadas Andrással közösen írott cikkükben (VADAS–RÁCZ 2010, 45–47).

⁵³ SÜMEGI *et al.* 2009, 290.

⁵⁴ MELOTT–THOMAS 2012, E1.

⁵⁵ HAMBARYAN–NEUHÄUSER 2013, 32–36.

⁵⁶ CALISTO *et al.* 2012; MELOTT–THOMAS 2012, E1. A hazai régészeti szakirodalomban ld.: SIKLÓSI–LŐRINCZY 2015, 713.

1.4. Kutatási problémák

1.4.1. Településtörténet, térhasználat és térszerveződés

Az avar kori Mezőföld településtörténetét jelenleg főleg a temetők elemzésével tudjuk vizsgálni.⁵⁷ Ennek az a magyarázata, hogy temetőből többet tártak fel,⁵⁸ és a sírokból, mint zárt egységekből előkerülő változatos mellékleteknek köszönhetően az időrendjüket is jobban ismerjük. Ezzel szemben az avar kori telepek pontosabb keltezésére – szerencsésen előkerülő keltező értékű lelet hiányában – régészeti módszerekkel nincs lehetőségünk. A telepek leletanyagának túlnyomó többségét ugyanis kerámiatöredékek alkotják. Az avar kori kerámia hagyományos időrendje alapvetően a sírokból napvilágot látott egész, vagy kiegészíthető edénymellékleteken alapul, azok közül is főleg a gyorskorongolt szürke és sárga kerámián. A szürke kerámiát a kora és közép avar korra,⁵⁹ a sárga kerámiát pedig a közvetlenül rákövetkező késő avar korra keltezik.⁶⁰ Ez a két típus viszont nagyon ritkán fordul elő a telepanyagokban, így legtöbbször nem lehet rájuk támaszkodni a telepek keltezésében.⁶¹ Ettől függetlenül az előrelépés lehetőségei rejlenek a telepek kerámiaanyagának szisztematikus feldolgozásában és ezeknek más telepek anyagával, illetve a sírokból származó edénymellékletekkel való összehasonlításában. Mezőföldön a kutatásnak ez az iránya még „gyerekcipőben” jár, mert a nagyobb telepfeltárásokból kizárólag a dunaújváros-öreghegyi monográfia⁶² és a daruszentmiklósi telep feldolgozásának előzetes eredményei⁶³ állnak rendelkezésre. Jelen értekezésben a feltételek még nem voltak adottak a régió belüli összehasonlításra, a közeljövőben azonban minden remény megvan az újabb eredményekre.⁶⁴ Szót kell ejtenem arról is, hogy a terepbejárásokon szintén nehéz az avar kori telepek azonosítása, mert az avar kori telepkerámiát csak akkor ismerjük fel, ha jellegzetes avar kori edénytípus jellegzetes töredékei is találatnak közte (kézzel formált bogrács fültöredéke).⁶⁵

⁵⁷ Ez a megállapítás a Kárpát-medencére vonatkoztatva is megállja a helyét, hiszen a kb. 70.000 ismert avar kori sírhoz több ezer település tartozhatott. Ehhez képest mindössze kb. 300 avar kori teleprészletet tártak fel (VIDA 2013, 316, 47. lábjegyzet).

⁵⁸ Az első avar kori települést csak 1967-ben tárták fel, éppen Mezőföld területén, Dunaújváros-Öreghegyen (BÓNA 1973). Avar kori temetkezéseket viszont már a 19. század óta ismerünk. A kevesebb feltárt telep részben annak is köszönhető, hogy a földmunkák során – szemben a látványosabb sírokkal – a telepekhez köthető különböző beásásokra (tárolóvermek, szemétködrök, szerves anyagokból épült házak földbe mélyített része stb.) a laikusok kevésbé figyelnek fel, így az esély is kisebb arra, hogy régész értesüljön az előkerülésről.

⁵⁹ BIALEKOVÁ 1968, 205–227; VIDA 1999, 33–82.

⁶⁰ BIALEKOVÁ 1967, 5–76; GARAM 1969, 207–241; KONDE *et al.* 2018, 200, Fig. 14.

⁶¹ HEROLD 2014, 208.

⁶² BÓNA 1973.

⁶³ KONDE *et al.* 2018, 177–232.

⁶⁴ Kondé Zsófia a készülő doktori értekezésében a daruszentmiklósi telepet elemzi hagyományos módon, valamint a háztartási régészet módszereivel.

⁶⁵ A kézzel formált (korongolatlan) bográcsok a 9. századnál később nem, vagy csak elvétve fordulnak elő (az egyetlen általam ismert, hiteles feltárásból származó példa az Árpád-kori dobozi telepről: KOVALOVSKY 1975,

Nem véletlen, hogy Mezőföld területén több – terepbejárás során gyűjtött kerámiatöredékek alapján – azonosítani vélt avar kori telepről derült ki a megelőző feltárás során, hogy a lelőhely nem az avar korra keltezhető (ezekben az esetekben többnyire Árpád-kori telepekről van szó).⁶⁶ Az ellenkezőjére még több példa akad, amikor a terepbejárás során gyűjtött kerámiatöredékek között nem ismerték fel a jellegtelen avar kori cseréptöredékeket, a megelőző feltárás azonban avar kori telep (is) napvilágot látott.⁶⁷ Összességében elmondható, hogy a telepkerámia keltezése általában csak az alábbi időszakok megadásával lehetséges: 6–7. század, 7–8. század, 8–9. század, 9–10. század, 10–11. század,⁶⁸ de megesik, hogy csak az alábbi tág kormeghatározást állapíthatjuk meg a kerámiatöredékek jellege, pontosabban jellegtelensége alapján: 6–8. század és 8–10. század (vagy 8–11. század).⁶⁹

211, 18. kép). A kutatás a Szarvasi járásban folytatott terepbejárások 1980-ban közölt eredményei (SZŐKE 1980, 187–188) óta gyakran ebbe a körbe sorolja a sütőharangokat is: „Az avar kori telepeken előkerült sütőharangok” töredékei „általában csak a jellegzetesen záródó perem, vagy a harangszerű test, illetve a hurkás fül alapján ismerhetők fel” (VIDA 2011a, 726; ld. még BALOGH 1999, 114–115). Meg kell azonban jegyezni, hogy a sütőharangok a kora Árpád-kor leletanyagában is előfordulnak (a problémával foglalkozott: BÁLINT 1991a, 60–61, valamint Kisalföld vonatkozásában: TAKÁCS 1996, 168, Abb. 14, 170). Külön hangsúlyozandó, hogy már mezőföldi Árpád-kori telepről is tudunk sütőharangokról: Székesfehérvár-Kisfaluudról 11 darva, nagy kavicsal soványított sütőharang-oldalfal került elő (MESTERHÁZY G. 2017, 106).

⁶⁶ Bölske-Gyűrűs völgy, TO 14. (azonosító: 30726) lelőhelyen 2001-ben azonosítottak felszínen gyűjtött kerámiatöredékek alapján avar kori telepet. A nagyfelületű megelőző feltárás azonban csak neolitikus, bronzkori, vaskori és Árpád-kori objektumokra leltek (MNM Régészeti Adatbázis, <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/1636>, 2018. október 26.). Székesfehérvár-Gaja-patak–Pokol sarja–Gugásvölgy–Körgyűrű találkozásánál nevű (azonosító: 29190) lelőhelyen előzetes régészeti dokumentáció készítéséhez végzett terepbejárás azonosítottak 2015-ben a Forster Központ munkatársai avar kori telepnyomot. Az ugyanezen évben végzett próbafeltárás, majd teljes felületű megelőző feltárás azonban kora rézkori objektumok mellett csak Árpád-koriak kerültek elő, avar kori jelenségeknek nyoma sem volt (MNM Régészeti Adatbázis <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/73075> 2019. január 28.; REICH-SAVANYÚ 2016, 186).

⁶⁷ Baracs-Szitányi-dűlő (azonosító: 59367) lelőhelyen 2008-ban azonosítottak terepbejárás során intenzív késő vaskori telepet. Az ugyanabban az évben folytatott megelőző feltárás után emellett késő rézkori, bronzkori és avar kori településrészlet, egy késő középkori–kora újkori ház, valamint avar kori temetőrészlet is napvilágot látott (KISS Cs. K. 2009, 147). Dunaföldvár külterületének északi részén tervezett bioetanol üzem 12 ha kiterjedésű területén 2009-ben végeztek terepbejárást. Óskorinak és római korinak meghatározott kerámiatöredék alapján azonosították Dunaföldvár-Felső-rév (azonosító: 71913) lelőhelyet (STIBRÁNYI 2010, 195). A terepbejárás azonosított korszakokon kívül a 2010-ben végzett próba-, majd az azt követő megelőző feltárás avar kori és Árpád-kori telepet hozott felszínre (MIKLÓSITY 2012, 216). Itt említhetjük még Paks-Gyapa, M6 TO-16 lelőhelyet, ahol a terepbejárás adatai alapján római kori és Árpád-kori jelenségekre számítottak (K. NÉMETH 2008, 255; HERENDI-ZANDLER 2009, 255), de ezek mellett többek között öt késő avar kori hulladékgödör is napvilágot látott a 2008-ban elvégzett régészeti feltárás (HERENDI-ZANDLER 2009, 256). Hasonló Paks-Gyapa, M6 TO-22 lelőhely esete is, amelyet 2001-ben terepbejárás során Árpád-kori telepnyomként azonosítottak (ld. MNM Régészeti Adatbázis <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/1655> 2019. január 28.), majd a 2008-ban végzett nagyfelületű megelőző feltárás az Árpád-kori telepjelenségek mellett késő bronzkori és római kori objektumokat, valamint hét darab avar korra keltezhető veremházat és kemencéket dokumentáltak (TOMKA 2009, 256–257). Végül pedig Adony-M6/43/Fejér lelőhely említendő, amelyet 2001-ben terepbejárás során római kori és bronzkori lelőhelyként azonosítottak, de a nagyfelületű megelőző feltárás egy kora avar kori ház is előbukkant (MNM Régészeti Adatbázis <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/63333> 2019. január 28.).

⁶⁸ MERVA 2012, 283; TAKÁCS 2018, 9.

⁶⁹ Áttekintő táblázatban ld.: TAKÁCS 2009, 225, Abb. 2.

Hasonlóan problematikus a helyzet az 5–6. századi (germán kori) telepekkel, hiszen például 2002-ben tárták fel Dunántúlon az első langobard házakat,⁷⁰ és 5. századi germán telepből is alig néhányat tart számon a kutatás.⁷¹ Fejér megye területéről pedig – két rácalmási langobard szemétködör kivételével⁷² – még a mai napig sem ismerünk egyértelműen azonosított, vagy feltárással hitelesített 5–6. századi teleprészletet.

A fentebb felsorolt azonosítási és keltezési nehézségek miatt disszertációmban a népvándorlás kori lelőhelyek közül csak a temetőrészletekkel foglalkozom, de a temetők közelében nyilvánvalóan minden esetben teleppel is számolhatunk. Éppen ezért az egyes temetők elhelyezkedésének vizsgálata túlmutat azon a kérdésen, hogy különböző népelemek miként használták az egyes temetkezési helyeket, és önmagában is alkalmas településtörténeti következtetések levonására.⁷³

Az értekezés azonban néhány ponton túlterjeszkedik a településtörténet keretein annyiban, hogy a településtörténeti képre támaszkodva térhasználati kérdésekre is válaszokat keres (pl. kimutatható -e migrációs térhasználatra utaló nagyállattartó nomadizálás a kora avar korban, kimutatható -e az egyes mikrorégiókban a római kori épített tér használata, az egyes lelőhelyek elhelyezkedéséből milyen következtetéseket vonhatunk le az adott közösség térhasználatára). A térhasználat (angol: *use of space, spatial use*, német: *Raumnutzung*)⁷⁴ kifejezés a Regionális Tudományi Tanulmányok 11. kötetének appendixeként megjelent Regionális tudományi kislexikon definíciója szerint mindazon társadalmi folyamatokat jelenti, amelyek megváltoztatják az adott terek szerkezetét, a térelemek, a különböző térkategóriák minőségi vagy mennyiségi jellemzőit. A térhasználat csak a külső tér (érstd: földrajzi tér vagy környezet) társadalmi igénybevételét jelöli, és jellemzően nem tudatos, nem célorientált cselekvés.⁷⁵ A definícióból is következik, hogy a társadalmi térhasználat kifejezés tág

⁷⁰ SKRIBA–SÓFALVI 2004, 156–157.

⁷¹ ÓDOR 2011, 373., 356.

⁷² SKRIBA 2007, 377.

⁷³ A településtörténet kifejezés sokféle jelentésárnyalattal bír a hazai szóhasználatban. A történelemtudományban ide tartoznak az egy-egy település múltjával foglalkozó tanulmányok, a több településsel, sok települést magukba foglaló tájakkal, országokkal, földrészekkel foglalkozó írások, valamint egy-egy települési jelenség történetét feltáró tanulmányok (BÁRTH 2011, 89). A kifejezés a régészettudományban is használatos, Magyarországon már a kezdetektől nem kizárólag a telepek kutatását értik rajta, hanem a településtörténeti következtetések levonásához felhasználják a sír- és szórványleleteket, tehát az ismert leletek összességét (LÁSZLÓ 1943). Bóna István 1967-ben a Csehszlovák Tudományos Akadémián tartott előadásán elsősorban temetők alapján vázolta fel Magyarország 5–7. századi településtörténeti vázlatát (BÓNA 1968, 21–32).

⁷⁴ A *Raumnutzung* kifejezés jelen disszertációban alkalmazott térhasználat fogalom jelentéséhez hasonló használatához a német nyelvű szakirodalomban ld. például: GOBLER–BIERMANN 2013, 109–116; SCHNEEWEISS 2013, 117–124; STEUER 2013, 105–108.

⁷⁵ NEMES NAGY 2005, 22.

fogalom, amely a társadalmi térszerveződéshez (angol: *organization of space*, német: *Raumorganisation*) hasonlóan négyszintű modellben összegezhető:⁷⁶

1. Mikroterek (egyén, család),
2. Lokális terek (szomszédság, lakóközvet, település),⁷⁷
3. Regionális terek (kistérség, mezokörzet),
4. Makroterek (ország, országcsoport, világ).

Az avar kori Mezőföldön a kutatottság jelenlegi fokán – néhány lokális kivételtől eltekintve – a regionális tér szintjén tudunk térhasználati és térszerveződési következtetéseket levonni.⁷⁸

A téma megközelítése kapcsán szóba jöhet még a térszerkezet fogalma, amely a Regionális tudományi kislexikon szerint a térbeli objektumok és a közöttük levő kapcsolatok, viszonyok alkotta, működőképes konfigurációként, illetve nagyobb téregységeknek lehatárolt térrészekre bontásával, és általában egy-egy kiemelt jellemző szerinti értékelésével, térképezésével feltáruló („regionális”) egyenlőtlenségi és rendezettségi sajátosságok összességéként értelmezhető összetett térkategória.⁷⁹ A térszerkezeti vonalak – amint azt a későbbiekben látni fogjuk – az avar kori Mezőföldön a vízfolyásokhoz és a római kori épített struktúrákhoz igazodó letelepülési zónák, és az ott megfigyelhető településkoncentráció mentén vázolhatók fel.

1.4.2. A késő avar kor és a 9. század néhány általános problémája

782-ben az avar követek a *Caganus et Iugurrus, princeps Hunorum* megbízásából érkeztek tárgyalni Nagy Károly frank uralkodóhoz. Az itt először feltűnő jugurrus méltóság említését többen kazár mintájú, kettős fejedelemséggel magyarázták, amit azonban Bóna István,⁸⁰ Erdélyi István⁸¹ és Walter Pohl⁸² is kétségbe vont. Egyetérthetünk Szőke Béla Miklós

⁷⁶ NEMES NAGY 2005, 23.

⁷⁷ A nemzetközi régészeti szakirodalomban gyakran találkozunk a térhasználat vizsgálatával a lokális terek szintjén. Példának okáért Martin Hansson a középkori arisztokrácia térhasználatát elemezte (HANSSON 2009, 435–452). Egy kora bronzkori telep területén a leletanyag elterjedése alapján levont térhasználati következtetésekhöz ld. MENTESENA 2015, 259–264.

⁷⁸ A térhasználat és térszerveződés fogalmakat hasonló értelemben használta Berényi István, aki a Kárpát-medence földrajza kötetben összegezte egy rövid fejezetben a honfoglalás kori magyarság térhasználatát (BERÉNYI 2012, 377–379). Fazekas Ferenc a doktori disszertációjában úgy fogalmazott, hogy „a római kor utáni népesség térhasználatát a jelenlegi elégtelen forráshelyzet – szisztematikus terepbejárások hiánya, fontos lelőhelyek feldolgozatlansága, etc. – miatt egyelőre kevésbé ismerjük” (FAZEKAS 2014, 218–219). Kristó Gyula a tájszemlélet és térszervezés fogalmakat használta könyvében, amelyben azt vizsgálata, hogy „a Kárpát-medencét elfoglaló és abban berendezkedő magyarok miként látták és hogyan szervezték meg a területet” (KRISTÓ 2003, 10).

⁷⁹ NEMES NAGY 2005, 23.

⁸⁰ BÓNA 1984, 334.

⁸¹ ERDÉLYI 1982, 197.

⁸² POHL 1988, 299.

álláspontjával, aki a kagáni tekintély hanyatlásának következményeként értelmezte a „kettős hatalmat”,⁸³ ami már magában hordozná a két méltóság vetélkedéséből fakadó – bő egy évtizeddel később bekövetkező – polgárháború veszélyét.

A 788-ban kezdődött avar–frank fegyveres konfliktusokat 791-ben követte Nagy Károly személyesen vezetett hadjárata Avaria ellen.⁸⁴ Bóna István szerint az avar sereg a felperzselt föld taktikáját alkalmazta a frankok elől hátrálva,⁸⁵ Szőke Béla Miklós azonban egyszerűen csak úgy fogalmazott, hogy az „*avaroknak elegendő idejük van magukat és javaikat a méltóságteljes lassúsággal felvonuló három hadoszlop előtt biztonságba helyezni*”, így érik el vértelenül és háború nélkül a hadicéljaikat.⁸⁶ A hadjárat tehát kudarcba fulladt, vagy legalábbis a Frank Birodalom egész területéről összetoborzott hadak „*dolguk végezetlenül visszafordultak*”. Az avarok ily módon ugyan négy évet nyertek az újabb frank támadásig, de a 795-ben kirobbant belháború – amiben maga a kagán és a jugurru is életét veszítette – felemésztette az avar főerőket, így 795-ben Erik friauli dux utasítására, Wonomyr vezetésével egy frank-langobard sereg ellenállás nélkül fosztotta ki a kagáni kincstárat. 796-ben Nagy Károly a saját fiát, Pippint küldte a birodalmi seregekkel az avarok ellen, aki előtt az újonnan megválasztott kagán behódolt.⁸⁷ 799-ben azonban már lázadásról értesülünk, és 802-ben is erős ellenállásba ütköztek az uralmuk kiterjesztését megkísérlő Karoling határgrófságok,⁸⁸ amiért Nagy Károly egy mozgékony sereget küld megtorlásul Pannoniába.⁸⁹ Erre 803-ban Avaria nyugati részének uraként számontartott tudun meghódolt Károly előtt, és keresztvíz alá hajtotta a fejét. A történeti és régészeti munkákban több mint egy évszázada visszatérő elem, hogy a bolgárok megsemmisítő hadjáratot vezettek az avarok ellen 803-ban vagy a 804–805-ös években,⁹⁰ de többen meggyőző érvekkel igazolták,⁹¹ hogy ezekben az években minden bizonnyal nem számolhatunk Krum kánhoz köthető bolgár hadjáratral, hiszen nincs erre vonatkozó egyértelmű adat. Nagy Károly 811-ben szervezte tartományra a Dunántúlt – vagy legalábbis jelentős részét –, amely a forrásokban Karoling Pannoniaként, vagy

⁸³ SZŐKE 2005, 235–236; SZŐKE 2014b, 31.

⁸⁴ BÓNA 1984, 338–339; SZŐKE 2005, 236–241; SZŐKE 2014, 10–12.

⁸⁵ BÓNA 1984, 339.

⁸⁶ SZŐKE 2014, 12. Bóna István a Bécsi-erdő térségébe lokalizál egy frontális ütközetet, amely az avar hadak vereségével végződött volna (BÓNA 1984, 339). Szőke Béla Miklós csak „némi ellenállásról” beszél a Bécsi-erdővel azonosítható *cumeobergi* sáncnál (SZŐKE 2014, 11).

⁸⁷ BÓNA 1984, 341; SZŐKE 2014, 12–13.

⁸⁸ BÓNA 1984, 342.

⁸⁹ SZŐKE 2014, 17.

⁹⁰ ZLATARSKI 1918, 26; FÜLÖP 1978a, 88; VÉKONY 1981, 78; OLAJOS 1983, 111; BÓNA 1984, 343; MAKKAY 1994, 51; KÜRTI 2004, 9–15; KATONA-KISS 2010, 170; DÉNES 2012, 55.

⁹¹ GJUZALEV 1966, 15–39. Gjuzalev álláspontjára Mesterházy Károly hívta fel a figyelmet (MESTERHÁZY 1977, 160). Újabban ezzel kapcsolatban ld.: SZŐKE 1993, 36–38; SZŐKE 2014, 18–19. Ugyanezen a véleményen van Szalontai Csaba is (SZALONTAI 2000, 283).

Oriensként (Kelet) szerepel.⁹² 822-ben hallunk utoljára avar küldöttségről: a frankfurti birodalmi gyűlésen fejezték ki hódolatukat a Karoling uralkodónak, Jámbor Lajosnak.⁹³

A fentebbi rövid történeti összefoglalóra azért volt szükség, hogy lássuk, mely történelmi adatok alapján látta a korábbi régészeti kutatás egy része a késő avar kor végét a 8–9. század fordulója körüli években, ehhez igazítva az avar kor időrendjének felső határát.⁹⁴ Ebbe a kategóriába sorolhatók azok a nézőpontok is, amelyek az utolsó avar küldöttség birodalmi gyűlésen való megjelenéséig (822),⁹⁵ és/vagy az ezzel lényegében egybeeső, a 8. századi végi – 9. század eleji nyugtalan, háborús időszakról számolt egy generációnyi időig (825/830-ig) fogadták el a legkésőbbi avar kori temetkezések keltezését.⁹⁶ Már korán, az előbbi véleményekkel szinte egyidőben jelentek meg azok a nézetek, amelyek az avar, vagy elszlávosodott avar népesség – és kultúrájuk – továbbélésével számoltak ennél tovább a 9. század folyamán, egészen a magyar honfoglalásig, és ennek megfelelően határozták meg a késő avar kori temetők időrendjét,⁹⁷ valamint értelemszerűen a kései tárgytipusok keltezését.

⁹² SZŐKE 2014, 24–25. Bóna István szerint Nagy Károly már 803 – a regensburgi birodalmi gyűlés – után „önálló területét szervezte a keleti tartományt” (BÓNA 1984, 343).

⁹³ BÓNA 1984, 349; SZŐKE 2014, 39.

⁹⁴ Jan Eisner – az alapján, hogy a temetőben nincsenek Karoling leletek, de akadnak blatnicai jellegű bronzok – 800 körülre helyezi a dévényújfalusi (Devinská Nová Ves) temető használatának befejezését (EISNER 1952, 332–333). Bóna István úgy fogalmazott, hogy „a 9. század elején az avar kori temetők 90%-át felhagyták”, de továbbélő avarságot feltételezett a Dunántúl északkeleti és keleti felében (BÓNA 1984, 352). Jozef Zábójník legkésőbbi SS IV időrendi fázisának záró időpontját 800-ra tette, azzal a kiegészítéssel, hogy az anyagi kultúra továbbélését még egy generáción (kb. 25 év) át feltételezte (ZÁBOJNÍK 1991, 248, 252).

⁹⁵ Walter Pohl még könyvének címében is szerepeltette az általa az avar történelem végének tekintett 822-es évet (POHL 1988). A 822-es év köszön vissza az avar kor legkésőbbi fázisa, az SpA III legvégét jelölő dátumként Peter Stadler 2005-ben megjelent könyvében (STADLER 2005, Texttab. 46).

⁹⁶ A Kovrig Ilona által szerkesztett *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* sorozat címében a 829-es évszámot adta meg az avar korszak végének (GARAM *et al.* 1975; KISS A. 1977). Peter Stadler az avar övgarnitúrák szeriációjával foglalkozó 1985-ös doktori értekezésében úgy vélte, hogy 830 után már nem számolhatunk a sajátos kultúrájú avar népességgel (STADLER 1985, 104), ennek megfelelően az utolsó kronológiai fázisának (SpA III) záróidőpontjaként a 810-es, és zárójelben a 830-as évet adta meg (STADLER 1985, 107). Falko Daim a leobersdorfi temető leletkombinációs vizsgálatain (szeriációján) alapuló időrendjében az avar kort záró SpA IIIb fázist 800 utánra tette, de záró időpontot nem határozott meg (DAIM 1987, 159). A temetkezési szokások változását és a mellékletek elszegényedését a 791–803 közötti háborúk hatásával hozta összefüggésbe (DAIM 1987, 177). Az övveretek szeriációjára támaszkodó Jozef Zábójník legkésőbb 825-ig tartotta lehetségesnek a késő avar kor legkésőbbi horizontjának keltezését (ZÁBOJNÍK 1991, 248, 252).

⁹⁷ Szőke Béla véleménye szerint „a dévényújfalusi és győri temetőkben a temetkezés 800 után is, ha gyéren, de mégis folyamatos volt. [...] Mihelyt a kereszténység és a magyar állam új keretei kibontakoztak, abbamaradt ezeken a pogány emlékü temetőkben a temetkezés...” (SZŐKE 1953, 170). Kralovánszky Alán a 11. századi Börgönd lakosságában látta a pákozdi-börgöndpusztai késő avar kori temetőben nyugvók leszármazottait (KRALOVÁNSZKY 1963b, 178). Garam Éva a tiszafüredi temető horizontálstratigráfiai elemzésének eredményeképpen állapította meg, hogy nem hagyták fel a temetőt az Avar Kaganátus összeomlásával egyidőben, hanem tovább használták a 9. században – véleménye szerint – egészen a magyar honfoglalás időszakáig (GARAM 1995, 430). Lőrinczy Gábor és Türk Attila a Maros-torkolat nyugati felén a 9. század középső harmadáig számolt az avar kori temetkezésekkel (TÜRК–LŐRINCZY 2015, 107). Ehhez illeszkedik Szőke Béla Miklós elmélete, aki nem az alföldi avar kor végi lelethorizont keltezését „tolná ki” a 9. század végéig, hanem az időrendi probléma megoldását a magyarok megjelenésében látja a Dunától keletre már a 9. század második harmadának elejétől (SZŐKE 2014, 110).

A késő avar kort záró régészeti horizont leletanyaga jószerével az egész avar szállásterületen ismert. Ide tartoznak többek között a még az avar korban megjelenő, de már a Karoling-korra jellemző fegyverek (szárnyas lándzsák,⁹⁸ köpüs-szakállas nyílhegyek, *langsaxok*,⁹⁹ szekercék),¹⁰⁰ a sarkantyúk, a „nagyszentmiklósi körbe” tartozó fémtárgyak, köztük számos verettípus (vadkanfejes szíjvégek, egyes liliomos¹⁰¹ és karéjos veretek, kígyó- és pikkelyábrázolás),¹⁰² valamint a nők drótékszerei, többtagú rúd- és mozaikszemes gyöngyből fűzött nyakláncai, pánt és pajzsosan kiszélesedő lemezgyűrűi.¹⁰³ A probléma a 790-es évek eseményeit követő „avar továbbélés” kérdésében, pontosabban most már a továbbélés mértékének vizsgálatakor éppen abban rejlik,¹⁰⁴ hogy a késő avar kor legkésőbbi horizontjának fenti tárgytypusai már a 8. század folyamán megjelentek, és a 9. század első felében is használatban maradtak.¹⁰⁵ Emiatt a horizont tárgytypusait tartalmazó temetkezésekről rendszerint nehéz eldönteni, hogy még a 8. század vége felé, vagy már a 9. században létesültek. A problémára újabban a pitvaros-víztározói késő avar kori temető radiokarbon keltezésével világítottak rá. A régészeti kronológia alapján a temető felhagyása a 835/850 körüli időszakra tehető, ezzel szemben 10 – időrendi szempontból releváns – sír radiokarbon keltezése alapján a temető használata már a 8. század végén befejeződött.¹⁰⁶ A képet méginkább árnyalja, hogy a pitvaros-víztározói sírok radiokarbon datálásainak eredményeivel kapcsolatban kritika fogalmazódott meg,¹⁰⁷ a kérdés tehát korántsem tekinthető lezártnak.

⁹⁸ Ld. pl. CSIKY 2009, 95–96.

⁹⁹ CSIKY 2012, 371–394. A késő Meroving és korai Karoling kronológiák a Breitsaxok és a Langsaxok közötti kronológiai határt 680 körülre vagy a 7. század végére, 8. század elejére teszik. Az avaroknál 710 körül jelentek meg a langsaxok (CSIKY 2012, 385).

¹⁰⁰ SZÜCSI 2014.

¹⁰¹ SZALONTAI 1995, 127–143. A liliomos veretek osztályozásához és időrendjéhez ld. SCHMID 2015, 101–107.

¹⁰² SZENTPÉTERI 1993a, 225–278.

¹⁰³ Pl. a tiszafüredi temető 5. fázisába (GARAM 1995a, 412–414.) vagy a Daim-féle SpAIIIa fázisba tartozó sírok mellékletei (DAIM 1987). Ld. még SZÖKE 2012.

¹⁰⁴ Szalontai Csaba úgy fogalmazott, hogy „*az eddigi eredmények alapján is kijelenthető, hogy indokolatlan a 9. századi avarság esetében a továbbélés, vagy túlélés fogalmait használnunk (...), és célszerűbbnek látjuk a 9. századi avarság fogalmának használatát*” (SZALONTAI 2014, 222).

¹⁰⁵ Ezzel kapcsolatban összefoglalóan ld. SZÖKE 2014a, 25–35.

¹⁰⁶ SIKLÓSI-LÖRINCZY 2015, 707.

¹⁰⁷ A négy társszerző által jegyzett cikkben úgy fogalmaztak, hogy a pitvaros-víztározói (nyilvánvalóan elírás a Szegvár-Oromdűlő) sírok radiokarbon datálása során Siklósi (elírás lehet a Siklóssy az irodalmi hivatkozásban) Zsuzsanna és Lőrinczy Gábor helytelenül okolták a „szupernova robbanást” (a hivatkozott cikkben szó sincs szupernova robbanásról, csak – a kiváló esemény megnevezése nélkül – gammakitörésről) a radioaktív szénizotóp arányának 774–775. évi megváltozásáért, illetve a konvencionális ¹⁴C adatok módosításáért. Hiányzik azonban annak a kifejtése, hogy miért tartják helytelennek a Siklósi-Lőrinczy szerzőpáros megállapítását. További kritikái észrevételként fogalmazták meg egyrészt, hogy a publikációban nem tüntették fel az OxCal kódot, és ezért nem lehet tudni, hogyan épült fel a modell, másrészt a kapott időintervallumokat egyszerűen összehasonlították a régészeti tipokronológia eredményeivel, ahelyett, hogy Bayes-modellt állítottak volna fel, amelyben a korlátozásokat már eleve beleépítették volna a modellbe (GULYÁS *et al.* 2018, 1337).

Ugyancsak körvonalazható a 9. századi Nyugat- és Délnyugat-Dunántúl leletanyaga, részben az előbb felsorolt tárgytypusokkal, részben további, már kifejezetten Karoling-kori tárgyakkal.¹⁰⁸ Az utóbbi időszak ásatásainak köszönhetően Északkelet-Dunántúlon, a visegrádi Sibrik-dombon is egy Karoling-kori regionális központ létét sikerült igazolni,¹⁰⁹ valamint a Dél-Dunántúlon, Kaposzentjakabon egy sáncokkal védett 9. századi templomot és templom körüli temetőt tártak fel,¹¹⁰ de Kaposvár környékéről már korábban is ismert volt egy 9. századi temető.¹¹¹

Ellenben rendkívül kevés az adat a Kelet-Dunántúl, benne a címben megjelölt szűkebb tájegység 9. századi népességéről és tárgyi kultúrájáról. Nemcsak a tárgyalt területen, hanem Kárpát-medence-szerte jórészt tisztázatlan a továbbélő késő avar népesség és a honfoglaló magyar nép kapcsolata.¹¹² Ez nyilván annak (is) tudható be, hogy „a késő avar kor 9. századi túlélőinek tárgyi hagyatéka is kevés jellegzetességgel rendelkezik ahhoz, hogy a honfoglalás kori köznép, vagy a keletről korábban beszivárgott csoportok tárgyaitól határozottan elválaszthatók lennének.”¹¹³

1.5. A Mezőföld avar korának kutatástörténete

Mezőföld avar kori régészeti kutatásának „hőskora” a szerzetes tanár, múzeumalapító, régész Marosi Arnold (1873–1939) tevékenységéhez kötődik. Az első – természetesen a kor kívánalmainak megfelelően – dokumentált Fejér megyei avar kori temetőfeltárások az nevéhez, valamint a feltárásokat sokszor ténylegesen vezető Lencsés József múzeumi altiszt¹¹⁴ nevéhez kötődnek (Előszállás-Öreghegy,¹¹⁵ Csákberény-Orondpuszta¹¹⁶). Marosi

¹⁰⁸ Úttörő jelentőségű volt Török Gyula sopronkőhidai temető-feldolgozása (TÖRÖK 1973). A későbbiekben kiemelkedő volt a témában a Karoling-kori temetők és különböző tárgytypusok elemzésével Szóke Béla Miklós munkássága. Pl.: SZÓKE 1982, 23–39; SZÓKE 1991, 145–157; SZÓKE 1992a, 41–203; SZÓKE 1992c, 125–158; SZÓKE 1994, 251–317; SZÓKE 1999, 73–104; SZÓKE 2010, 9–52; SZÓKE 2011, 509–540. További jelentős közlemények és temetőelemzések: H. KERECSENYI 1973, 135–151; KÖLTŐ – SZENTPÉTERI 1996, 115–121; MÜLLER 2010, 173–197; TOMKA 1969, 59–91; TOMKA 2000, 177–210; TOMKA 2010, 199–223.

¹⁰⁹ MERVA 2017, 18–32.

¹¹⁰ MOLNÁR 2017, 3–7. Az erődítés és a templom egykorúsága még csak egy valószínű feltételezés, az egyértelmű bizonyítás még a jövő feladata (MOLNÁR 2017, 7).

¹¹¹ BÁRDOS 1985, 7–45.

¹¹² A kutatás rendelkezésére álló kevés forrást legutóbb – történész szemmel, de régészeti kitekintéssel – Szabados György elemezte: SZABADOS 2015. A „legfrissebb” régészeti szempontú összefoglaló pedig Szentpéteri József tollából származik: SZENTPÉTERI 2014, 43–54.

¹¹³ GÖMÖRI 2016, 446.

¹¹⁴ A csákberényi temető feltárását a 256. sírig Lencsés József vezette (LÁSZLÓ 2017, 12, 16).

¹¹⁵ MAROSI–FETTICH 1936, 22–32.

¹¹⁶ LÁSZLÓ 2017, 15–17.

Arnold rendszeres publikációi révén számos helyi avar kori temetőt, sírleletet és szórványleletet emelt be a kutatás homlokterébe.¹¹⁷

Nem lehet említés nélkül hagyni a legendás régész-múzeumigazgatót, Fitz Jenőt, aki főleg az 1950-es években több kisebb-nagyobb avar kori temető – köztük a jelentős mezőfalva-vasútállomási (előszállás-bajcsihegyi) temető jelentős részének – feltárását vezette.¹¹⁸

A Mezőföld területének kétharmadát – tíz kistájából nyolcat¹¹⁹ – magába foglaló Fejér megye népvándorlás koráról összefoglaló jelleggel egyedül Bóna István írt 1971-ben megjelent könyvében, mely a Fejér megye történetét feldolgozó monográfia részét képezte.¹²⁰ Bóna Istvánt – rövid ideig a Sztálinvárosi Állami Múzeum (ma Intercisa Múzeum) igazgatójaként, majd félállásban munkatársaként, illetve élete végéig dunaújvárosi lakosként – mindvégig foglalkoztatta a térség avar korának kutatása.¹²¹ A legfontosabb Fejér megyei avar koros ásatait áttekintve: Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) temetőjében 1952-ben a 110–138. számú, majd 1953-ban a 180–270. számú sírok feltárását vezette. 1969-ben részt vett a közép avar kori iváncsai lovassír feltárásában, majd 1971-ben Rácalmás-Rózsamajor avar kori temetőjében Visy Zsolttal 159 sírt¹²² mentettek meg. 1974–1980 és 1983–1988 között feleségével, Bónáné Horváth Jolánnal Rácalmás-Göböljárás hatalmas kora Árpád-kor temetőjének területén 46 avar kori sírt tártak fel.¹²³ Ezek a temetők – az iváncsai sír¹²⁴ kivételével – sajnos azóta is közöletlenül maradtak, de írásaiban rendszeresen hivatkozta, érvrendszerébe beemelte az adott téma taglalásához releváns, kiemelkedő leletanyagot. Bóna István közölte azonban 1973-ban önálló kötetben az első avar kori összefüggő telepet Dunaújváros-Öreghegyről.¹²⁵

Ezt követően Fülöp Gyula munkássága megkerülhetetlen és kiemelkedő jelentőségű Fejér megye avar kori kutatása kapcsán. Még egyetemi hallgatóként, 1975 februárjában került a székesfehérvári István Király Múzeum állományába népvándorlás koros régészként.¹²⁶ Ettől a pillanattól kezdve fáradozott az általa feltárt Fejér megyei avar kori lelőhelyek feldolgozásán.

¹¹⁷ MAROSI 1931a, 2–3; MAROSI 1931b, 6–7; MAROSI 1932, 63–64; MAROSI-FETTICH 1936; MAROSI 1937, 25–26; MAROSI 1938a, 38–40; MAROSI 1938b, 86–87.

¹¹⁸ Fitz Jenő tárta fel a mezőfalva-vasútállomási (előszállás-bajcsihegyi) temető 18–109. és 139–179. sírjait (ADAM 2002, I. 238). Az ehhez kapcsolódó előzetes jelentése: FITZ 1958, 17–20.

¹¹⁹ Érd-Ercsi-hátság, Váli-víz síkja, Közép-Mezőföld, Velencei medence, Sárrét, Sárvíz-völgy, Enyingi-hát, Káloz-igari löszhátak (DÖVÉNYI 2010, 88–123).

¹²⁰ BÓNA 1971, 217(1)–314(94).

¹²¹ TROGMAYER 2001, 7–8.

¹²² Az előzetes jelentésekben és az ADAM-ban 157 sírt írtak (BÓNA 1971, 274(54); ADAM 2002, I. 300), de van 17a (férfi), 17b (lósír), 33 (lósír) és 33a (férfi) sír, így ez mindösszesen valójában 159 sír.

¹²³ A hivatkozásokat ld. jelen értekezés „A mezőföldi avar kori temetők és sírleletek katalógusa” című mellékletében.

¹²⁴ BÓNA 1970, 243–263.

¹²⁵ BÓNA 1973.

¹²⁶ *ARegia* 16 (1978) 394–395.

Sorban jelentek meg a temetőrészek közlései a múzeum évkönyvében: 1980-ban a kajászó–újmajori temetőről,¹²⁷ 1983-ban a velencei úttörőtáborban feltárt sírokról,¹²⁸ 1984-ben az Abán, Bodajkon, Nagyegyházán és Mányon leletmentések során előkerült sírokról,¹²⁹ majd 1985-ben a balinkai és újabb bodajki sírleletekről.¹³⁰ Az idővel való versenyfutás nem kedvezett a nagyobb sírszámú temetők feldolgozásának, így csak egy-egy rövid összefoglalója jött ki a nyomdából a múzeum önálló kiadványaiként: 1977-ben a bakonycsérnyei temetőről,¹³¹ 1984-ben a dunaújvárosi telepről és temetőről.¹³² Doktori értekezését „*A közép avar átmeneti kor kérdései az igari vezérleletek és a Fejér megyei régészeti leletanyag tükrében*” címmel védte meg 1985-ben. Mindössze két évvel később magyar nyelven egy önálló „füzetben”,¹³³ majd 1988-ban az egyik legnívósabb hazai régészeti szakfolyóiratban, az *Acta Archaeologica*-ban németül is megjelent a doktori értekezésének rövidített, javított változata.¹³⁴ 1994-ig Bóna István és Fülöp Gyula írták meg a csak 2002-ben megjelent kétkötetes *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa* (a továbbiakban rövidítve: ADAM) cikkeit a Fejér megyei lelőhelyekről. Ezt követően 2006-ban Fancsalszky Gábor publikált egy cikkben régészeti adatokat Székesfehérvár környékének népvándorlás kori topográfiájához,¹³⁵ valamint Schilling László a tác-fővenyusztai germán és avar kori sírokról és szórványleletekről jelentette meg több írását.¹³⁶ Végül a 2010-es évek közepétől megjelenő publikációiban jelen értekezés szerzője igyekezett felvenni a kutatás fonalát.¹³⁷

Bóna István 1971-ben megjelent hiánypótló összefoglalója óta eltelt közel fél évszázad alatt rengeteg új terepbejárás és ásatási adattal gazdagodott a rendelkezésünkre álló információk tárháza, így indokolt a téma újratárgyalása, és az aktuális tudásunk alapján egy – az egykori valósághoz talán közelebb álló – pontosabb településtörténeti, illetve térhasználati kép felvázolása, a temetkezési szokásoknak a kutatás jelenlegi állása alapján történő értékelése. Minderre a közölt avar kori lelőhelyek revíziójával és összefoglalásával, valamint több,

¹²⁷ FÜLÖP 1980, 317–340.

¹²⁸ FÜLÖP 1983, 229–232.

¹²⁹ FÜLÖP 1984b, 255–259.

¹³⁰ FÜLÖP 1985, 161–168.

¹³¹ FÜLÖP 1977.

¹³² FÜLÖP 1984a.

¹³³ FÜLÖP 1987a.

¹³⁴ FÜLÖP 1988, 151–190.

¹³⁵ FANCSALSZKY 2006, 73–91.

¹³⁶ SCHILLING 2011a, 381–396; SCHILLING 2011b, 167–178; SCHILLING 2014, 167–179.

¹³⁷ SZÜCSI 2015a, 45–59; SZÜCSI 2015b, 15–64; SZÜCSI 2016, 496–512; TÖRÖK–KOVÁCS–SZÜCSI 2016, 17–36; SZÜCSI 2017a, 175–202; SZÜCSI 2017b, 243–264.

évtizedek óta publikálatlan temető, illetve az elmúlt években általunk feltárt temetőrészletek áttekintésével és elemzésével vállalkozok.

1.6. Az adatgyűjtés és az adatbázis felépítése

Az adatgyűjtés kiindulópontjaként az ADAM cikkeire támaszkodva kezdtem el a lelőhelyek jellege alapján három lelőhelykatalógus létrehozását: temetők és sírleletek, telepek, szórványok. Az ADAM szócikkeit kiegészítettem, illetve több helyütt javítottam a szakirodalom és a székesfehérvári Szent István Király Múzeum, valamint a dunaújvárosi Intercisa Múzeumban adattárában fellelhető ásatási dokumentációk alapján. A közöletlen vagy évtizedekkel ezelőtt publikált temetők jelentős részénél a sírleírásokat is belefoglaltam a katalógusba. Ezek a sírleírások az újabb publikációk sírleírásaival kiegészítve képezték a két Excel-táblázatban elkészített adatbázis alapját. Az egyik táblázat a sírok és az abban eltemetett csontváz adatait tartalmazza, az ezzel összekapcsolható másik táblázat pedig – egyfajta digitális leltárkönyvként – az egyes mellékletek adatait.

Az értekezés keretében vizsgált területen – a gyűjtésem alapján – 2716 avar kori sírt tártak fel. Noha a dokumentációkat és a leletanyagot teljeskörűen igyekeztem felgyűjteni, de azok nem minden esetben voltak fellelhetőek vagy hozzáférhetőek. Ez magyarázza azt, hogy az adatbázisként szolgáló két táblázat ennél kevesebb sír és mellékleteik adatait tartalmazza. A gyűjtésemben szereplő 2716 temetkezés közel 13%-ának (346 sír) ¹³⁸ feltárásában személyesen is részt vettem, többségüknél feltárást vezetőként vagy a feltárást vezető helyetteseként, a feltárást vezető távollétekor vezetve az ásatást. Fülöp Gyula 1984-ben megjelent cikkében úgy fogalmazott, hogy „*a kiemelkedő mennyiségű és minőségű leletanyag ellenére a közlés – feldolgozás messze a kor követelményei és lehetőségei alatt van*”.¹³⁹ A helyzet sajnos az azóta tovatűnt 35 esztendőben sem javult, ami a disszertáció elkészítését nagymértékben hátráltatta, és az elérhető eredményeket is behatárolta. A vizsgált régióból a publikálatlan temetők és temetőrészletek mintegy 1487 sírt tartalmaznak, amelyek az elemzésbe vont összes temetkezés több mint a felét (55%) teszik ki.¹⁴⁰ Ezen temetkezések

¹³⁸ Bodajk-Homoki-dűlő (2011, 2016), Seregélyes-Réti földek (2012), Nagyvenyim-Munkácsy u.-Fűzfa u. (2013), Előszállás-Öreghegy (2014).

¹³⁹ FÜLÖP 1984, 259.

¹⁴⁰ Közöletlen temetők: Besnyő-Fácános (89 sír), Bodajk-Homoki-dűlő (152 sír), Dunaföldvár-Barota-dűlő I. (61 sír), Dunaföldvár-RM-6 (4 sír), Dunaújváros-CK-11 jelű épület (44 sír), Dunaújváros-Pálhalma (10 sír), Dunaújváros-Simonyi-dűlő (387 sír), Előszállás-Öreghegy 2014. évi feltárást (33 sír), Előszállás-Györök-tanya, RM-08 (31 sír), Előszállás-Telek (1 sír), Igar-Vámszőlőhegy, Zalka Máté utca feletti dombtető (95 sír), Mezőfalva-Vasútállomás / Előszállás-Bajcsihegy (273 sír), Rácalmás-Göböljárás (46 sír), Rácalmás-Rózsamajor (157 sír), Seregélyes-Réti-földek (161 sír), Székesfehérvár-Pozsonyi út (78 sír), Tác-Fövenypuszta (101 sír),

jellemzőinek és mellékleteinek adatbázisba való felvételéhez és elemzéséhez először meg kellett határozni a leletanyagot, és át kellett tekinteni a dokumentációt, majd, ahol arra lehetőség nyílt, egységesíteni kellett a sírleírásokat. Katalógusomban a publikálatlan temetők mintegy 580 sírjának sírleírásait közlöm.¹⁴¹ Ezeken túlmenően az évtizedekkel ezelőtt közölt temetőrészletek egy részét – mindösszesen 111 sírt – felülvizsgálva, egységesített sírleírással közlök újra a katalógusban.¹⁴²

Jelentős segítséget jelentett a katalógus és az adatbázis összeállításában, hogy az elmúlt években négy szakdolgozat is született közöletlen Fejér megyei avar temetőrészletek (mindösszesen 308 sír) feldolgozásából, amelyeket a szerzőik rendelkezésemre bocsátottak erre a célra.¹⁴³ Ezeket a sírleírásokat a katalógusomban nem szerepeltettem, de az adataikat az adatbázisomba felvezettem.

A lelőhelyek dokumentációja ingadozó minőségű. A sors sajnos gyakorta mostohán bánt a Fejér megyei avar kori temetőkkel a feltárásaik során és azt követően, ami a feldolgozhatóságukat, a kinyerhető információkat, a levonható tudományos következtetéseket erőteljesen korlátozza. Így csak néhány szemléltető példa a sok közül: az úrhidai 2002–2004 közötti ásatások dokumentációja rendkívül hiányos, a temetőterkép az ásatási napló és a fotódokumentáció összevetésével 152 sír feltárásáról áll rendelkezésre több-kevesebb információ, noha összesen 240 sír- és objektumszámot osztottak ki. A sírrajzok sok esetben hiányoztak, mellékletszámok sehol sem szerepeltek, a hiányos sírleírások és a raktárban fellelhető leletek, valamint a sírfotók között gyakran eltérések mutatkoztak. A dunaújváros-simonyi-dűlői temető térképe, sírleírásai és sírrajzai nem lelhetők fel a területileg illetékes dunaújvárosi múzeumban, sem a megyei hatókörű székesfehérvári múzeumban, sem a Magyar Nemzeti Múzeumban, így a mellékletek csak a leltárkönyv és a még fellelhető leletek

Úrhida-Arany J. u.–Avar u. (178 sír), Vértesacska-Körtvélyesláposi-dűlő (1 sír), Vértesacska-Pinceharaszt-dűlő (1 sír), Zámoly-Nyáry Pál u. (4 sír).

¹⁴¹ Baracs-Szitányi-dűlő (10 sír), Bodajk-Homoki-dűlő 2016. évi feltárás (37 sír), Dunaújváros-CK11 (44 sír), Dunaújváros-Pálhalma (10 sír), Előszállás-Öreghegy 2014. évi feltárás (33 sír), Előszállás-Telek (1 sír), Igar-Vámszőlőhegy, Zalka M. u. feletti dombtető (95 sír), Mezőfalva-Vasútállomás (első 60 sír), Mór-Kecskehegy (5 sír), Rácalmás-Rózsamajor (159 sír), Sárosd-Tsz istálló (3 sír), Seregélyes-Réti-földek 2012. évi feltárás A sír, 21–65. sír (45 sír), Úrhida-Arany J. u.–Avar u. 2002–2004. évi feltárás (73 sír), Vértesacska-Pinceharaszt-dűlő (1 sír), Zámoly-Nyáry P. u. (4 sír).

¹⁴² Aba-Árpád u. (1 sír), Adony-Szőlőhegy (1 sír), Bodajk-Mandulás u. (2 sír), Cece-Csillagpuszta (15 sír), Dunaújváros-Simonyi-dűlő (1 sír, a dokumentáció elérhetetlensége miatt a többi sírleírást nem állt módomban elkészíteni, a katalógusban csak a publikált 207. [209?] sír leírását adtam közre [FÜLÖP 1984c, 253–254], Előszállás-Bibichegy (2 sír), Előszállás-Öreghegy 1929–31. évi feltárások (51 sír), Előszállás-Dózsa György u. (6 sír), Mór-Akasztódomb (24 sír), Szabadegyháza-Szeszgyár (3 sír), Tác-Fővenyuspuszta (2 sír), Vértesacska-Körtvélyesláposi-dűlő (1 sír), Vértesacska-Tükör u. (2 sír).

¹⁴³ Besnyő-Fácános (89 sír, Rakó Dorottya, ELTE BTK, 2018), Bodajk-Homoki-dűlő 2010–11. évi feltárásainak anyaga (115 sír, Pásztor Eszter, ELTE BTK, 2015), Székesfehérvár-Pozsonyi út (78 sír, Lencsés Zsuzsanna, ELTE BTK, 2016), Úrhida-Arany J. u.–Avar utcai temető Avar utcai része, 2009-es feltárás anyaga (26 sír, Nagy Dávid, PTE BTK, 2017).

alapján írhatók le, az elhelyezkedésük már nem rekonstruálható. A rácalmás-rózsamajori temetőhöz sírrajzok, sírfotók és temetőterkép nem állnak rendelkezésre, csak a szüksézáví sírleírások és a leletek. A székesfehérvár-pozsonyi úti temető feltáráson készített sír- és metszetrajzai nem lelhetők fel (a sírrajzokat átvezették a sírleíró lapokra, így azok ily módon megmaradtak a kutatás számára), az előkerült mellékletek több sír esetében is számozás nélkül lettek elcsomagolva, továbbá az ásatási napló a sírokra vonatkozóan nem tartalmazza teljeskörűen a feldolgozáshoz szükséges információkat.¹⁴⁴

2. Temetkezési szokások az avar kori Mezőföldön

2.1. A sírok tájolása

A tájolási tartományok meghatározása

A 360°-ot 16 egyenlő részre (22°30') osztva 16 tájolási tartományt határoztam meg: É-D, ÉÉNy-DDK, ÉNy-DK, NyÉNy-KDK, Ny-K, NyDNy-KÉK, DNy-ÉK, DDNy-ÉÉK, D-É, DDK-ÉÉNy, DK-ÉNy, KDK-NyÉNy, K-Ny, KÉK-NyDNy, ÉK-DNy, ÉÉK-DDNy.¹⁴⁵ A 16 tájolási tartomány fokbeosztása tehát a következő:

É = 348°45'–11°15'	D = 168°45'–191°15'
ÉÉNy = 326°15'–348°45'	DDK = 146°15'–168°45'
ÉNy = 303°45'–326°15'	DK = 123°45'–146°15'
NyÉNy = 281°15'–303°45'	KDK = 101°15'–123°45'
Ny = 258°45'–281°15'	K = 78°45'–101°15'
NyDNy = 236°15'–258°45'	KÉK = 56°15'–78°45'
DNy = 213°45'–236°15'	ÉK = 33°45'–56°15'
DDNy = 191°15'–213°45'	ÉÉK = 11°15'–33°45'

A 20. század első felének feltárásain – esetenként sajnos még a 20. század második felében, sőt a 21. században is (!) – még nem tájolták be pontosan a sírokat, általában csak hozzávetőlegesen adták meg a tájolási tartományt, sokszor csak általánosságban az adott temetőre vonatkozóan.¹⁴⁶ Ezekben az esetekben sajnos nem áll módunkban a pontos tájolási tartományok meghatározása.

A feltárásokon használt tájoló típusának kérdése

A több évtizeddel ezelőtti feltárásokon (pl. Előszállás-Bibichegy, Előszállás-Dózsa Gy. u., Mezőfalva-Vasútállomás, Rácalmás-Rózsamajor) nem 360 fokra beosztott tájólót, hanem

¹⁴⁴ A székesfehérvár-pozsonyi úti temető dokumentációjával kapcsolatban ld. LENCSES 2016, 6–7.

¹⁴⁵ BENDE 2017, 250.

¹⁴⁶ Például a csákrény-orondpusztai temető 452 sírja kapcsán csak annyit tudunk, hogy a sírok – néhány kivételtől eltekintve – Ny-K főirányban voltak tájoltva (FÜLÖP 2017, 92).

vonás-rendszerű iránytűt használtak, de nem jelölték meg, hogy 60 vagy 64 egységre osztott számozási rendszerrel. Az erre vonatkozó egyetlen konkrét adat Fülöp Gyula 1980-as kajászó-újmajori temetőközléséből származik, ahol leírja, hogy 64 egységre osztott vonásos tájolóval tájolta be a sírokat,¹⁴⁷ ami a vonásértékek alapján kizárásos alapon DK 64-00 rendszerű tájoló lehetett.

Emiatt minden egyes temetőnél külön-külön kellett visszanyomozni a megadott vonás-értékek alapján, hogy milyen típusú tájólót használtak, és eszerint átszámolni a 360 fokos rendszerre a tájolási adatokat, majd meghatározni a tájolási tartományt. Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) 1952-es és 1953-as Fitz Jenő-féle feltárási dokumentációjában, Előszállás-Bibichegy 1953-as, valamint Előszállás-Dózsa György utca 1954-es sírleírásaiban megadott égtájak és a vonás-adatok egybevetésével bizonyossá vált, hogy DK 64-00 számozási rendszerű Bézard-tájólót alkalmaztak, amelyen a „0” kezdőpont délen van és keleti irányba haladva növekednek a számok. Az átszámítás során egy vonás 5,625 fokkal egyenlő. Rácalmás-Rózsamajor 1971-es feltárása során Bóna István és Visy Zsolt egy kivétellel mindegyik sírnál Ny–K, illetve a lósíroknál K–Ny tájólást szerepeltetett a sírleírásokban annak ellenére, hogy a megadott vonásértékek alapján a sírok tájolása ettől sok esetben eltér. Az egyetlen kivétel, a 77. sír – a többinél pontosabban meghatározott – ÉNy–DK tájóláshoz megadott 54–22 vonásérték alapján lehetett arra következtetni, hogy 64 vonásos, tehát ÉK 64-00 számozási rendszerű tájólót használtak, amelyen a „0” kezdőpont északon van, és keleti irányba haladva növekednek a számok. A helyzetet bonyolítja, hogy azon sírok esetében, ahol nemcsak a fej, hanem a láb irányát is megadták, a megadott értékek arra engednek következtetni, hogy olykor ÉK 60-00 vonásrendszerű tájólót is alkalmaztak (amikor a két megadott érték között 30 vonás a különbség). Ez a helyzet bizonytalanná teszi a 360 fokos rendszerre való átváltást, valamint a pontos tájolási tartomány meghatározását azoknál a síroknál, ahol csak egy értéket adtak meg, mert a 60 és 64 vonásos rendszerben megadott ugyanazon érték között – főleg nagyobb értékek esetén – komoly eltérések lehetnek.¹⁴⁸ Az 360 fokos rendszerre való átváltás és a tájolási tartomány meghatározása tehát kizárólag azon sírok esetében tekinthető pontosnak, ahol két értéket (fej és láb iránya) adtak meg.

¹⁴⁷ FÜLÖP 1980, 317, 1. lábjegyzet

¹⁴⁸ Például 51 vonás 64-es vonásrendszerben a 360 fokos rendszer szerint 287°-nak felel meg, míg 60-as vonásrendszerben 306°-nak. Tájolási tartományok szerint az előbbi NyÉNy, míg az utóbbi ÉNy irányba mutat.

Három évvel később, 1974-ben Visy Zsolt a Dunaújváros-CK-11 épület alapterületén feltárt avar kori temetőrészletben a megadott vonásértékeknek a temetőterképpel való összevetése alapján ÉK 60-00 számozási rendszerű tájolót használt.¹⁴⁹

A sírok tájolásának vizsgálata

Mezőföldön többnyire a tájolási szokások egy-egy temető közösségére jellemző szívós továbbélésével találkozunk az avar kor egésze vagy nagy része alatt használt temetőkben. Állításomat néhány kiragadott példával igazolom. Nagyvenyim-Munkácsy u. – Fűzfa u. temetőrészletében (29 sír) a kora és közép avar korra tehető sírokat ugyanúgy NyÉNy–KDK irányba tájolták, mint a későieket. Ettől némileg eltérő Ny–K tájolással mindössze két esetben találkozunk. A csákerényi temetőben (452 sír) azonban a sírok túlnyomó többsége – beleértve a koraiakat és későieket egyaránt – Ny–K tájolású és mindössze 12 esetben figyelhető meg az ÉNy–DK tájolás, de azok között kora és közép avar kori sír is akad.¹⁵⁰ Úgy tűnik azonban, hogy a Csákerény-Orondpusztán a 7. század második harmadánál korábban nem jelentkezik az ÉNy–DK tájolás.¹⁵¹

A fentiekől eltérő tendenciával találkozunk az előszállás-öreghegyi temető 2014-es feltárás 33 vizsgálható sírja esetében. A kora és közép avar korra keltezhető sírok Ny–K tájolásúak, de a késő avar korban – amellet, hogy akad még akkor is Ny–K tájolású sír – a NyDNy–KÉK és a DNy–ÉK tájolás válik uralkodóvá. Ebben a temetőben tehát úgy tűnik, hogy a Ny–K főirány eltolódását dél felé a késő avar kortól figyelhetjük meg.

2.2. A sírok mérete és formája

¹⁴⁹ A sírok többségénél egyetlen tájolási érték szerepel a dokumentációban és mindössze három sírnál található kettő (fej-láb) tájolási érték is. Utóbbiakból lehetne a használt tájolóra következtetést levonni, azonban mindegyik értékpár ellentmondásos a többivel. A 8. sírnál megadott 42–10 vonás esetében 64 vonásos tájolót, a 11. sírnál megadott 13–43 vonásnál azonban 60 vonásos tájolót feltételezhetnénk. A 12. sírnál megadott 12–40 vonás viszont sem a 60 vonásos, sem a 64 vonásos tájoló használatára esetén elvárható értékeknek sem felel meg, hiszen nem egy egyenest, hanem egy görbét rajzol ki. A sírok Ny–K főiránytól eltérő tájolási értékeit a temetőterképen berajzolt iránnyal összevetve ÉK rendszerű tájoló használatára következtethetünk (pl. a 44. sírnál megadott 42 vonás a temetőterképen a Ny–K főiránytól D-re eltérő tájolásnak felel meg, míg DK rendszerű tájolon a 42 vonás a Ny–K főiránytól É-ra tér el). Mindezek után a Ny–K főiránytól kismértékben eltérő tájolású sírok vonásértékeinek görcső alá vételével lehet következtetést levonni arra, hogy 60 vagy 64 vonásos tájolókat használtak. Például a 18. sír a Ny–K főiránytól kismértékben É-ra tér el és a sírleírásban 46 vonást adtak meg. ÉK 64-00 számozási rendszerű tájolon Ny=48 vonás, így a 46 vonás a Ny–K főiránytól D-re tér el. Emiatt kizárásos alapon ÉK 60-00 számozási rendszerű tájolókat használhattak, hiszen ennél Ny=45 vonás és a 46 vonás a Ny–K főiránytól É-ra van.

¹⁵⁰ A csákerényi temetőben a sírok tájolását a temetőterkép alapján tudtam vizsgálni. Ritka kivétellekként előfordul még az ÉÉNy–DDK (1 eset), valamint a DNy–ÉK (1 eset) tájolás.

¹⁵¹ Feltűnő például az ilyen tájolású 343–344. számú kettős temetkezés esetében, hogy lassúkorongolt (IIB csoport) edénymelléklete alapján későbbre keltezhető a mellette elterülő, 7. század második negyedére tehető Ny–K tájolású 352. sírnál

Az avar kor folyamán a többnyire szabályos téglalap alakú, egyenes falú sírgödör, vagyis az aknasír a legáltalánosabb sírforma. Igen gyakori jelenség a sírok két végének, vagy ritkább esetben csak egyik végének a sír teljes szélességében való lemélyítése. Az alábbiakban a szokásos aknasíroktól eltérő – Mezőföldön előforduló – sírformákkal foglalkozok.

2.2.1. Padkás sírok

A padkás sírok az aknasíroktól annyiban térnek el, hogy a sír aljában, egy vagy több oldalon padkát alakítottak ki. Mezőföldön két temetőben volt gyakori jelenség a padka alkalmazása: Besnyő-Fácános (14 db, 15,7%) és Úrhida-Arany J. u.–Avar u. A két temetőben az a közös, hogy mindkettőt az avar kor második felében nyitották – az úrhidait a közép avar korban, a besnyőit vélhetően csak a késő avar kor elején – és a késő avar korban át folyamatosan használatban voltak egészen a 9. század első harmadáig (legkésőbb a 9. század közepéig). Gyakorlatilag a padkás sírok mindegyik változata előfordult: csak a jobb hosszanti oldal mentén, csak a bal hosszanti oldal mentén, mindkét hosszanti oldal mentén, valamint csak a sír fej felőli végében kialakított padka (*1. ábra*). Mindemellett hangsúlyosan kell említeni a padkás sírok értelmezésével kapcsolatos bizonytalanságot.¹⁵² Megfelelő részletességű dokumentációk, és metszetre bontások hiányában gyakran nem egyértelmű, hogy a sírokat eredetileg is így alakították ki vagy esetlegesen a sírt bontó segéd munkások és technikusok helytelen bontási technikájának eredményeivel állunk szemben. A gyanút azonban a bodajk-homoki-dűlői feltárások csak megerősítik: a 2010–2011-es mentő feltárások során, amikor régész nem volt jelen a bontási munkálatok zöménél, a feltárt 115 sírből 44 esetben lett padkás a végeredmény.¹⁵³ A 2016. évi tervásatás során – ahol mindvégig jelen voltam, rendszerint több népvándorlás koros régésszel együtt, és a munka nem rohamtempóban, hanem nyugodtabb körülmények között zajlott – a feltárt 37 sírből egyetlen esetben sem mutatkozott egyértelműen padkás kialakítás.

Padkás sírokat az avar kort közvetlenül megelőző langobard időszakból is ismerünk a térségből, a rácalmási langobard temetőben gyakran alkalmazott sírforma volt.¹⁵⁴

2.2.2. Padmalyos sír

Az általános aknasírtól eltérő sírforma a padmalyos temetkezés, amelyek esetében a téglalap alakú sírakna egyik hosszoldalába üreget, ún. padmalyt vájtak, többnyire a halott számára.¹⁵⁵

¹⁵² Erre már Bende Livia is felhívta a figyelmet (BENDE 2017, 257, 231. lábjegyzet).

¹⁵³ PÁSZTOR E. 2015, 6.

¹⁵⁴ BÓNA 1960b, 167.

Korábban a 10–11. században is előforduló padmalyos temetkezések vizsgálatakor a kutatás nem zárta ki azok késő avar kori eredetét,¹⁵⁶ de újabban a teljességre törekvő gyűjtések alapján azt valószínűsítették, hogy nemhogy a 10–11. századi padmalyos sírok nem vezethetők le a késő avar koriakból, hanem az avar korszak különböző időszakaiból és tájegységeiből származó padmalyos temetkezések sem vezethetők le egymásból.¹⁵⁷ Egyre árnyaltabb kép rajzolódik azonban ki az újabb és újabb ismertté váló padmalyos temetkezéseknek köszönhetően. A Duna–Tisza közén szórványosan már a kora avar korból is igazolt e sírforma megléte,¹⁵⁸ majd a 7. század harmadik harmadában vált valamivel gyakoribbá és a 8. század elején már fel is hagytak a padmalyos temetkezéssel.¹⁵⁹ A Tiszántúlon kora avar kori a padmalyos sírok túlnyomó többsége, míg a Délnyugat-Dunántúlon késő avar kori (8–9. századi).¹⁶⁰

Mezőföld első és eddig egyetlen hiteles feltárásból származó padmalyos sírja a Székesfehérvár-Pozsonyi úti temetőrészlet közepő részén feltárt 53. sír (2–5. ábra). Az üres akna hosszanti jobb (déli) oldalán helyezkedett el a 10 cm-el magasabban bevájt padmaly (4. ábra 2), így az elhunyt bal oldalán volt az aknarész. A padmalyba egy *infantia* II. (7-14 év) korosztályba sorolható gyermeket temettek (5. ábra 2).¹⁶¹ Az eltemetés idejét a sírba helyezett sima, kettőslemezes, elhegyesedő végű kisszíjvégeket (2. ábra 3, 4) és korong alakú vereteket (2. ábra 5–9) tartalmazó övkészlet segítségével a 7. század második felére határozhatjuk meg.¹⁶² Elképzelhető – de a rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre nem bizonyítható –, hogy a padmalyos sírba temetett gyermek egy olyan család tagja volt, akik a Duna–Tisza közéről telepedtek ide, hiszen ebben az időszakban ott fordult elő ez a jellegzetes sírforma.

2.3. Cölöpös sírok (sírépítmények)

¹⁵⁵ LŐRINCZY–STRAUB 2006, 277.

¹⁵⁶ TETTAMANTI 1975, 90.

¹⁵⁷ LŐRINCZY–STRAUB 2006, 282; TÜRK 2011, 167; VARGA 2013, 316. A 10–11. századi padmalyos sírok kataszterét elkészítő Varga Sándor véleménye szerint „ugyanakkor biztosan nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a Kárpát-medence területén talált, majd a magyarságba beolvadt néptörödékek temetkezési szokásaiban egy-két esetben megmaradt a sírtípus használata” (VARGA 2013, 317).

¹⁵⁸ Korábban csak a 7. század harmadik harmadában számoltak a Duna–Tisza közén padmalyos temetkezésekkel (BALOGH 2000a, 114).

¹⁵⁹ BALOGH 2016, 43.

¹⁶⁰ A tiszántúliakhoz ld. LŐRINCZY 1996, 181; a délnyugat-dunántúliakhoz (SZŐKE 1996, 110, SZŐKE 2014a, 27, 12. kép, 30); összefoglalóan: LŐRINCZY–STRAUB 2006, 282.

¹⁶¹ A padmalyos sírok között viszonylag gyakoriak a gyermeksírok: Vörsön a 16 padmalyos sírből 7 (KÖLTŐ 2001, 93–95), Péterrévén a 116. sír (BUGARSKI 2009, 116, Fig. 71), Kunpeszér-Felsőpeszér úti homokbányában a 2. sír (H. TÓTH 1984, 14) és Balogh Csilla számos további példát gyűjtött össze a Duna–Tisza közéről (BALOGH 2016, 7. táblázat).

¹⁶² KOVRIG 1963, 188; BALOGH–KŐHEGYI 1999, 265.

A síragnak hosszanti oldalain számos esetben 2–2, illetve ritkán 3–3 cölöp nyomát sikerült megfigyelni, ami valamilyen sírépítményre utal (6. ábra).

Mongóliai hun kori halomsírokban tártak fel olyan ácsolt sírkamrákat, ahol megmaradt 3-3 cölöp a sír hosszanti szélein, amelyek a sírkamra oldalsó támaszaiként funkcionáltak.¹⁶³ Ebben az összefüggésben a hun kori sírkamrákra, sőt a keleti szkíta kori előzményekre már Tomka Péter felhívta a figyelmet.¹⁶⁴ Talán hasonló szerkezetet kell elképzelnünk az avar kori sírokban is, csak ezeknél, a hun sír farönkökből készült kamrafalával ellentétben, a cölöpökhöz durván megmunkált deszkákból készült kamrafal társulhatott.¹⁶⁵ A másik lehetőség, hogy a cölöpszerkezetes sírépítmény valójában csak „föltető” szerű, azaz a cölöpökre keresztbe egy-egy gerendát rögzítettek, és azokra kerültek volna keresztben a vékonyabb gerendák.¹⁶⁶

A cölöpszerkezetes temetkezések nem az avarokkal tűntek fel a Kárpát-medencében, hanem már a germán időszakban a gepida¹⁶⁷ és langobard temetkezésekben megjelentek.¹⁶⁸ Különböző régiókban és különböző időszakokban, de az avar kor szinte teljes időszakából előfordultak,¹⁶⁹ majd később, a 10–11. században is ismertek rá példák.¹⁷⁰

Mezőföld avar koron belül legkorábbi cölöpös sírjait a rácalmás-rózsamajori (mellékletei alapján „kora avar” jellegű a 100. lósír), a kora avar kori káloz-nagyhörcsökpusztai(?)¹⁷¹ és a csákberény-orondpusztai temetőben dokumentálták. A csákberényi temető belső időrendje alapján a 7. század második felére keltezhető a 337, 352, 354, 376, 401, 411. sír.

¹⁶³ NAVAAN 1999, 95-109. Hivatkozva: ÉRDY 2001, 26. kép.

¹⁶⁴ TOMKA 1978, 77.

¹⁶⁵ Egyre több adat mutatja, hogy az avar korban gyakran előfordulhatott az ácsolt, fabéléses sírkamra alkalmazása. A budakalászi temető 7. századi sírjainál (pl. 55. és 281. sír) több esetben megfigyelték 5–15 cm széles – ebben az esetben cölöpök nélküli – fabélés jelenlétét (PÁSZTOR A. 1995, 58–59). Moravica (Délvidék) temetőjében a 8–9. századi felnőtt sírokban faszerkezetes sírkamrát alakítottak ki. A faszerkezetek nyomai a sírok túlnyomó többségében megfigyelhetők voltak (RICZ 1993, 173). Debrecen-Bellegelő-Bordás-tanya 8–9. századi temetőjének feltárói is elképzelték, hogy „a sírgödört ugyanolyan technikával bélelték ki, mint ahogy az ácsolt koporsó készült” (KOLOZSI-SZABÓ 2012, 102). Wicker Erika ezt néprajzi párhuzamok alapján sasfás szerkezetnek nevezte (WICKER 1990, 32).

¹⁶⁶ TOMKA 1978, 80, 30. ábra

¹⁶⁷ Pl. Hódmezővásárhely-Kishomok 73. sírban a „hosszanti oldal mellett 3-3 beásás rajzolódott ki”, valamint a Tiszafüred-Nagykenderföldeken feltárt gepida temető részlet 14. és 17. sírjánál a hosszanti oldalak mellett hasonló cölöplyukakat figyeltek meg (NAGY M. 2004, 138).

¹⁶⁸ Pl. Kajdacs 6, 10, 16, 21, 22, 23, 25, 29, 35, 38. sírok (BÓNA-B. HORVÁTH 2009, 58–77); Szentendre-Pannoniaterlep 26, 31, 34, 56, 57, 60, 64, 65, 68, 83. sírok (BÓNA-B. HORVÁTH 2009, 93–136).

¹⁶⁹ A késő avar kori síroknál fordultak elő pl. a tiszafüredi temetőben (GARAM 1995a, 163). A Rákóczi-falva-Bagi-földek 8A temetőben a közép avar kor második felében jelentek meg (670-700 között), és a késő avar korban (8. század) váltak általánossá MÁCSAI 2012, 15). Bende Líviának a Körös-Tisza-Maros közén folytatott gyűjtőmunkája alapján ott a 8. században jellemzőek (BENDE 2017, 261). Balogh Csilla számos példát hoz a kora avar kori Duna-Tisza közéről, a 7. század második feléből.

¹⁷⁰ VARGA 2013, 14.

¹⁷¹ A feltáró, Fülöp Gyula az ásatási jelentése szerint a sírok egy részében fakonstrukció nyomait, illetve cölöplyukakat figyelt meg (FÜLÖP 1978b, 70). A sírrajzok, a sírfotók és a sírleírások azonban nem állnak rendelkezésre, így csak valószínűsíthető, hogy itt valóban a fentebb taglalt típusú cölöpös sírokról van szó.

Dunaújváros-Pálhalma 9. cölöpös sírja (6. *ábra 1*) a 7. század utolsó harmadára keltezhető (a temetőrészlet mind a 10 sírja erre az időszakra tehető). Vélhetően a késő avar kor első évtizedeire datálható sírcsoportba tartozik a csákberényi 360. sír. Az előszállás-öreghegyi temető cölöpös 2014/9. sírját (6. *ábra 5*) egy gyűrűfüles, kiöntöcsöves sárga kerámiaedény keltezi a 8. századra. A sírakna két hosszanti oldalán helyezkedett el két-két kerek cölöphely, amelyek már a humuszos szintjén kirajzolódtak (a sír alja 34 cm-el volt a humuszos szintje alatt) és aljuk a sírakna aljának szintjénél 23 cm-el lejjebb volt. Az öntött bronz övgarnitúra alapján ugyancsak a 8. századra keltezhető 2014/10. sírban legalább 1–1 kerek cölöphellyel számolhatunk a sír hosszanti oldalain.¹⁷² Kivétel nélkül a késő avar korra keltezhető a Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa utca nevű temető nyugati részében feltárt 7 db cölöpös sír (6. *ábra 2–3*), köztük az övgarnitúra alapján a 8. század utolsó negyedére tehető 28. lovassír (keltezéséhez ld. alább az övkészletek című alfejezetet).

Mezőföldön tehát a 7. század második harmadától már bizonyosan számolhatunk cölöpös sírokkal, és ennek a sírszerkezetnek az alkalmazása egészen a 8. század végéig jól nyomon követhető. Férfiaknál, nőknél, gyermekeknél, lovas- és lósíroknál egyaránt találkozunk ezzel a sírtípussal.

2.4. Koporsóhasználat

Koporsó megfigyelése elszíneződések alapján

Az avar kor teljes időszaka alatt általánosan elterjedt volt a deszkából ácsolt koporsó alkalmazása a temetkezésekhez, ami alól a Mezőföld sem kivétel. A koporsó meglétére utalhatnak a koporsó alakját kirajzó – rendszerint sötétbarna – elszíneződések és famaradványok, amelyek ideális esetben lemérhetővé teszik az egykori koporsó méretét. A mezőföldi ásatási dokumentációk rendszeresen tartalmazzak utalásokat – jobb, de sajnos ritkább esetben alaposan dokumentálva – a koporsó elszíneződésének megfigyelésére vagy a koporsó famaradványaira.¹⁷³

A koporsó meglétére utaló közvetett jelek (csontok és mellékletek elhelyezkedése alapján)

¹⁷² A sír leírásában nem szerepel, de a fényképeken látható.

¹⁷³ Az alábbi temetőkben dokumentáltak koporsókat elszíneződés és/vagy famaradványok alapján: Besnyő-Fácános, Csákberény-Orondpuszta, Dunaújváros-Pálhalma, Bodajk-Homoki-dűlő, Előszállás-Öreghegy, Igar-Vámszőlőhegy, Zalka M. u. feletti dombtető, Kajászó-Újmajor, Rácalmás-Göböljárás, Rácalmás-Rózsamajor, Seregélyes-Réti-földek, Úrhida-Arany J. u.–Avar u., Velence-Szőlőhegy, Velence-Tábor u., Vértesacska-Tükör u., Zámoly-Nyáry P. u. Külön kiemelendő Dunaújváros-Simonyi-dűlő temetője, ahol a feltáró régész szerint a kedvező talavizonyoknak köszönhetően szinte valamennyi sírban meg tudták figyelni a koporsó nyomát (FÜLÖP 1984a, 16).

A koporsó meglétére – a koporsót jelző elszíneződések és maradványok hiányában – utalhatnak közvetett jelek is, mint a váz és a leletek elmozdulása bolygatatlan sírban.¹⁷⁴ A több megfigyelt eset közül alább csak kettőt emelek ki a 2010-es évek ásatásaiból.

Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa utca temetőjének 23. sírja lekerekített sarkú téglalap alakú foltja, a sír betöltésénél sötétebb 2–4 cm vastag „kerettel” rendelkezett (7. ábra 1). A „keret” jelentkezési szintjét kellene ismernünk ahhoz, hogy eldönthessük, ez a koporsó nyoma vagy a sír deszkabélése. A humuszolás és a foltdokumentáció szintjétől 20-30 cm-rel mélyebben ugyanis már megtaláltuk a vázat (7. ábra 2). Azonban egy közvetett bizonyíték is a koporsó egykori létét valószínűsíti: a koponya a bal könyökön került elő és jól látszódott az eredeti helyét keresztező állatjárat sárga homokos betöltése (7. ábra 3). A koponya ilyen mértékű elmozdulását úgy tartom lehetségesnek, hogy a válltól legalább a könyökig terjedő részen még üreg volt, ami a koporsó létének közvetett bizonyítéka lehet. Válltól felfelé viszont a kisállat túrása idején már beszakadhatott a koporsó, így maradhatott meg az állatjárat nyoma; vagy egész egyszerűen csak olyan nagymennyiségű homokot túrt be az átvájt korhadó koporsón, hogy az még számunkra megfigyelhető volt.¹⁷⁵ Hasonlóképpen földben túró állat mozdíthatta el a velence-velencefürdői 1. sírban a juhcsontokat a sír különböző pontjaira, amikor még a koporsó nem szakadt be (teljesen).¹⁷⁶

Koporsó meglétére utaló vaskapcsok és -szögek

A koporsó meglétére önmagukban – más, további jelek nélkül – is utalhatnak a vaskapcsok és szögek. Ezeknek korhatározó jelentősége nincs, mert az egész avar korból dokumentálták előfordulásukat Mezőföldön is.¹⁷⁷

A síragnán belül, a sír alján, a sír sarkainak közelében jelentkező cölöphelyek

Besnyő-Fácános 71. sír

Külön alfejezetet érdemel az a jelenség, amikor a sír alján jelentkező cölöphelyeket dokumentáltak, rendszerint négyet, amelyek a síragnán belül, a sír sarkainak közelében találhatóak, tehát nem „ugranak ki” a sírfalból (8. ábra). Nem céлом részletesen tárgyalni a kutatástörténeti előzményeket, csak a két legutóbbi és legvalószínűbb – feltárási megfigyeléseken alapuló – elméletet emelném ki. Wicker Erika 1990-ben megjelent tanulmányában az ásatási megfigyelései alapján lábakon álló koporsónak a földbe

¹⁷⁴ TOMKA 1978, 17, 51.

¹⁷⁵ SZÜCSI 2015b, 23–24.

¹⁷⁶ SZÜCSI 2017b, 244.

¹⁷⁷ Kora avar kori: Csákberény-Orondpuszta 83. sír. Kora vagy közép avar kori: Rácalmás-Rózsamajor 7. sír. Közép avar koriak: Kajászó-Újmajor 2, 3, 4, 6, 7, 11. sír. Késő avar kori: Besnyő-Fácános 84. sír; Dunaujváros-Simonyi-dűlő 36. sír.

benyomódott, elkorhadt lábaként értékelte a sírok sarkainak közelében jelentkező cölöphelyeket.¹⁷⁸ H. Tóth Elvira és Horváth Attila a kunbábonyi vezéri sír 1992-ben megjelent feldolgozása során – más, hasonló cölöphelyes sírokban megfigyelt elszíneződések alapján – lábakon álló halotti kerevet meglétére utaló nyomnak tartották az ilyen eseteket.¹⁷⁹ Közös a két elméletben, hogy mindkettő „falábak” nyomaként értelmezi a cölöphelyeket, ám sajnos az egyetlen mezőföldi esetből, a besnyő-fácánosi 71. sírből nem sikerült további adatokat nyerni, hogy a kérdésben állást tudjunk foglalni.

Deszkával fedett sír

Bóna István figyelte meg a dunaújváros-öreghegyi telepen magányosan eltemetett kislány sírjában, hogy a sírknát keresztben deszkákkal zárták le.¹⁸⁰ (9. ábra)

2.5. Kettős temetkezések és utántemetkezés

Kettős temetkezések: Besnyő-Fácános 38, 84. sír; Bodajk-Homoki-dűlő 2010–11/28, 2010–11/109–110. sír, 2016/30. sír; Csákberény-Orondpuszta 190, 343–344, 404, 426. sír; Cece-Csillagpuszta 4, 8, 11, 13. sír; Dunaújváros-Pálhalma 8. sír; Mezőfalva-Vasútállomás 51(?), 53. sír; Sárosd-TSz istálló 2. sír; Seregélyes-Réti-földek 97. sír; Székesfehérvár-Pozsonyi út 57. sír

Utántemetkezés (?): Bodajk-Homoki-dűlő 2010–11/71–72. sír

Kettős temetkezések

A kettős vagy többes temetkezéseknél egy sírgödörbe, egy időben temették el a halottakat. Mezőföldön csak kettős temetkezések ismertek, kettőnél több személy csontvázát tartalmazó sírgödörrel nem találkoztam a kutatómunkám során.

A mezőfalva-vasútállomási 51. sírban a bolygatatlan férfiváz bal combcsontjától 47 cm-re került elő egy gyermek agykoponya töredéke, valamint a férfi jobb medencecsontja felett 24 cm-re a gyermek felkarcsontja. Kérdéses, hogy ebben az esetben kettőstemetkezésről beszélhetünk-e, vagy a férfi sírjának megásásakor bolygattak meg egy gyermeksírt, amiből a felkarcsont és az agykoponya töredék benne maradt a visszatemetett sírföldbe, hiszen a férfi sírja bolygatatlan, miközben a gyermekváz hiányos és a sírleírás alapján vélhetően a gyermek agykoponya töredéke a férfi vázának szintjén, a felkarcsont viszont 24 cm-el sekélyebben került elő. Az 51. sír keltezése kérdéses, mert a mellékletek már nem lelhetők fel.

Ugyancsak nem keltezhető pontosabban a mellékletei alapján a csákberényi 190. sír, ahol egy felnőttet és egy gyermeket helyeztek végső nyughelyére. A 190. sír elhelyezkedése alapján

¹⁷⁸ A sírokat metszelve tárta fel és azt figyelte meg, hogy a cölöphelyek betöltése nem a sír betöltésével, hanem a megfigyelt koporsók betöltésével azonos (WICKER 1990, 34–35)

¹⁷⁹ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 72, 80–85.

¹⁸⁰ BÓNA 1973, 72, 27. tábla

lehet arra következtetni, hogy legkésőbb a 7. század második harmadára keltezhető, mert a közelében elhelyezkedő 175. és 176. síroknak is ez a legkésőbbi megengedhető datálása.¹⁸¹ A 343–344. számú kettőstemetkezés egy 15-17 éves fiatal nő és egy 43-52 éves idősebb férfi közös temetkezése. ÉNy–DK tájolása feltűnően eltér a körülötte elterülő sírok tájolásától, ami a mellékletei alapján ezúttal időrendi különbséget is jelez. A nő mellől (343. sír) előkerült vonal- és hullámvonalköteggel díszített lassúkorongolt edény ugyanis Vida Tivadar szerint a 7. század utolsó harmadára keltezhető, miközben a kettős temetkezéstől DNy-ra elterülő 352. sír a 7. század közepénél nem datálható későbbre.¹⁸² A 404. és 426. sír sem keltezhető a mellékletek alapján, előbbiben egy 23-40 év közötti férfi és egy 20-24 év közötti nő, utóbbiban vélhetően két *adultus* korú nő nyugodott közös sírban. A 426. sír keltezésében a közeli 409. sír jelenthet fogódzkodót, amelyből a kora avar kori keltezés sugalló maszkos kisszíjvégek, de már közép avar korra jellemző téglalap alakú rekeszes övveret került napvilágra.¹⁸³ A 409. sír – s így a 426. kettős temetkezést is – tehát nagy valószínűséggel a két korszak határára, a 7. század közepe körüli évekre keltezhetjük. A 404. sír szomszédságában délre és nyugatra a 6. század végére és a 7. század első harmadára, keletre pedig a 7. század második harmadára keltezhető Ny–K tájolású sírok találhatók.¹⁸⁴ Tekintettel a 404. sír eltérő tájolására (ÉNy–DK), valamint arra, hogy a 343–344. számú kettőstemetkezésnél a tájolás eltérése egyben időrendi különbséget is jelzett a környező sírokhoz képest, csak óvatos következtetéseket vonhatunk le. A 404. sír esetében vélhetően a 7. század második harmadánál nem korábbi temetkezésről van szó.

Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/28. sír bolygatottsága miatt az ásatáson nem is észlelték, csak az antropológiai vizsgálat során derült ki, hogy a sírban nyugvó 35-50 éves nő mellett egy 4-5 éves gyermek is nyugodhatott. Sajnos az egykori bolygatást követően a sírban hagyott mellékleteknek nincs keltező értéke. A 2010-11/109–110. számú kettős temetkezés szintén

¹⁸¹ A 190. sírtól délre elhelyezkedő 175. sír germán hagyományokat őrző körte alakú szürke kerámiája mindenképpen kora avar kori, tehát legkésőbb a 7. század közepe merülhet fel a keltezésére. A vizsgált kettős temetkezéstől keletre fekvő 176. sír a préselt, kettőspajzs alakú veretekkel és a fülbevalókkal a korai poncolt nagyszíjvége ellenére is a 7. század középső harmadára keltezendő (VIDA 2017f, 219), valamint a nyugatra fekvő 211. sír préselt, kettőspajzs alakú veretének és a gömbsorkeretes Martynovka típusú veretének kora ugyancsak a 7. század közepét körvonalazza (FANCSALSZKY 2017, 161; VIDA 2017f, 2018).

¹⁸² A 352. sírből nyugati frank (neustriai) típusú csat lemezének töredéke, valamint egy, a fülkarikához három kis lemezgömböccsel csatlakozó, díszítetlen nagygömbös fülbevaló rejtett, amelyek a 7. század közepénél későbbre nem keltezhetők (VIDA 2017f, 218).

¹⁸³ A 409. sír keltezéséhez nem – vagy csak igen erős fenntartásokkal – lehet támpontul használni a korong alakú vereteket tartalmazó 408. sírt, mert az Fancsalszky Gábor megállapításával ellentétben nem a 409. sír szomszédságában található, hanem köztük még 7-9 „sírsor” terül el (FANCSALSZKY 2017, 167).

¹⁸⁴ A 404. sírral keletről szomszédos 314. sírnak ugyan összetettebb formájú a nagygömbös fülbevalója, ennek ellenére a nagygömbös fülbevalókkal foglalkozó fejezetben – több szempont alapján – a 7. század második harmadára kelteztem. A 404. sírtől délkeletre fekvő 310. sír csatja Vida Tivadar meghatározása szerint a bizánci csatok Schulze-Dörlamm-féle D-35-ös típusának vas változata, s így a 6. század utolsó harmadára keltezhető (VIDA 2017f, 217).

nem tartalmazott a keltezésben segítségünkre levő mellékletet. Ott egy 45-60 év közötti nő lába mellé temettek ellentétes tájolással egy 5-8 éves gyermeket. Ebben az esetben a gyermek pozíciójából – szorosan a nő lába mellett, a nő lába felé hajló felsőtesttel helyezték el – arra következtetünk, hogy közös koporsóban temették el őket.¹⁸⁵

Székesfehérvár-Pozsonyi út 57. sírjába ellentétes tájolással egy 11-17 év közötti és egy 7-11 év közötti gyermeket helyeztek örök nyugalomra. A bal oldali gyermek koponyája hiányzott a sírból, de az antropológiai vizsgálat nem mutatott ki vágásnyomot a csigolyákon. Az ásatási megfigyelések alapján közös koporsóban bocsátották őket a föld alá (223×58 cm-es méretűbe). A feltárt temetőrészlet minden sírja, így az 57. sír is a közép avar korra keltezhető. A feltárt sírok számához képest a cece-csillagpusztai késő avar kori temetőrészletben a legnagyobb arányú a kettős temetkezések száma: 15 feltárt sírból 4 kettős temetkezés. Mind a négy sírban egy-egy nőt és gyermeket temettek el. A 4. és 8. sírban kisgyermek csontváza ellentétes tájolásban feküdt a nő csontvázához képest. A 11. sír leírásából nem derül ki a gyermekváz pontos pozíciója, csak annyi, hogy a sír végében volt. A 13. sír csontjait pedig sajnos teljesen feldúlták.

A cecei kettős temetkezésekhez hasonlóan a késő avar korra keltezhetőek a besnyő-fácánosiak. A besnyői 84. sírnak nincs pontosabban keltezhető melléklete. A sírrajz alapján úgy tűnik, hogy a két – ellentétes tájolású – felnőttet egy koporsóban temették el, de a koporsó meglétét az előkerült koporsóvasalás és koporsószeg is alátámasztja. A 9. század elejére keltezhető besnyő-fácánosi 38. sírban egy nő és egy férfi nyugodott, szorosan egymás mellett, arccal egymás felé fordulva. Ebben az esetben megkockáztathatjuk a feltevést, hogy egy házaspárt temettek el egy időben közös sírba.¹⁸⁶

Mellékletekkel kifejezetten szegényesen láthatták el a Seregélyes-Réti-földeken feltárt 97. kettőssírt, hiszen csak egy vaskés került elő belőle. Itt egy 25-34 év közötti nőt és – a csontváz hiányossága és rossz megtartása miatt bizonytalan – felnőtt férfit temettek el.

Időrendi szempontból összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a kettős temetkezés szokása – a Duna–Tisza közéhez hasonlóan¹⁸⁷ – a 7. század második harmadában tűnt fel Mezőföldön (Csákberény-Orondpuszta 190, 426. sír), jelen volt a 7. század utolsó harmadában (Csákberény-Orondpuszta 343–344. sír, Székesfehérvár-Pozsonyi út 57. sír), sűrűbben

¹⁸⁵ TOMKA 2003, 21; PÁSZTOR E. 2015, 7.

¹⁸⁶ A szentes-kajáni 351. és a jászberény-disznózug 34. kettőssírok kapcsán Madaras László is hasonló következtetést fogalmazott meg (MADARAS 2009, 337). Apa, anya és gyermekük temetkezéseként értékelték a leobersdorfi 21. hármassírt is (GREFEN-PETERS 1992, 1204).

¹⁸⁷ BALOGH 2006, 46.

előfordult a 8. században¹⁸⁸ (Besnyő-Fácános 84. sír; Cece-Csillagpuszta 4, 8, 11, 13. sír), és a szokást a legkésőbbi avar kori horizontig, tehát a 9. századba nyúlóan ki lehet mutatni (Besnyő-Fácános 38. sír).

Utántemetkezés

Az utántemetkezések esetében rendszerint anyák és később elhalálozott gyermekük temetéséről van szó.¹⁸⁹ Mezőföldről egyetlen ilyen eset merült fel: a bodajk-homoki-dűlői temető 2010-11/71–72. sírja – az ásatási dokumentációt elkészítő és azt a szakdolgozatában feldolgozó Pásztor Eszer szerint – utántemetkezés, amelyben az NyÉNy–KDK tájolásban eltemetett nő holtteste fölött, a sír északnyugati végében, azonos tájolásban, később helyezték el az elhunyt 12–18 hónapos gyermeket. Mégis bizonytalanságot keltő tény, hogy a nő sírja a medencétől felfelé bolygatott és hiányos. Kicsi a valószínűsége, hogy a sír bolygatói kikerülték és épen hagyták volna a kisgyermek sírját, amennyiben az a bolygatás idején már ott volt. Ha a kisgyermek sírja még nem volt ott, akkor az anya eltemetését követően, legfeljebb 12–18 hónapon belül kellett volna megtörténnie a bolygatásnak, ami viszont ugyancsak valószínűtlen, mert a bolygatás idején a testrészek közötti összekötő szövetek már elbomlottak, hiszen a törzs és a kar csontjainak jelentős része hiányzik. Mindezek alapján felmerül a gyanúja, hogy nem utántemetkezésről van szó, hanem a nőnél évtizedekkel később eltemetett gyermekről. A kérdés megnyugtató eldöntésére genetikai és természettudományos vizsgálatokkal lenne lehetőség.

2.6. Rendellenes temetkezések

Zsugorított temetkezések

Besnyő-Fácános 90. sír; Bodajk-Homoki-dűlő 23. sír; Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa u. 18. sír; Rácalmás-Rózsamajor 51. sír; Székesfehérvár-Pozsonyi út 17. sír

Zsugorított temetkezések az avar temetők nagy részében előfordulnak, leggyakrabban a temető szélén, sekély mélységben és szegényes mellékletekkel vagy melléklet nélkül.¹⁹⁰ A kutatás vagy a társadalom szélére szorultak vagy a szolgaréteg temetkezéseit sejtik bennük,¹⁹¹ vagy hitvilági magyarázatot keres a szokás hátterére.¹⁹²

Öt zsugorított temetkezést ismerünk az avar kori Mezőföldről. A besnyői, a bodajki, a nagyvenyimi és a rácalmási sír egyaránt melléklet nélküli, míg a székesfehérvárit szegényes

¹⁸⁸ A Duna–Tisza közén is a késő avar periódusból került elő a legtöbb kettős temetkezés (BALOGH 2006, 49).

¹⁸⁹ Balogh Csilla a Duna-Tisza közéről egyetlen esetet említett, amikor egy utántemetkezés férfi és gyermek csontvázát tartalmazta (BALOGH 2006, 46; BALOGH 2013, 111).

¹⁹⁰ SZALONTAI 1992, 320–321; BENDE 2017, 282.

¹⁹¹ BÁRDOS 1978, 29, 31; KISS Cs. K. 2013, 6.

¹⁹² SZALONTAI 1992, 321; BALOGH 2016, 46.

mellékletekkel látták el (vaskés, vaskarika, fenőkő). A besnyői, a nagyvenyimi és a székesfehérvári¹⁹³ a temető szélén helyezkedett el, a bodajki viszont a temető közepén (a rácalmási temetőhöz nem állt rendelkezésre temetőtérkép).

2.7. „Üres” sírok, szimbolikus temetkezések

Az előszállás-öreghegyi temetőben egy teljesen üres sír (2014/21. sír), egy sírban pedig mindössze egy fazék rejtett (1929-31/30. sír). Csákberény-Orondpusztán három teljesen üres sír és további öt olyan csontváz nélküli sír volt, amely tartalmazott mellékleteket.

A vizsgált régiókban feltárt temetők, temetőrészeket közül azonban Seregélyes-Réti-földeken dokumentáltunk üres sírokat kiemelkedően magas számban, 161-ből 28 sír (17%) volt teljesen üres, valamint a 2012/24. sírban csak egyetlen csont, a 2012/56. sírban pedig csak egy fazék hevert. Üres sírok hasonlóan magas arányban a Mezőföldről közvetlenül délre, a Tolna megyei (Szekszárd környéki) temetőkben fordultak elő: Szekszárd-Tószegi-dűlőn 1644-ből 225 sír (13,5%), Alsónyék-elkerülő út/2. lelőhelyen 235-ből 46 sír (19,5%),¹⁹⁴ de viszonylag magasnak tekinthető a Szekszárd-Bogyiszlói úti temetőben dokumentált esetek aránya is, 786-ból 71 sír (9%).¹⁹⁵

Az üres sírok mélysége és tájolása nem tér el az adott temető többi temetkezésénél megfigyelttől. A kutatás jelenlegi állása szerint az üres vagy legalábbis emberi vázat nem tartalmazó sírok jelképes temetkezéseként értelmezhetők, mert esetenként a sírknéből a temetkezési rítussal összefüggésbe hozható mellékletek is napvilágra kerülnek.¹⁹⁶

2.8. Halotti áldozatok

2.8.1. Lovassírok

Lovassíroknak nevezzük azokat a temetkezéseket, amikor a lovat és az embert egy sírgödörben hantolták el. Mezőföldről 14 temetőből 67 lovassírhoz érhető el több-kevesebb információ (*1. táblázat, 1. leletlista*). Régebbi feltárások és feldúlt sírok esetében nem mindig egyértelmű annak eldöntése, hogy ló- vagy lovassírról van-e szó. A csákberény-orondpusztai temetőben például Vörös István lovassírként értelmezte a 76, 86 és 245. sírokat, ahol Lencsés József korabeli feljegyzései szerint a ló és az ember egy méter távolságra volt egymástól. A kutató szerint ezek az adatok túlzóak lehetnek, mert a László Gyula vezette időszakról ez a

¹⁹³ A székesfehérvári zsugorított temetkezés a többi sírtól kissé távolabb került elő. A temetőt szakdolgozatában feldolgozó Lencsés Zsuzsa szerint a temető ÉNy-i részén ez lehet a legszélső temetkezés (LENCSES 2016, 30).

¹⁹⁴ NOVOTNIK 2011, 101.

¹⁹⁵ ROSNER 1999, 103.

¹⁹⁶ NOVOTNIK 2011, 107.

távolság 10–30 cm-re „csökkent”.¹⁹⁷ A 76. és 86. Ny–K tájolású síroknál azonban a leírás szerint Ny-ra volt a lócsontváz, a 245. sírnál pedig K-re.¹⁹⁸ Ez a 76. és 86. sír esetében azt jelentené, hogy – az avar korban szokatlan módon – az ember fejéhez került volna lóváz, míg a 245. sírnál a lábfejéhez. Ha elfogadjuk Lencsés József feljegyzéseinek hitelességét, akkor meggondolandó ezen temetkezések lóvázainak különálló lósírként való értelmezése. Bizonytalan eset például a 327. sír – noha Vörös István feltételesen ezt is lovassírként értékelte –,¹⁹⁹ ahol csak feltételezés, hogy ember is nyugodott a ló mellett a sírknában, mert a sírnak az a része – amennyiben volt egyáltalán – a vasút árkanak nyomvonalába esett és megsemmisült.²⁰⁰ Mezőfalva-Vasútállomás 19. sírját feltáró Fitz Jenő – a dokumentáció tanúsága alapján – úgy gondolta, hogy lovassír lehetett, csak a hozzátartozó emberi csontváz valószínűleg elpusztult. A sírból azonban kizárólag a lóhoz tartozó mellékletek ismertek, így semmi okunk nincs kizárni azt a lehetőséget, hogy lósír volt, mint a temető több másik temetkezése.²⁰¹ A fentebb említett eseteket így a bizonytalanság okán nem soroltam a lovassírok közé.

A 65 lovassírból 13 esetében nem elegendőek a rendelkezésre álló adatok ahhoz, hogy a 6. század utolsó harmada és a 7. század vége közötti időszakon belül pontosabban keltezhető legyenek. Bizonyosan a kora avar korra mindössze 4 lovassír keltezhető. A legkorábbiak közé tartozik (6. század utolsó és 7. század első harmada) a mór-akasztódombi 21. sír, valamint a csákberény-orondpusztai 108. és 141. sír. Kora avar jellegű a csákberényi 395–396. lovassír leletanyaga is (lekerekített végű, sima, lemezes szíjvég, rozettás övveretek, sima felületű, egybeöntött pajzstestű csat, hosszúfülű kengyel), noha temetőbeli helyzete alapján inkább a kora avar kor végére, talán a 7. század második negyedére keltezhető. A csákberényi 119, 150. lovassír, valamint az előszállás-öreghegyi 1929-31/28. lovassír már a 7. század középső harmadára tehető, majd kifejezetten a közép avar korra határozható meg 11 lovassír (ebből 9 a Közép-Mezőföldről, egy a Váli-víz síkja kistájáról, egy pedig a Sárrétről).²⁰² Késő avar kori 19 lovassír, többségében a Közép-Mezőföldről, de két lelőhelyről a Dél-Mezőföldről és egy lelőhelyről a Sárrétről.²⁰³ A kutatás jelenlegi állása alapján a 8. század utolsó negyedére

¹⁹⁷ VÖRÖS 2017g, 94.

¹⁹⁸ LÁSZLÓ 2017, 49–50, 62.

¹⁹⁹ VÖRÖS 2017g, 94.

²⁰⁰ LÁSZLÓ 2017, 70.

²⁰¹ Kiss Attila az önálló lósírok (VII. típus) közé sorolta (Kiss. A. 1963, 154).

²⁰² Dunaújváros-Pálhalma 4. sír; Dunaújváros-Simonyi-dűlő 139, 188, 219, 230, 294, 296. sír; Iváncsa-Szabadság u.; Mezőfalva-Vasútállomás A sír; Úrhida-Arany J. u.–Avar u. 2002-2004/7. sír

²⁰³ Alap-Tavaszmajor 141, 171. sír; Bikács-Vasútállomás; Dunaújváros-CK-11 jelű épület 36, 39, 44. sír; Dunaújváros-Simonyi-dűlő 42, 66, 156, 260, 261, 290, 349, 362. sír; Előszállás-Györök-tanya 47. obj; Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfá u. 13, 27, 28. sír; Úrhida-Arany J. u.–Avar u. 2002-2004/115. sír

keltezhető a legkésőbbi lovassír Mezőföld területéről (Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa u. 28. sír, kormeghatározásához ld. az „Övkészletek” című fejezetet).

Időrendi szempontból összefoglalóan tehát elmondható, hogy Mezőföldön a 7. század első harmadától már egészen bizonyosan számolhatunk lovassírokkal,²⁰⁴ és ez a temetkezési szokás egészen az avar kor végéig – legalábbis a 8. század végéig bizonyíthatóan – továbbélt (10. ábra).²⁰⁵ A legkorábbi lovassírok (6. sz. utolsó – 7. sz. első harmada) a Móri-árokban összpontosulnak, de véleményem szerint valószínűleg kiegészülne ez a kép a dunaújvárosi átkelő térségével, ha a dunaújváros-simonyi-dűlői temető dokumentációi hozzáférhetőek lennének és feldolgozásra kerülnének.

A lóváz és az emberváz viszonya mindössze 14 esetben vizsgálható. 7 esetben az ember jobbján helyezték el a lovat, vagy ellentétes tájolással (Csákberény-Orondpuszta 141. sír; Úrhida-Arany J. u.–Avar u. 2002-2004/3, 7. sír)²⁰⁶ vagy ugyanolyan tájolással (Úrhida-Arany J. u.–Avar u. 2002-2004/115. sír).²⁰⁷ 6 esetben a lovas balján helyezkedett el a ló, ám ezekben az esetekben mindig az emberi vázzal azonos tájolásban.²⁰⁸ A legkorábbi lovassírookban a sír jobb oldalán, az emberrel ellentétesen tájolva eltemetett ló (Csákberény 141. sír), valamint a bal oldalon az emberrel azonos tájolásban elhelyezett ló figyelhető meg (Mór-Akasztódomb 21. sír). A lovassírokat a kutatás rendszerint ázsiai hagyománynak tekinti, noha a Belső- és Közép-Ázsiában leggyakoribb temetkezési formák – az emberváz jobb oldalán azonos tájolásban és az emberváz bal oldalán ellentétes tájolásban fektetett ló – hiányoznak a kora avar kori lovas temetkezéseiből,²⁰⁹ Mezőföldön az előbbi változat például csak a késő avar korból adatolható (Úrhida-Arany J. u.–Avar u. 2002-2004/115. sír).

2.8.2. Lósírok

Mezőföldön a lósírok mind a kora és a közép avar korra keltezhetők (2. leletlista). Ez jól beleillik abba a kutatás által felvázolt képbe, miszerint a kora avar kori önálló lósírok többsége a Dunántúlon került elő.²¹⁰ Egyetlen kivételt a Dunaújváros-CK-11 jelű épület 26. lósírja képez, ahol valószínűsíthető a késő avar kori keltezés. A vélhetően 20. századi

²⁰⁴ Korábban tehát, mint a Duna–Tisza közén, ahol „a 7. század középső harmadánál pontosabban nem határozható meg az első lovas sírok felbukkanása” (BALOGH 2016, 51).

²⁰⁵ A lovassírok időrendjéhez és a temetkezési szokás gyakorlatának alakulásához a korszak elejétől a végéig egyedülálló adatokat szolgáltathatna a térség egyetlen teljesen feltárt temetője, Dunaújváros-Simonyi-dűlő a maga 40 lovassírjával (FÜLÖP 1984a, 19), de a temetőnek szinte a teljes dokumentációja (sírleírások, sírrajzok és temetőterkép) elveszett.

²⁰⁶ KISS A. 1963, I. típus

²⁰⁷ KISS A. 1963, II. típus

²⁰⁸ KISS A. 1963, III. típus

²⁰⁹ BÓNA 1979, 17; a Duna–Tisza közeli lovassírok vizsgálata kapcsán hivatkozva: BALOGH 2016, 51.

²¹⁰ KISS A. 1963, 154; BALOGH 2009a, 17.

rablóasatással teljesen kirabolt temető keltezése azonban bizonytalan, az csak néhány véletlenül hátrahagyott vagy a sírrablók által értéktelennek ítélt leleten alapul.

A lósírok túlnyomó többsége olyan temetőkből látott napvilágot (11. ábra), amelyek közössége a leletanyag tanúsága jelentős germán kapcsolatrendszerrel bírhatott (Bodajk-Homoki-dűlő, Csákberény-Orondpuszta, Káloz-Nagyhörcsökpuszta, Mezőfalva-Vasútállomás, Rácalmás-Rózsamajor, Tác-Fövenypuszta). Ez a tény megerősíti azt a feltételezést, hogy a lósíros temetkezések germán etnikumhoz köthetők, mindenesetre óvatosságra int, és további kutatások szükségességét veti fel az a tény, hogy önálló lósírok a korabeli Belső-Ázsiában is előfordultak.²¹¹

2.8.3. Lószerszámos sírok (jelképes lovas temetkezések)

A lószerszámos temetkezés a lószerszámnak vagy egyes elemeinek a temetés során való sírba helyezését jelenti, anélkül, hogy az elhunyt mellé akár egész, akár részleges lovat mellékeltek volna (3. leletlista).²¹² Nem túl nagy számban ismertek az avar korból, Bende Livia gyűjtése alapján a legnagyobb számban a Körös–Tisza–Maros közéről, illetve közeléből, de elvétve előfordulnak a Tiszántúl területén a Köröstől északra, a Nyírségben, a Marostól délre, a Duna–Tisza közén, illetve véletlenszerűen a Dunától nyugatra is.²¹³

A Velence-Tábor utcai 1943/9. sír a rendelkezésre álló adatok alapján lószerszámos temetkezés lehetett. A férfi mellé nem temettek lovat, de a Gyarapodási Napló említ egy zablát, aminek a maradványai ma is felismerhetők a rendkívül rossz állapotban levő vasanyagban.²¹⁴ A további beazonosíthatatlan vastörmelékek között talán éppen egy kengyel maradványai rejlenek, bár nem ez lenne az egyetlen példa, hogy csak egy zabla utal a jelképes lótemetésre, hiszen a csákberényi 210. sírban is csak egy teljes zablagarnitúra rejtett a lószerszámból, valamint feltehetően 270. sírban is.²¹⁵ A 318. sírból ellenben kizárólag egy hosszúfűlű kengyelt tártak fel mellékletként.²¹⁶

A temetkezési szokás gyakorlását a Körös–Tisza–Maros közén sikerült időben jól körülhatárolni a 7. század második felére vagy utolsó harmadára, tehát a közép avar korra.²¹⁷

²¹¹ További hivatkozásokhoz ld. BALOGH 2016, 55.

²¹² BENDE 2017, 301; a honfoglalás kori hasonló temetkezések nyomán jelképes lovas temetkezésnek nevezve a rítust, először Kürti Béla hívta fel a figyelmet az avar kori esetekre (KÜRTI 1990, 80–81.).

²¹³ BENDE 2000, 253–254; BALOGH 2013, 56; BENDE 2017, 304.

²¹⁴ SZÜCSI 2017b, 248.

²¹⁵ A csákberényi 270. sírban fellelt vastöredékek kapcsán kérdéses, hogy zabla szájavastöredékeiként vagy vödörfültöredékeként értelmezhetők (LÁSZLÓ 2017, 64). Hasonlóan csak zabla utalt a jelképes lótemetésre Tiszántúlon például Szarvas 68. lelőhely 177. és 209. sírjainak esetében (JUHÁSZ 2000, 75–76).

²¹⁶ LÁSZLÓ 2017, 69.

²¹⁷ BENDE 2000, 254; BENDE 2017, 303.

Balogh Csilla bizonyította, hogy a Duna–Tisza közén viszont már a 7. század középső harmadában megjelent.²¹⁸ Ugyanez elmondható Mezőföldről is a csákberényi 210. sír archaikus típusú agancsoldaltagos zablája alapján, amelyet a kora avar korra keltezhetünk.²¹⁹ A velencei lószerszámos sír sajnos a 7. századnál pontosabban nem keltezhető, de a feltárt temetőrészlet használatának ideje a feltárt sírok mellékletei és temetkezési szokásai alapján valószínűleg a 7. század második és harmadik negyedére szűkíthető.

Kérdéses a rácalmás-rózsamajori 99. sír, amelynél a – egyébként szűkszavú és olykor pontatlannak tűnő – sírleírás nem említi zablát, csak a leltárkönyv. A sírt a 7. századon belül pontosabban nem tudjuk keltezni.

Balogh Csilla mutatott rá, hogy a Duna–Tisza közén a lószerszámos temetkezések legkorábbi előfordulása két olyan temetőből származik, amelyben az avar-germán kapcsolatok megbízhatóan nyomon követhetők. Ez alapján elképzelhetőnek tartotta, hogy a lószerszámos temetkezés rítusa az avar korban a germán kulturális kapcsolatok körébe tartozik.²²⁰ Feltételezését a mezőföldi esetek alátámasztani látszanak, hiszen a legkorábbi lószerszámos temetkezés a késő antik romanizált és germán népességgel kapcsolatba hozható csákberényi temetőből látott napvilágot.

Mezőföld legkésőbbre keltezhető lószerszámos temetkezése a besnyő-fácánosi 61. sír. Keltező értékű mellékletet nem tartalmazott, de a temetőrészletben a legkorábbi sírok talán a 7. század utolsó negyedére, ám valószínűbb, hogy csak a 8. század elejére datálhatók. A 61. sír a temető egyik legkorábbi sírjának, az 58. sírnak a közelében helyezkedik el, így valószínűleg a 61. sír is a 7. század utolsó vagy a 8. század első negyedére keltezhető. A lószerszámos temetkezések egy igen ritka változatával van dolgunk, mert ebben az esetben egy gyermek sírjában rejlettek lószerszámok,²²¹ a bal oldalán kengyelként azonosított vastárgy töredékei, a jobb oldalán pedig csikózabla, mindkettőn textillenyyomattal.

2.8.4. Részleges szarvasmarhatemetkezés

Mór-Akasztódomb 22. női sírjában a lovastemetkezés megfelelőjeként alkalmazták a részleges marha eltemetését: a szarvasmarha a lábvégsontjai és azokon a feje az ember és a sírfal között helyezkedett el, a sír aljánál 5–8 cm-el magasabban.²²² Ez a temetkezési rítus

²¹⁸ BALOGH 2016, 54.

²¹⁹ VÖRÖS 2017a, 184.

²²⁰ BALOGH 2016, 54–55.

²²¹ Bende Livia például a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második feléből egyetlen ilyen esetet regisztrált Tápé-Lebő-Kishomokos 11. sírből (BENDE 2017, 247, 301).

²²² TÖRÖK 1954, 56.

kora és közép avar kori környezetben csak szórványosan jelentkezett, a móri esethez hasonlóan a Szekszárd-Bogyiszlói úti (Tolna m.) temetőben volt még a lovastemetkezésnek megfeleltethető szokás kettő női sírban.²²³ Szentes-Derekegyházán (Csongrád m.) és Bóly-Sziebert (Baranya m.) pusztán a lovastemetkezések kísérője, de ló nélküli sírokban is előfordul.²²⁴ Részleges marhatemetkezések ismertek egyébként a Duna–Tisza közéről²²⁵ és a Körös–Tisza–Maros közéről is.²²⁶

2.8.5. Magukban eltemetett edények

A Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa utcai temető keleti szélén kutatóárok ásása közben leltünk a humuszrétegben egy egész, ép avar kori korongolatlan fazekat (m.: 14 cm) (4. *leletlista*). Objektumhoz nem tudtuk kötni. Mezőfalva-Vasútállomás temetőjének feltárási naplójában olvashatjuk, hogy a 142. sírtól délre és a 143. sírtól keletre kettő, nagyjából négyszög alakú, 20×20×30 cm-es fekete elszíneződés mutatkozott, egymástól 54 cm-re. A keleti, 2. számú folt közepén egy egyenes falú, korongolt, vonalkötegdíszes, világosszürke színű kifizék (m: 11,8 cm) rejlett, valamint „a 2. számú folttól keletre kengyeltöredék”. Hasonló jelenséget két észak-bácskai temetőben – Topolyán és Bácskossuthfalván – figyeltek meg, ahol a sírok között magukban álló korongolatlan fazekak láttak napvilágot, ugyancsak kis mélységben a humuszban. Ezek hamvakat egyetlen esetben sem tartalmaztak, tehát nem urnasírok, hanem vélhetően valamilyen emlékező szertartás alkalmával áldozatként kerülhettek elásásra.²²⁷

2.9. Bolygatás és sírrablás

A bolygatás egyik és az avar kori sírok esetén minden jel szerint a leggyakoribb változata a sírrablás, amelynek célja a sír törvénytelen felnyitásával a gyászolók által sírba helyezett mellékletek eltulajdonítása.²²⁸ A sírrablások idejére utaló nyom az, hogy a bolygatott sírban a csontok hogyan helyezkednek el. Amennyiben a csontok össze-vissza vannak dobálva, akkor a bolygatás nyilvánvalóan azután történt, hogy a testrészek közötti összkötő szövetek már elbomlottak. A bomlás ideje sok mindentől függ,²²⁹ de térségünkben ehhez mindenképpen

²²³ ROSNER 1999, 105.

²²⁴ A bólyi temetőben: 1, 3, 58, 59, 63. sír (PAPP 1963, 169–170, 179–180, 182).

²²⁵ BALOGH 2016, 117.

²²⁶ BENDE 2017, 312–314.

²²⁷ BALOGH 2016, 128.

²²⁸ SAMU–SZALONTAI 2015, 765.

²²⁹ „...fontos annak a közegnek víztartalma, amelyben a holttest található. Ugyancsak fontos befolyásoló tényező a levegő mennyisége vagy a közegben lévő hőmérséklet is. Fontos az is, hogy a test milyen állapotban volt a

éveknek kellett eltelnie. A régészeti kutatás legutóbb átlagosan kb. 10 évvel számolt a holttest lágy részeinek felbomlását illetően.²³⁰

A rácalmás-rózsamajori szinte teljes egészében bolygatott (a 159 sírből 150-et bolygattak), 6. század utolsó harmadától a 8. század elejéig használt temető esetét emelem ki részletesebben, mert jól szemlélteti a sírrablások jellegét. A bolygatások esetében általánosan jellemző, hogy a csontok nagy részét össze-vissza dobálták (pl. 6, 9, 28, 36, 64, 74, 75, 141. sír) és/vagy a csontok nagy része hiányzik (pl. 2, 4, 8, 9, 25, 61, 118. sír), olykor még másik bolygatott sírből származó csontok is kerülhettek a sírba (7, 93. sír). Ezek a jelenségek arra utalnak, hogy a rablás legalább 10 évvel a temetést követően történt. A sírokra pontosan ástak rá, tehát a rablás idejében még a felszínen jelezte valami a sír létét (pl. kis földhalom, fejfa stb.).²³¹ Ebből arra következtethetünk, hogy a sírrablásokra az esetek többségében még az avar kor folyamán sor került, hiszen ezek a sírjelölések nyilvánvalóan nem maradhattak több évszázadon át láthatók. A mezőföldi sírrablásokat általánosan jellemzi, hogy pontosan ástak rá a sírokra. ÉNy–DK irányú rablóárkokat Visy Zsolt figyelt meg a Dunaújváros-CK-11 jelű épület alapterületén feltárt avar temetőrészletnél, ám ezek a feltáró véleménye alapján vélhetően nem régészeti korú sírrablással, hanem 20. századi rablóásatással hozhatók összefüggésbe.²³²

A rácalmás-rózsamajori temetőben 46 esetben dokumentálták, hogy a felsőtestre és a medencére irányult a rablás, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy értékes tárgyakat kerestek, hiszen az ékszereket és az övvereteket egyaránt ebben a régióban találjuk. Érdekes – az előbbi állítást igazoló – megfigyelést tett Fülöp Gyula a kajászó-újmajori temetőben, ahol a 7. sír aranyozott bronz nagyszíjvége meghajlított, törött állapotban került elő: „*A sírrablók a csillogó tárgy valódi arany voltáról kívántak meggyőződni, majd látván, hogy csupán aranyozott bronz – visszahajtották a gödörbe. Ugyanígy bántak el a 6. sír szíjvégével is*”.²³³ Számos olyan esettel találkozunk, amikor a sírrablók a bronz, ezüstözött bronz, sőt ritkán a könnyebb ezüst vagy

halál időpontjában, milyen volt az egyén tápláltsága, alkata, mennyi idő telt el a halál és a temetés között, koporsóba temették-e, ha igen mekkora és milyen fából épült, milyen öltözetben temették el a halottat, milyen a talaj típusa, illetve voltak-e olyan szerves anyagból készült mellékletek a sírban, melyek felgyorsíthatják a bomlás folyamatát” (SAMU–SZALONTAI 2015, 775).

²³⁰ SAMU–SZALONTAI 2015, 775. Korábban Bakay Kornél 5 évvel számolt a csontok széteséséig (BAKAY 1998, 175–176).

²³¹ A Duna–Tisza köze temetkezéseinek szisztematikus feldolgozását követően Balogh Csilla is arra a következtetésre jutott, hogy a legtöbb esetben a rablók pontosan ástak rá a sírokra (BALOGH 2016, 139). Csak Szeged-Kiskundorozsma, Kettőshatár I. és II. temetőiben dokumentáltak ettől egyértelműen eltérő jelenségeket is, amikor a sírokra nagyobb rablógödörrel ástak rá és a sírok felderítését olykor egy-egy lapát szélességű kutatóárokkal végezték (SAMU–SZALONTAI 2015, 786). Ezekben az esetekben minden bizonnyal nem számolhatunk sírjelölésekkel.

²³² Jelentés a Dunaújváros CK-11 jelű épület területén az avar temetőben végzett leletmentésről. 1974. Ásató: Visy Zsolt. SzIKM adattár.

²³³ FÜLÖP 1980, 324.

rosszezüst tárgyakat is a sírban hagyták, ami arra utal, hogy kifejezetten arany, vagy jóminőségű ezüst tárgyakat kerestek.²³⁴

3. Mezőföld avar kori temetkezéseinek leletanyaga és szerepe a temetkezési rítusban

Kutatómunkám során a Mezőföld avar kori leletanyagának teljes áttekintésére törekedtem, de sem az értekezés célkitűzése, sem a terjedelmi keretek nem adtak arra lehetőséget, hogy a teljes leletanyag részletes kiértékelésére sor kerülhessen. Alább igyekeztem a temetkezési rítusban betöltött szerep vagy időrendi vonatkozások miatt tanulsággal szolgáló leletanyagot kiemelni, és néhány kihagyott vagy kevésbé részletesen taglalt tárgytípus ellenére is koherens képet adni Mezőföld avar kori tárgyi kultúrájáról. Több tárgytípus elemzése a disszertáció 9. mellékletében (A törzsszövegben nem szereplő további tárgytípusok elemzése) kapott helyet.

3.1. Férfi övvisolet és övkészletek

3.1.1. Övcsatok

Alább áttekintem a Mezőföldön előforduló övcsat-típusok túlnyomó többségét. Itt nem foglalkozok részletesebben a bizánci csatokkal, egyrészt, mert Garam Éva 2001-ben megjelent monográfiájában java részüket felgyűjtötte és elemezte, másrészt a bizánci kapcsolatokat összefoglaló 5.1. fejezetben érintőlegesen szót ejtek róluk.

Sima felületű, pajzstestű bronzcsatok (ún. avar csatok vagy bizánci csatok)

A sima felületű, pajzs alakú testű csatoknak a csattest és a csatkarika csatlakozása alapján megkülönböztethetjük az egytagú (egybeöntött) és a csuklós változatát (5. leletlista).

Az egytagú, sima felületű, pajzstestű csatok a kora és közép avar korban széles körben használt kelet-európai eredetű tárgytípus.²³⁵ Fancsalszky Gábor a típust – a bizánci csatoktól külön tárgyalva – avar csatoknak nevezte, mert véleménye szerint „*mindig tiszta avar típusú tárgyak kíséretében*” fordul elő.²³⁶ Garam Éva azonban a csattípus bizánci eredete mellett foglalt állást.²³⁷ Szenthe Gergely a tárgytípus elemzése során mutatta ki, hogy a Kárpát-medencében, a Fekete-tenger északi és keleti partvidékén, illetve a Kaukázusban a csattípus

²³⁴ A rácalmás-rózsamajori temetőnél maradványok, például a teljesen feldúlt 118. sírban hagyták a bronzcsatot és az ezüstözött bronz nagy- és kisszívvegeket, sőt egy ezüst fülbevalót is; a felsőtestnél és fejnél bolygatott 157. sírban pedig egy bronzcsat, egy bronz fülbevaló és egy rojtos végű ezüst tárgy is a sírban maradt.

²³⁵ SZENTHE 2016, 365; FANCSALSZKY 2017, 160.

²³⁶ Fancsalszky Gábor azonban nem fejtette ki részletesebben, hogy mely tárgyakat és milyen megfontolásból tekinti „*tiszta avar típusú*”-nak (FANCSALSZKY 2017, 160). Az egytagú, sima felületű, pajzstestű csatokat elsőként Marosi Arnold nevezte avar típusú csatnak (MAROSI 1938a, 40).

²³⁷ GARAM 2001, 88–99. A sima felületűekhez ld.: GARAM 2001, Taf. 57/1–2.

(leginkább csuklós, ritkán egytagú) darabjai az öntött Martinovka típusú veretekkel alkotnak csoportot (a Kárpát-medence esetében legtöbbször csak a hosszúszerű akasztóveretekkel).²³⁸

A csákberényi temetőben az egytagú variáns egy példánya női sírból került elő (13. sír), valamint a kisebb méretű példányaik párosával a 226. és 395. sírből (12. ábra 1–2).²³⁹ A kisméretű, párosával előforduló darabok rendszerint tegez- vagy kardfüggesztőként értelmezhetők (a csákberény-orondpusztai 226. és 395. sírok példányai tegez felfüggesztésére szolgálhattak).²⁴⁰ Mór-Akasztódombon ugyanazon sírből (25. sír) kerültek elő a sima felületű, pajzs alakú testű csatok kisebb méretű egytagú és nagyobb méretű csuklós változatai. Itt a 2 db kisméretű, egytagú bronzcsatot az egyenes, egyélű kard övre való felfüggesztéséhez használták.

Az egytagú pajzstestű csatok példányainak jelentős részét a test hátoldalán egybeöntött szegecsekkel erősítették a szíjra.²⁴¹ A vizsgált régiókban ilyen Mór-Akasztódomb 25. sírjának 2 db kisméretű bronzcsatja (12. ábra 5–6).²⁴²

Ovális karikájú, háromszög alakú csattestű (ún. észak-itáliai) csatok

Az ovális csatkarikával és elnyújtott háromszög alakú alakú, sarkain kör alakú kikerekedéssel díszített csattesttel rendelkező csatok az észak-itáliai–kelet alpi típus egyszerűbb változatai (12. ábra 9–12), így Fancsalszky Gábor észak-itáliai csatokként megnevezve tárgyalja a csákberényi példányokat (6. leletlista).²⁴³ Az avar kori anyagban viszonylag ritka csattípus késő római eredetű, germán környezetben egészen a 7. század végéig használatban volt,²⁴⁴ a dunántúli avar kori temetőkben előkerülő példányait a 6. század végétől a 7. század végéig keltezik.²⁴⁵

A csákberényi 205. sírban a háromszög alakú csattesttel kialakított csatok egy különleges variánsa rejlett (13. ábra 4). Garam Éva bizánci eredetűnek tartván, az ovális csatkarikával és háromszög alakú, két helyütt köralakban áttört csattesttel jellemezhető korinthusi típusú csatok és variánsaik közé sorolta, amelyek formája a balgotai típusú csatokkal együtt állatábrázolásokból fejlődött vissza.²⁴⁶ Véleményem szerint a csákberényi csat formáját tekintve jelentősen eltér a típus Garam Éva által is megfogalmazott jellemzőitől és az általa összegyűjtött példányaitól, így nem tekinthető kifejezetten a korinthusi típusba tartozó

²³⁸ SZENTHE 2016, 378.

²³⁹ FANCSALSZKY 2017, 160.

²⁴⁰ FANCSALSZKY 2017, 160.

²⁴¹ SZENTHE 2016, 365.

²⁴² SZENTHE 2015, 366, Nr. 62; SZENTHE 2016, 369.

²⁴³ VARSIK 1992, 84; FANCSALSZKY 2017, 159.

²⁴⁴ VARSIK 1992, 84.

²⁴⁵ FANCSALSZKY 2017, 159.

²⁴⁶ GARAM 2001, 98, 313, Taf. 62/6.

darabnak.²⁴⁷ Vladimír Varsik és Fancsalszky Gábor csoportosításának megfelelően sokkal inkább a külön típusként kezelt, háromszög alakú csattesttel kialakított (ún. észak-itáliai) csatok közé sorolandó.²⁴⁸

Csontcsatok

A csontcsatok általában lószerszámhoz tartozó hevedercsatként fordulnak elő – viszonylag ritkán – a kora avar kor, illetve gyakran a kora avar első felének leletanyagában,²⁴⁹ de több esetet ismerünk, amikor ló nélküli férfisírok mellékleteiként dokumentálták őket (7. *leletlista*).²⁵⁰ Ilyen esetről van szó Előszállás-Öreghegy 1929-31/44. sírjában is (13. *ábra* 7),²⁵¹ ahol a rossz megtartású csontváz derekánál látott napvilágot. Rácalmás-Rózsamajor 102. sírjában (13. *ábra* 6) viszont lósírból látott napvilágot a csontcsat. Sajnos egyik sírt sem tudjuk a kora és közép avar koron belül pontosabban keltezni a mellékleteik alapján.²⁵²

A tárgytypus belső-ázsiai eredetét a kutatás egyhangúan vallja;²⁵³ a vaskori nomád népektől a középkori kései nomádok időszakáig adatolható használata a sztyeppén.

3.1.2. Övveretek és szíjvégek

A Mezőföldön is igen gyakori lekerekített végű, sima lemezes szíjvégek a kora avar korra jellemzőek, de még a közép avar kor folyamán is előfordultak,²⁵⁴ ezen az időszakon belül nem lehet őket pontosabban keltezni és szinte mindenféle verettípussal kombinálódnak az

²⁴⁷ GARAM 2001, 313, Taf. 62.

²⁴⁸ VARSIK 1992, 84, 101, Taf. III/13; FANCSALSZKY 2017, 159.

²⁴⁹ A közlője által a szürke kerámia, a csontcsat és hurkosfűlű kengyelek alapján a 6. század utolsó negyedére keltezett (ROSNER 1970, 77) gyöng-vásártéri bolygatott 38. sírban a lószerszámok közelében egy cölöplyukban (ROSNER 1970, 71) rejtett a csontcsat. A mellékletek és a temetkezési szokások alapján az avar kor kezdetére keltezhető (LŐRINCZY 1991, 136–137, 141) szegvár-oromdűlői 1. lósírban egy csontkengyelnek meghatározható tárgy mellől került elő (LŐRINCZY 1991, 128). Biharkeresztes-Lencsés hát részleges lovastemetkezésében az emberi váz jobb lába mellett helyezték el a két kengyelt és a zablát a csontcsattal (MESTERHÁZY 1987, 235). Ezt a sírt ugyancsak a 6. századra keltezték (MESTERHÁZY 1987, 232, 239).

²⁵⁰ Keszthely-Dobogó 19. sírjából a nagyméretű, kacsacsőrös kiképzésű nagyszíjvég és a 8-as alakú veret meglete alapján kora avar kori kelet-alpi övkészlettel került elő egy csontcsat (KISS G. 1997, 135). Ebben az esetben nincs adat arra nézve, hogy lószerszámhoz tartozott volna.

²⁵¹ Az előszállási csontcsatot Mesterházy Károly is említi a népvándorlás kori csontcsatokkal foglalkozó tanulmányában (MESTERHÁZY 1969, 242).

²⁵² Előszállás-Öreghegy 1929-31/44. sírját egy lapított gömb alakú dudoros gyöngy, Rácalmás-Rózsamajor 102. sírját pedig félgömb alakú lószerszámveretek, hosszúfűlű vaskengyel, valamint egytagú, ovális csatkarikával és téglalap alakú csattesttel kialakított bronzcsat keltezi a kora vagy legkésőbb a közép avar korra.

²⁵³ Kovrig Ilona 1955-ben fogalmazta meg, hogy „a csontcsatok kapcsolatot mutatnak Dél-Szibériával és Észak-Mongóliával; különösen az Altaj vidékkel” (KOVRIK 1955, 40). Mesterházy Károly szerint „párhuzamaikat csak kelet felé találjuk meg” (MESTERHÁZY 1969, 242). A belső-ázsiai előképekhez szakirodalmi hivatkozásokkal ld. MESTERHÁZY 1987, 230; RÉVÉSZ 1989, 534–535. Lőrinczy Gábor szerint a „faragott csontcsat a kora avarok keletről hozott hagyatékának részét képezi” (LŐRINCZY 1991, 134). Balogh Csilla az avarság belső-ázsiai hagyatékához sorolta a csontcsatokat (BALOGH 2016, 184).

²⁵⁴ Pl. Kölked-Feketekapu A temetőjében a 619. sírban kihegyesedő végű kisszíjvéggel és négyzet alakú övveretekkel, valamint a 380. sírban a kiegyesedő végű kisszíjvégekkel már a közép avar korra keltezhető a lekerekített végű lemezes nagyszíjvég (KISS A. 1996b, 225, Taf. 74, 99), de a temető többi sírjában (107, 151, 365, 406, 471. sír) kora avar kori leletekkel fordult elő (KISS A. 1996b, 225).

övkeszletekben, így a részletesebb elemzésüktől ehelyütt eltekintek. Elsősorban terjedelmi kötöttségek – másodsorban azok viszonylag jó szakirodalmi feldolgozottsága – miatt nem elemzem ebben a fejezetben részletesebben még a következő övveret-típusokat: dísszegecsek (Mór-Akasztódomb 21. sír),²⁵⁵ a maszkos (geometrikus elemekből álló arcábrázolásos) övvereteket (pl. Vértesacsca-Tükör u. 2. sír, de ide sorolható Rácalmás-Rózsamajor 130. sír hosszúszerű akasztóverete is),²⁵⁶ általában a Martynovka-típusú vereteket (pl. Csákberény-Orondpuszta 61, 253, 397, 409. sír),²⁵⁷ a közép avar kori összetett háromtagú hátvereteket (Rácalmás-Rózsamajor 95. sír)²⁵⁸ és a négyszögletes, lemezes, fonatmintás vereteket (Mór-Kecskehegy 4. sír;²⁵⁹ Úrhida-Arany J. u.–Avar u. 2002-2004/7. sír).

Préselt rozettás övveretek

A kerek, bronzból vagy ezüsből préselt rozettás övvereteken a gömbsor keretes szegélyen belül vékony rovátkasor öleli körbe az övdísz kidomborodó közepét (8. *leletlista*). Ezeket a vereteket tegez- és kardszíjak díszítésére alkalmazták.²⁶⁰ Mór-Akasztódomb 25. sírjában 5 darab került elő a jobb oldali medencecsonton, annak gerinc felőli szélétől egészen a jobb kézfejig. A nyíltartó tegezt az övről lecsatolva helyezték a halott hasára, így magyarázható a rozettás veretek elhelyezkedése. További két-két veret pedig a kardhüvely övre függesztését szolgáló két szíjat ékesítette (az egyik veret a kard felső tartófülével rozsdásodott össze). (14. *ábra* 4). A feldúlt vértesacsca-pinceharaszt-dűlői sír mellékleteinek elhelyezkedése ismeretlen, de itt szintén P alakú függesztőfüles kard és íjcsontok, valamint nyílhegyek társaságában kerültek elő a rozettás veretek. Tegezsíjhoz tartozhattak a csákberény-orondpusztai 395. sírban (14. *ábra* 1–3), ahol a jobb combcsontnál, a mintás oldalukkal lefelé, a nyílhegyek közelében láttak napvilágot. A csákberényi 111. és 226. sírban helyzetük nem ismert, de a sírban nyílhegyek is rejlettek, így itt hasonlóképpen a tegezsíj díszítéseként értelmezhetjük őket. A 22, 45, 61. és 77. sírok rozettás veretei mellől azonban sem kard, sem tegezre utaló lelet nem ismert. A rácalmás-rózsamajori temetőben a 120. bolygatott női sírből látott napvilágot egy rozettás veret – ugyancsak kard vagy tegezre utaló leletek nélkül –, ám sajnos a bolygatás és a hiányos dokumentáció miatt ebből további következtetések nem vonhatók le.

²⁵⁵ A dísszegecsek a szakirodalomban korong- vagy gombfejű veretek megnevezéssel is előfordulnak (STRAUB 1997, 123–124). A kölked-feketekapui A temető feldolgozása keretében Kiss Attila 13 lelőhelyről gyűjtötte fel a dísszegecseket („*knopfförmige Gürtelbeschläge*”: KISS A. 1996b, 313, Liste 16). Foglalkozott velük Tomka Péter (TOMKA 1996, 146) és a Duna–Tisza köze vonatkozásában Balogh Csilla is (BALOGH 2016, 192–194).

²⁵⁶ A maszkos vereteket legutóbb Balogh Csilla elemezte (BALOGH 2009b, 129–188). A rácalmás-rózsamajori 130. sír (tévesen 30. sírként feltüntetve) hosszúszerű akasztóveretét közli: BALOGH 2009b, 135, 2. kép 8.

²⁵⁷ FANCSALSZKY 2017, 164.

²⁵⁸ SZENTHE 2006, 179–212.

²⁵⁹ ANTONI 1979, 265.

²⁶⁰ BALOGH 2016, 215.

Előállításuk a 6. század végére és a 7. század első felére keltezhető,²⁶¹ amelyet a további mellékletek alapján keltezhető mezőföldi példányok alátámasztanak (pl. Mór-Akasztódomb 21, 25. sír²⁶²). A sírban való előfordulásuk azonban még a 7. század középső harmadából is adatolt.²⁶³ Az övkészletekben változó mennyiségben fordulnak elő: a csákberényi temetőben 1,²⁶⁴ 3–4, illetve 8 db, a mór-akasztódombi temetőben 3–5 db.²⁶⁵

Préselt arcábrázolásos veretek és szíjvégek

Az arcábrázolásos vereteken, elsősorban szíjvégeken rendszerint szakállas férfiarc tűnik fel, amely a bizánci szíjvégekre jellemző közepén elhelyezett medaliont tükörképszerűen veszi körbe alul és felül (9. *leletlista*).²⁶⁶ A vértésacsai 2. sír keltezéséről néhány szót kell szólnunk, mert a szakirodalomban vélhetően téves megállapítás terjedt el. Garam Éva az arcábrázolásos övdíszek elemzésekor azok időrendjét arra hivatkozva terjesztette ki a 7. század közepére is, hogy a vértésacsai arcábrázolásos szíjvég a 7. század közepére jellemző négyszögletes alakú, hajlított oldalú és nagy, gömbösféjű díszszegecsekkel ellátott övveretekkel került elő.²⁶⁷ Ez azonban nem egészen így van, mert Marosi Arnold 1938-as cikke,²⁶⁸ valamint a leltárkönyv (ltsz. 10620–21) alapján az arcábrázolásos szíjvég a 2. sírből, míg az említett övveretek az 1. sírből láttak napvilágot. Mindezek alapján a 2. sír az arcábrázolásos szíjvéggel minden bizonnyal a 7. század második negyedére, míg az 1. sír valamivel későbbre, a 7. század közepére – harmadik negyedére keltezhető. A vértésacsai 2. sír (14. *ábra* 5) és a csákberényi 111. sír szíjvégein látható emberfejes motívumok egy csoportba tartozására már 1938-ban Marosi Arnold felhívta a figyelmet.²⁶⁹ A csákberényi 111. sír a finoman iszapolt, szalagfüllel kialakított, gyorskorongon készült, vállán hullámvonalköteggel díszített és világos barnászörös színű edény, a sima, lemezes, lekerekített végű nagyszíjvég, a keskeny íjvégcsontok és a préselt rozettás övveretek alapján a 7. század első felére keltezhető. Ugyanebbe az időszakba, legalábbis a 7. század második negyedébe, esetleg második

²⁶¹ Dunántúli leletek alapján: FANCSALSZKY 2017, 163; a Duna–Tisza közén: BALOGH 2016, 216.

²⁶² A mór-akasztódombi temető 21. sírja a 6–7. század fordulójára vagy a 7. század első harmadára keltezhető (TÖRÖK 1954, 59). A nagy félkör alakú fejfel és hozzá ívesen csatlakozó rövid szárral kialakított P alakú függesztőfül a 7. század első kétharmadába keltezi a 25. sírt (F.4.a típus: CSIKY 2009, 179; S.4.a típus: CSIKY 2015a, 276.).

²⁶³ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 158.

²⁶⁴ 1 db rozettás veret a bolygatott 226. sírből került elő.

²⁶⁵ A vértésacsai-pinceharaszi-dűlői példányok már nem lelhetők fel, a sírleírásból pedig sajnos nem derül ki a számuk. A rácalmás-rózsamajori 120. sírban egy rozettás veret rejtett, de bolygatottsága miatt nem tudható, hogy eredetileg hány ilyen veret díszítette az övet.

²⁶⁶ GARAM 2001, 130, 132.

²⁶⁷ GARAM 2001, 132.

²⁶⁸ MAROSI 1938a, 38–39.

²⁶⁹ Marosi Arnold tévesen csákberényi III. számú sírra hivatkozott, de a megjelölt leltári szám alapján egyértelműen a 111. sírra gondolt (MAROSI 1938a, 39).

harmadába illeszthetők a 262. sír arcábrázolásos veretei a fából esztergált fémveretes amulettkapszulával. A többi csákberényi arcábrázolásos veretet tartalmazó sírnak sajnos nincs a 7. századon belül pontosabban keltezhető melléklete.

Elmondható tehát, hogy sem a vértésacsai 2. sír maszkos szíjvégének, sem a csákberényi sírokból előkerült maszkos szíjvégek kísérő mellékletei alapján nincs okunk az arcábrázolásos veretek keltezésének kiterjesztésére a közép avar kor elejére, illetve első felére, így az arcábrázolásos bronz és ezüst övveretek és szíjvégek kora a 6. század végétől 7. század közepével bezárólag határozható meg.²⁷⁰

Préselt medalionos (Kunágota-Mersin típusú) nagyszíjvégek

A Kunágota-Mersin típusú nagyszíjvégeket a közepükben vagy felső kétharmadukban látható medalion jellemzi (*10. leletlista*).²⁷¹ Bálint Csanád gyűjtése alapján a 7. században, viszonylag hosszú ideig voltak használatban,²⁷² és mintájuk, illetve kompozíciójuk bizánci eredetű.²⁷³ A csákberényi 28. sírből a nagyszíjvégnak csak egy kis töredéke látott napvilágot, de abból is megállapítható, hogy egy medalionos és egyben arcábrázolásos szíjvégről van szó.²⁷⁴ Az arcábrázolás segít a keltezésének szűkítésében a 7. századon belül, annak első felére, tehát a kora avar korra.²⁷⁵ Teljesen ép a Vértésacska-Tükör utcai 2. sír szíjvége, amelynek felső kétharmadában található a medalion (*14. ábra 6*). Ez a sír a préselt arcábrázolásos kisszíjvég alapján és a már közép avar kori 1. sír létesítésének idejét is figyelembe véve vélhetően a 7. század második negyedére tehető.

Préselt álcatok

A ritkán öntéssel vagy jóval gyakrabban arany, ezüst vagy rézötvözet lemezből préseléssel készült álcatok a Martynovka típusú veretek közé sorolhatók (*11. leletlista*). Az adonyi és gátéri préselőminták alapján a préselt álcatok helyi készítése valószínűsíthető.²⁷⁶ Két különálló részből tevődnek össze a préselt álcatok: felül egy pajzs alakú veretből, alul pedig egy csatfejszerű veretrészből.

A csákberény-orondpusztai 61. sírből a 12 db ezüstlemezből préselt és ólommal bélelt álcát (SAMU–DAIM 2018, IV5 altípus) mellett többek között 1 db rozettás veret, Martynovka típusú szíjvég, ovális bronzcsat, vas karperec és 1 db dudoros lapított gömb alakú gyöngy került elő.

²⁷⁰ FANCSALSZKY 2017, 164.

²⁷¹ BÁLINT 1995, 131.

²⁷² BÁLINT 1995, 105; FANCSALSZKY 2017, 165.

²⁷³ BÁLINT 1995, 121, 131.

²⁷⁴ Garam Éva tévesen a 214. sírből származó töredékként tüntette fel (GARAM 2001, Taf. 97/2); FANCSALSZKY 2017, 164.

²⁷⁵ FANCSALSZKY 2017, 164.

²⁷⁶ BALOGH–KÖHEGYI 2001, 339; BALOGH 2016, 197.

Ezen mellékletek nem mondanak ellent a 61. sír példányaihoz hasonló egyszerűbb álcatok 6. század végére – 7. század első harmadára való datálásának.²⁷⁷ A 61. sír temetőben való elhelyezkedése ugyancsak megengedi ezt a datálást, mert a 61. sír mellett, attól keletre elhelyezkedő 55. sírből Csákberény-csoportba tartozó korsó, kiszélesedő végű, vésett felületű bronz karkötő, két rövid bronzlánc, bronz stylustű, díszfüggő poncolt nagyszíjvége, gyöngynyaklánc és bronz lemezgömbcsüngős fülbevaló látott napvilágot, amely együttes a 7. század második negyedére tehető.²⁷⁸

Avarföldön a rézötövözetből préselt álcatok elvétve fordulnak elő.²⁷⁹ Az egyik ilyen előfordulásukat éppen a csákberényi-orondpuszta 278. sírből említhetjük (6 db álcatsat, SAMU–DAIM 2018, V8 altípus), 4 db bronzlemezből préselt, gyöngysor keretes címerpajzs alakú veret és 4 db préselt pont-vonal ornamentikás, kettőspajzs alakú övveret társaságában. Az álcatsatok felső részét alkotó 6 db gömbsor keretes veretrész alapján a 7. század második harmada merülhet fel a sír keltezésére,²⁸⁰ mert az utóbbi időben egyértelműen bebizonyosodott, hogy a gömbsorkeretes álcatsatok későbbi horizontba tartoznak, mint az egyszerűbb, „klasszikus” álcatsatok.²⁸¹ Az alsó csatfejszerű veretrész a dunapentelei préselt ezüst álcatsatokon hasonlít a csákberényi 278. sírban találtakéhoz, azzal a különbséggel, hogy a csuklós szerkezetet imitáló részen téglalap alakban áttört. A dunapentelei példányokon a felső veretrész azonban nem gömbsorkeretes, hanem profilált oldalú és bemélyített pontokkal díszített. Vélhetően a préselt álcatsatok legkésőbbi darabjait láthatjuk a dunapenteleiekben,²⁸² ám hiteles feltárási adatok és keltezésben segítő kísérő mellékletek hiányában ezt bizonyítékokkal alátámasztani nem tudjuk.

Préselt gömbsorkeretes, pajzs alakú övveretek

²⁷⁷ VIDA 2017f, 218; SAMU–DAIM 2018, 230. Felmerült a sír 6. század utolsó harmadára való keltezése is (PÁSZTOR A. 2017c, 140), de csak az öntött ezüst álcatsatok datálhatók erre az időszakra, a préselt ezüst álcatsatok többségét a kutatás jelenleg a 6. század végétől a 7. század első harmadáig terjedő időszakra keltezi (BALOGH 2016, 198).

²⁷⁸ A megjelent Csákberény-monográfiában igencsak ellentmondásos az 55. sír kormeghatározása. Vida Tivadar a „díszfüggő poncolt nagyszíjvége, a gömbcsüngős fülbevalók (csak az egyik fülbevaló volt gömbcsüngős, legalábbis a tárgyrajz szerint, mert a fényképen már hiányzik róla a csüngő és a leírásban, valószínűleg tévesen gyöngycsüngő szerepel kis, fekete, gömb alakú üvegyönggyel) és a gyöngysor” alapján a 6. század utolsó negyedére keltezi (VIDA 2017f, 217). Mindeközben ugyanabban a kötetben Pásztor Adrien ugyanezen mellékletek alapján a 7. század közepe és harmadik negyede közötti időszakra határozta meg az 55. sír korát (PÁSZTOR A. 2017b, 147; 2017c, 143).

²⁷⁹ Samu Levente és Falko Daim gyűjtése alapján mindössze 4 db rézötövözetből préselt álcatsat ismert az avar kori leletanyagból (SAMU–DAIM 2018, 211).

²⁸⁰ A csákberényihez hasonló nagy szemű gyöngysor kerettel körbevett, csak középen pajzsalakban áttört vereteket Tomka Péter a bágyog-gyűrhegyi 2/B sír esetében – a többi melléklet figyelembevételével – a 7. sz. második harmadára keltezte (TOMKA 2005, 513–515).

²⁸¹ BALOGH 2016, 198; SAMU–DAIM 2018, 230.

²⁸² BALOGH 2016, 198.

A bodajki 2010-11/106. sírban spirálisan tekeredő vonalköteggel díszített préselt szíjvégekkel volt egy övkészletben 2 db pajzsalakú gömbsorkeretes veret (15. ábra 4–5; 12. leletlista). A préselt gömbsorkeretes, pajzs alakú veretek az álcásokkal együtt az ún. Bócsa-típusú veretek leletköréhez tartoznak.²⁸³ Azokat a példányokat, amelyek a két részből álló álcásos veretek felső részeként kerültek elő, a préselt álcások között tárgyaltam. Gömbsorkeretes pajzs alakú veretek azonban önmagukban is előkerülnek – mint a bodajki eset –, tehát nem csak a kétrészes álcásos veretek felső részeként.²⁸⁴ Ahogyan azt az álcásos veretekben való keltezésük során láttuk, legkorábban a 7. század második harmadára határozható meg a koruk és a 7. század végéig használatban maradtak.

T alakú akasztóveretek

Széles körben, a Dunától az Urálig elterjedt verettípus, amely a legkülönbözőbb stílusokban bukkan fel (préselt, félgömbös keretű, kő- vagy üvegbetétes garnitúrákban, díszítetlenül vagy préselt díszítéssel). A T alakú akasztóveretek (13. leletlista) minden esetben övveretként értelmezhetők.²⁸⁵ A móri veretek öntéssel készültek, amelyre az avar szállásterületről csak Kecelről (Bács-Kiskun m.) és Tolnanémediből (Tolna m.) rendelkezünk párhuzammal.²⁸⁶ 2 db préselt változatra a 2010–11-es ásatások során szórványként bukkantak Bodajk-Homoki-dűlő temetőjében (15. ábra 1–2). Ezek nagy valószínűséggel egy garnitúrába tartozhattak az ugyaninnen, hasonlóképpen szórványként előkerült Martinovka-típusú, összetett halfarkas veretekkel.

Hosszúszárú akasztóveretek

Ezek a veretek abban különböznek a T alakú akasztóveretektől, hogy a felső pajzs vagy négyzet alakú veretrészhez hosszabb taggal kapcsolódik a T alakú akasztórész (14. leletlista). A legtöbb esetben T alakú akasztóveretekkel együtt kerülnek elő, ez igaz a mór-akasztódombi 21. sír leletegyüttese alapján a 6–7. század fordulójára keltezhető példányra is.²⁸⁷ A rácalmás-rózsamajori temetőben a 130. lósírból²⁸⁸ látott napvilágot egy példány, amelynek áttört díszítése kis körökből áll (15. ábra 3). A hosszúszárú akasztóvereteket tartották már belső-ázsiai eredetűnek, de avar ötvösök találmányaként, Kárpát-medencei készítményeknek is.²⁸⁹

²⁸³ BALOGH 2010, 249.

²⁸⁴ BALOGH 2010, 250.

²⁸⁵ BALOGH 2009b, 146.

²⁸⁶ BALOGH 2004, 243.

²⁸⁷ TÖRÖK 1954, 59, IX. tábla 11–12; a 21. sír korai keltezése mellett érvel még: STRAUB 1997, 119, 123–124.

²⁸⁸ A szakirodalomban néhol tévesen 30. sírként hivatkozzák (BALOGH 2004, 253; BALOGH 2009b, 178), de helyesen 130. sír (BÓNA 2000, 149, Taf. VIII).

²⁸⁹ A további hivatkozásokhoz ld.: BALOGH 2004, 253–254; BALOGH 2009b, 147.

A típust a kutatás a kora avar korra keltezi,²⁹⁰ a rácalmás-rózsamajori 130 sírban azonban a közép avar korban (7. század közepétől) megjelenő ívelt oldalú lószerszámveretekkel bukkant elő, ami alapján a 130. sírt, és a legkésőbbi hosszúszerű akasztóvereteket szintúgy a 7. század harmadik negyedére keltezhetjük.

Áttört és rekeszes téglalap alakú övveretek

Az áttört téglalap alakú veretek ritkaságszámba mennek a Kárpát-medence avar kori leletanyagában (*15. leletlista*).²⁹¹ A csákberény-orondpusztai 119. sírből három darab öntött, áttört, poncolt díszű veret látott napvilágot (*15. ábra 6*). A sír a temető 7. század második harmadára keltezhető sírcsoportjában helyezkedett el, de éppen ott, ahol tőle északra és délre a kisvasút földmunkái elpusztították a sírokat, így a kormeghatározása bizonytalan.²⁹² Martonvásár-Gyermekotthon 6. sírját Straub Péter a csont tegezveretek szeriációját követően a 7. század harmadik negyedére keltezte,²⁹³ ami jól igazodik a csákberényi 119. sír fentebb meghatározott korához. Balogh Csilla állapította meg a homokrévi/mokrini 67. sír alapján, hogy előfordulásokkal már a 7. század első harmadában is számolhatunk.²⁹⁴

A téglalap alakú rekeszes övveretek viszont már kifejezetten a közép avar korban fordultak elő.²⁹⁵ Az ilyen típusú veretet tartalmazó csákberény-orondpusztai 409. sír (*15. ábra 7*) éppen több különböző keltezésű (7. század első harmadára, 7. század második harmadára és a közép avar korra tehető) sírcsoport határán helyezkedett el, de a legnagyobb valószínűséggel a 7. század közepére keltezhetjük. Erre utalnak a sír további mellékletei is, a széles, sima kisszíjvégek és a Martynovka-típusú, maszkos veretek.²⁹⁶

Korong alakú övveretek

A korong alakú lemezes övvereteknek – Kovrig Ilona alattyáni monográfiája nyomán – két változatát különböztethetjük meg (*16. leletlista*). Az egyik változatot az egyszerű, díszítetlen, kerek, lapos vagy gömbszelet idomú veretek alkotják, amelyek közepe vagy szegecs számára átlyukasztott vagy kerek, préselt dudorral díszített (utóbbi kivitelezés esetén a szíjra való függesztésről gondoskodó szegecset a hátoldalon, a dudor által kialakított mélyedésbe, kitöltőanyagba forrasztották bele).²⁹⁷ A másik változatba préselt, bordázott szélű, korong

²⁹⁰ KISS A. 1996b, 220.

²⁹¹ A párhuzamokat (Kiskőrös-Vágóhíd, Kunbáony, Mezőbánd) Fancsalszky Gábor gyűjtötte össze (FANCALSZKY 2017, 166).

²⁹² A bizonytalanságot jelzi, hogy Fancsalszky Gábor szerint „a temető legkorábbi részéről került elő” (FANCALSZKY 2017, 166).

²⁹³ STRAUB 1997, 127.

²⁹⁴ BALOGH 2016, 197.

²⁹⁵ GARAM 1992, 170; FANCALSZKY 2017, 167.

²⁹⁶ VIDA 2017f, 219.

²⁹⁷ KOVRIG 1963, 124; BALOGH-KÖHEGYI 1999, 265.

alakú vereteket sorolhatjuk.²⁹⁸ A korong alakú övvereteket tartalmazó sírokat Kovrig Ilona az alattyáni temető második időrendi csoportjába sorolta, amelyet 650–690 közé keltezett.²⁹⁹ A sima szíjvégekkel és korong alakú veretekkel ellátott övek a közép avar időszak első felében (7. sz. harmadik negyedében) jelentek meg, ám használatuk még a 8. sz. első felében is előfordulhatott.³⁰⁰

A csákerény-orondpusztai 58. sír olyan temetkezések tájékán került elő, hogy a legnagyobb valószínűséggel a 7. század közepe tájára keltezhető, de bizonyosan nem fiatalabb a 7. század harmadik negyedénél. Lényegében ugyanez mondható el a 229. sírról is. Későbbi feltárások segíthetnek a 408. sír (15. ábra 8–9) pontosabb keltezésében a közép avar koron belül. A csákerényi 58. (15. ábra 10) és 229. sír korong alakú veretei mindenesetre megerősítik, hogy a típus előfordulásával már a 7. század közepétől számolhatunk. A dunaujvárosi és székesfehérvári korong alakú veretek (15. ábra 11–13) korát a 7. század második felénél (elhegyesedő végű lemezes szíjvégek mindkét sírban) pontosabban nem tudjuk meghatározni.

Elhegyesedő végű, sima, lemezes szíjvégek

A sima (díszítetlen felületű), elhegyesedő végű lemezes szíjvégek a közép avar korról jelentek meg a sírmellékletek között, és használatuk a késő avar kor elejéig jellemző (17. leletlista).³⁰¹ A Székesfehérvár-Pozsonyi út 53. sírjának 2 db elhegyesedő végű kisszíjvége másik 2 db préselt díszű, lekerekített végű kisszíjvéggel és 5 db korong alakú lemezes övverettel került elő, amelyek alátámasztják a 7. század második felére való keltezést. A bodajk-homoki-dűlői 2010-11/82. sírban lekerekített végű ezüst kisszíjvéggel és tausírozott vas szíjvéggel kombinálódott az elhegyesedő végű kisszíjvég.

Öntött, geometrikus mintájú szíjvégek

A csákerény-orondpusztai 380. sírből lemezes bronz nagyszíjvég társaságában tártak fel két – vésett félholdakkal és pajzs alakú mezővel díszített – geometrikus mintájú kisszíjvéget (18. leletlista). Itt a 8. századi öntött övdíszek legkorábbi – díszítésüket tekintve igen ritka – képviselőiről lehet szó, tekintettel arra, hogy lemezes nagyszíjvéggel alkottak egy készletet.³⁰²

²⁹⁸ KOVRIG 1963, 125.

²⁹⁹ KOVRIG 1963, 188.

³⁰⁰ BALOGH–KÖHEGYI 1999, 265.

³⁰¹ FANCSALSZKY 2017, 167; az elhegyesedő végű szíjvégekről a nagyréde-ragyogóparti 9. sír kapcsán ld. SZABÓ 1969, 42. Az elhegyesedő végű lemezes nagyszíjvéget tartalmazó tiszafüredi 396. sír keltezéséhez ld. GARAM 1995a, 304–306.

³⁰² A 380. sír közelében elhelyezkedő kronológiailag „jellegtelen” leletanyagot (vagy leletanyagot nem) tartalmazó sírok nem zárják ki ezt a kormeghatározást.

3.1.3. Övkészletek

Észak-itáliai–kelet-alpi (Bieringen) típusú övkészletek és övveretek

Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) 210. (16. ábra 12) és Seregélyes-Réti-földek 2012/45. sírjából ismert egy-egy észak-itáliai–kelet-alpi típusú övkészlet (16. ábra 1–7), valamint Rácalmás-Rózsamajor bolygatott 103. sírjából egy nagyszíjvég, egy nyolcas és egy trapéz alakú veret (16. ábra 10–11), Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) erősen bolygatott 251. sírjából egy trapéz formájú övveret, Előszállás-Öreghegy 38. sírjából egy nyolcas alakú, stilizált állatfejekben végződő és egy trapéz alakú veret,³⁰³ Martonvásár-Gyermekotthon 5. sírjából pedig egy kisebb méretű ellenveret, egy háromszögletes kis lyukvédő veret, illetve egy ugyanilyen veret téglalap alakú füllel (19. leletlista). A típus római vagy germán eredetű, a Meroving világban a germán harcosok fegyverővei voltak, *spatha*hoz vagy *sax*hoz tartoztak.³⁰⁴ Az avarföldi sírokban azonban csak a legritkább esetben találni fegyvereket a kelet alpi övgarnitúrák mellett és akkor sem az említett vágófegyvereket. Mezőföldön például kizárólag az előszállás-öreghegyi 38. sírban volt fegyvermelléklet, mégpedig 4 db nyílhegy.

Avar környezetben tipológiailag és a kísérőleletek alapján elkülöníthető egy jó minőségű darabokból álló korai, illetve egy gyengébb kivitelű késői fázis. A korai példányok elsősorban a Dunántúlon terjedtek el, a későiek inkább a peremterületeken, úgymint Ausztriában és a Felvidéken sűrűsödnek.³⁰⁵ A mezőfalva-vasútállomási 210., 251. és az előszállás-öreghegyi 38. sírt a kora avar korra keltezi a kutatás,³⁰⁶ de jól keltezhető kísérőmellékletek híján ez a kormeghatározás bizonytalan. Rácalmás-Rózsamajor 103. sírjában nem volt más keltező értékű melléklet, így csak az övkészlet alapján tehetünk kísérletet a sír datálására. A nyolcas alakú veret megléte, valamint a trapéz alakú vereten és a nagyszíjvégén rovátkolással díszített szegecsfejek alapján a kora avar korban készülhettek.³⁰⁷ A seregélyesi garnitúrából hiányzik ugyan a kisméretű nyolcas alakú veret, ellenben megtalálható a kisméretű téglalap alakú veret, amely a kisméretű nyolcas alakú verethez hasonlóan a korai övkészletek jellemzője. Hogy mégsem kifejezetten korai az övkészlet, azt igazolja a példányokon megfigyelhető pontkör díszes megoldás és az, hogy a szíjvégnek nem kacsacsőrös a kiképzése.³⁰⁸ Mindezek alapján – véleményem szerint – a közép avar időszakra (7. sz. második fele) határozható meg

³⁰³ BÓNA 1963, 50; MAROSI–FETTICH 1936, 30.

³⁰⁴ A *sax*ok fegyverővéhez ld. MARTIN 2000, 145, 147, 175–176.

³⁰⁵ LŐRINCZY-STRAUB 2005, 143.

³⁰⁶ BÓNA 1963, 50; LŐRINCZY-STRAUB 2005, 167, 9. kép

³⁰⁷ LŐRINCZY-STRAUB 2005, 143–144; BALOGH 2016, 217.

³⁰⁸ LŐRINCZY-STRAUB 2005, 143–144.

a seregélyesi övkészlet kora. A martonvásári 5. sír bolygatottsága megnehezíti a keltezését, de minden bizonnyal a közép avar korra, legkésőbb a késő avar kor elejére datálható.³⁰⁹

Kölked-Feketekapu típusú övkészlet

Nagyvenyimről 1 db nagyszíjvégből, 8 db kisszíjvégből, és 2 db pajzsalakú övveretből álló rekeszdíszes,³¹⁰ többrétegű vas–rézötvözet, ún. Kölked-Feketekapu típusú övkészlet került elő (17. ábra, 20. leletlista).³¹¹ A típus elnevezése onnan ered, hogy az eddig ismert legtöbb ilyen övkészlet Kölked-Feketekapu A és B temetőből származik, köztük egy ilyen övgarnitúra Kölked-Feketekapu B temető 80. kovácssírjából.³¹² Kiss Attila az ötvös- és kovácsszerszámokkal is megtöltött 80. sír korát a 6. század végére, 7. század első harmadára határozta meg.³¹³ Az övgarnitúra típust a kora avar korra keltezte őket, mondván, hogy mindegyik hasonló technikával készült és datálható párhuzamuk ebből az időszakból származik.³¹⁴ Heinrich-Tamáska Orsolya hívta fel a figyelmet, hogy a Kölked–Feketekapu típusba tartozó övgarnitúrák a Rainer Christlein 3. horizontjának (*Zeitschicht*) A formacsoportjába sorolt soktagú, tausírozott övgarnitúrákkal való párhuzamuk alapján csak a 7. század középső harmadától keltezhetők.³¹⁵ A formai egyezésen kívül a két típus szoros összefüggése melletti érvként hozza még fel, hogy alapvetően vasból állították őket elő, elterjedésük Kelet-Pannoniára szorítkozik, és a kevés Kárpát-medencén kívüli párhuzam kivétel nélkül dél-németországi germán temetőkből ismert.³¹⁶ Minden bizonnyal helyi gyártásúak. A műhelyközpontot a gyakori előfordulás és egy ilyen övkészlettel ellátott kovácssír miatt Kölked-Feketekapunál (Magyarország, Baranya megye) feltételezhetjük.³¹⁷

Csont övkészletek, övveretek

A bodajk-homoki-dűlői 77. sírban egy majdnem teljes csont övkészlete – 4 db pont-kör díszes kisszíjvég és két övveret (18. ábra 1–6) – volt az eltemetettnek, a 88. sírban pedig egy pont-kör díszes nagyszíjvége és egy ugyanilyen díszű kisszíjvége (18. ábra 7–8). A két sír a temetőben közvetlenül egymás mellett helyezkedett el, olyannyira, hogy egymást érintették. Tájolásuk azonban eltérő, a 88. sír Ny–K, míg a 77. sír NyÉNy–KDK tájolású. Mindkét sírba

³⁰⁹ Az alpi típusú veretekkel a szegvár-orumdűlői 81. sír övkészlete kapcsán foglalkozó Lőrinczy Gábor és Straub Péter is a közép vagy a késő avar korra keltezte a martonvásári garnitúrát (LŐRINCZY-STRaub 2005, 167, 9. kép).

³¹⁰ A foglalataiban nem látható berakások nyoma (HEINRICH-TAMÁSKA 2006, 34).

³¹¹ SZÜCSI 2015b, 16, 24–25, IX. t. 1, XIV. t.; TÖRÖK–KOVÁCS 2015, 66.

³¹² HEINRICH-TAMÁSKA 2006, 22.

³¹³ KISS A. 2001, 335, 345.

³¹⁴ KISS A. 1996b, 213.

³¹⁵ CHRISTLEIN 1966, 49; HEINRICH-TAMÁSKA 2006, 22.

³¹⁶ HEINRICH-TAMÁSKA 2005, 32, Anm. 167-168, Karte 1; HEINRICH-TAMÁSKA 2006, 22.

³¹⁷ HEINRICH-TAMÁSKA 2006, 22; KISS A. 1996b, 213.

mellékeltek Csákberény-csoportba tartozó kerámiát, amely a hasonló csont vereteken túlmenően egy további érv az egykorúságuk és kora avar kori keltezésük mellett.

A csont övveretek és szíjvégek az avar korban rendkívül ritkának számítanak. Börcs-Nagydombról (Győr-Moson-Sopron m.) közöltek csak formailag teljesen eltérő csont övkészletet,³¹⁸ valamint az alattányi (Jász-Nagykun-Szolnok m.) temetőből egy csont szíjvéget.³¹⁹ Mindkét sír kora avar kori, akárcsak a bodajkiak.

Tarnaméra típusú övkészlet

A Tarnaméra típusú övtartozékok legjellegzetesebb darabjai az ívelt, egyhelyütt kidomborodó oldalú nagyszíjvégek, amelyek közepén – a kidomborodó részek között – kör alakú minta (rozetta), illetve alatta csepp alakú díszítmény látható, körülöttük pedig, a kidomborodó oldalak mentén, azokhoz igazodva, pont-vessző ornamentika (*21. leletlista*). A veretek ugyanezt a mintát követik. A Tarnaméra-típus övdíszei az eredeti bizánci készítményeknek tartott ún. Törökkanizsa-típus (halmotívumos övdíszek) díszítését utánozzák, így a Tarnaméra-típus bizánci eredetéhez sem férhet kétség.³²⁰ Garam Éva elemzése alapján a típus használata a 7. század második harmadára tehető.³²¹ A vértésacska-körtvélyesláposi-dülői 7. sír Tarnaméra-típusú nagyszíjvégeinek előlapja már Garam Éva gyűjtése idején is hiányos és töredékes állapotban volt, jelenleg már azonosíthatatlanul töredékes. Ép állapotú azonban a nagyszíjvég díszítetlen bronz hátlapja (*18. ábra 18*). Az övkészlethez tartozott 9 db préselt Tarnaméra típusú, pajzsalakú bronzveret (*18. ábra 9–17*). A leírásban szerepel egy kettős címerpajzs alakú bronz övveret is, amely a leletek között nem lelhető fel, vagy töredékessége miatt már azonosíthatatlan, de egykori meglétében nem kételkedhetünk, hiszen a típusnak nevet adó tarnamérai övveretek között is megtalálhatóak.³²² Végül szerepel a leírásban 2 db „fecskefarokszerű” kis övveret, amelyek már ugyancsak azonosíthatatlanok, de vélhetően a Jánoshida-Tótképuszta 26. sírjában feltárt, félholdra emlékeztető alakú (B alakú), de felső részén homorúan ívelt kisméretű övverethez hasonlóra kell gondolnunk.³²³

Tausírozott vas övkészletek

Max Martin a kora középkori Dunántúlról és Tisza-vidékről származó tausírozott övkészletek vizsgálata során megállapította, hogy megkülönböztethető egy idősebb (A csoport) és egy

³¹⁸ TOMKA 2005, 167–168, 4. kép 2–6, 8–10, 12–15.

³¹⁹ Alattány-Tulát 37. sír (KOVRIK 1963, 135, Taf. II/30).

³²⁰ GARAM 2001, 141.

³²¹ GARAM 2001, 144–146. Mivel a Tarnaméra-típus a 6–7. század fordulójára keltezett halmotívumos Törökkanizsa-típusból alakulhatott ki, ezért a keltezés is annál későbbi lehet, minden bizonnyal a 7. század közepére, illetve második harmadára keltezhető (BALOGH 2016, 207)

³²² Tarnaméra 1. sír (SZABÓ 1965, 33, III. t. 16–18) és X. sír (SZABÓ 1965, 42, VII. t. 5).

³²³ GARAM 2001, 357, Taf. 106/1.

fiatalabb (B csoport) csoportjuk (23. *leletlista*).³²⁴ A mezőfalva-vasútállomási (előszállás-bajcsihegyi) 200. sír arcábrázolásos veretekből álló övgarnitúrája a Kárpát-medencei tausírozott övek fiatalabb csoportjába tartozik, ami a meroving övekre kidolgozott kronológia alapján legkorábban a 7. század második harmadától keltezhető,³²⁵ de – mivel a meroving kronológiát nem lehet automatikusan alkalmazni az avar szállásterületen – valószínűleg a 7. század harmadik negyedére határozható meg a kora.³²⁶ A mezőfalvi példány – mint a fiatalabb B csoport tagjai általában – nyugati import terméknek,³²⁷ vagy a tulajdonosával együtt idekerült tárgynak tekinthető.³²⁸ Hasonlóképpen keltezhetjük a csákberény-orondpusztai 421. sír tausírozott vereteit is.³²⁹ A bodajk-homoki-dűlői 2010-11/82. sír tausírozott szíjvége rossz állapotú, díszítése alig kivehető. A sírban nyugvó férfi övkészletén mindössze ez az egy darab tausírozott vas szíjvég rejtett, a többi préselt ezüst veret, valamint lekerekített és kihegyesedő végű ezüst kisszíjvég volt. Összességében ezt az övgarnitúrát is a 7. század harmadik negyedére keltezhetjük.

Öntött övkészletek a késő avar kor első feléből („griffes-indás” stílusú övkészletek)

László Gyula teremtette meg a „griffes-indás” stílus fogalmát (24. *leletlista*). Noha ő ezt a kifejezést az egész késő avar kori díszítőművészet vonatkozásában használta, valójában a négy lábú ragadozókat („griffeket”) nagy tömegben használó ornamentika csak a késő avar kor első felére jellemző. Jelen értekezésünkben a Szenthe Gergely késő avar kori növényi ornamentikát feldolgozó disszertációjában „késő avar állatstílus” összefoglaló néven nevezett díszítőművészetre használjuk a „griffes-indás” kifejezést, mivel az – Szenthe által is elismerten – a legpontosabban írja le a 8. század első felének ránk maradt művészetét.³³⁰

Sukoró-Gádéi határ 1. sírjában egy „griffes-indás” öntött bronz övgarnitúra rejtett (19. *ábra*), amely Fancsalszky Gábor tematikus felosztása szerint a 7/b típusba tartozik. E darabok közös jellemzője, hogy míg a nagyszíjvégek egyik oldalát állatküzdelmi jelenet, a túoldalalt három és fél szív- (vagy lant-) inda és a felső mezőben előre néző nyúl díszíti. 29 párhuzamát gyűjtötte össze, amelyek sűrűsödési területe a Dunántúl és a Duna vonala.³³¹ Az ebben az övkészletben is fellelhető propeller alakú veret az öntött övgarnitúrákhoz rendszeresen hozzátartozik.³³² A készlethez tartozott még egy áttört csattestű négyzetes csat, 4 db „griffes” veret és 2 db

³²⁴ MARTIN 1996, 345.

³²⁵ MARTIN 1990, 74.

³²⁶ MARTIN 1996, 345.

³²⁷ MARTIN 1996, 346.

³²⁸ BÓNA 1963, 65.

³²⁹ Fancsalszky Gábor a 7. század utolsó harmadára keltezte (FANCSALSZKY 2017, 165).

³³⁰ SZENTHE 2012, 14.

³³¹ FANCSALSZKY 2007, 76.

³³² TOMKA 1972, 71.

kisszíjvég. Az övgarnitúra a 8. század második negyedére keltezi a sírt.³³³ Ugyanebbe a típusba tartozik Dunaújváros-Simonyi-dűlő 172. sír teljes övkészletének nagyszíjvége.

Ugyancsak erre az időszakra tehető a bodajk-homoki-dűlői 2010-11/22. sír bronz övkészletének kora, amely áttört indás nagyszíjvégből, áttört csattestű négyzetes csatból, 5 db „griffes” veretből, egy lemezes szíjbújtatóból és egy lyukvédő veretből áll. A besnyő-fácánosi 75. sír tokos nagyszíjvégén (20. ábra 1) a sukorói példányhoz hasonló módon, az egyik oldalon állatküzdelmi jelenet, a másik oldalon indadisz látható, így ugyanúgy Fancsalszky 7/b típusába tartozik. Az övkészlethez itt is csüngős „griffes” veretek (20. ábra 11–17) és áttört csatlemezü csat tartozott, azonban ovális csatkarikával (20. ábra 4). A csat áttört testén is a nagyszíjvégén látható S alakú indamotívum tűnik fel. A 75. sír övkészletéhez 2 db tokos, griffes kisszíjvég (20. ábra 2–3), 7 db csüngős, áttört, téglalap alakú griffes veret, lemezes szíjbújtató, 3 db bronzlemezről kivágott, téglalap alakú, poncolt díszű övveret (20. ábra 7–9), 1 db kettő füffel ellátott kerek, lemezes, poncolt díszű veret (20. ábra 10) és egy állatfejes övforgó tartozott még (20. ábra 6). Az állatfejes övforgók divatja a késő avar kor első felében (SPA I-II) élte virágkorát.³³⁴

A 8. századi öntött övkészletek rendszeres velejárói az ún. propeller alakú övveretek (övforgók).³³⁵ A propellerveretek az avar kori övviselőkre jellemzőek csak, mert ebből a korszakból hiányoznak a nyugat-európai övgarnitúrákból és az eurázsiai sztyepről egyaránt.³³⁶ A propellerveretek bronzból készültek, egyetlen kivétel a besnyő-fácánosi 5. sír csontvázának bal medencelapátjáról előkerült vas változat, de a lelet övveretként való értelmezése kérdéses, egyrészt hiányos állapota, másrészt a sírból származó további övveretek hiánya miatt.

Nagyvenyim-Határvölgypusztá 2. sírjából egy téglalap alakú griffes övveret került elő a lóval eltemetett férfi medencéjének helyén. Az övre utaló más tárgy – veret, csat, függesztésre használt karika – nem rejtett a bolygatott sírban, mert vélhetően a sírablók azokat kiemelték, és ez az egy elkerülhette a figyelmüket.

Öntött övkészletek a késő avar kor második feléből (geometrikus laposindás stílus és a vésett poncolt kör)

A geometrikus laposindás stílusban a minta mindig mintatér sík felületéből domborúan kimetszett („ékvéssett”), körbe hajló, nagy felületű laposinda-szeletek használatán alapszik (25.

³³³ SpA II (DAIM 2000, Abb. 1); SS II (ZÁBOJNÍK 1991, 238, Taf. 8, Taf. 11)

³³⁴ KISS G. 1998, 463.

³³⁵ TOMKA 1972, 71.

³³⁶ SZŐKE 2018, 294.

leletlista).³³⁷ A laposindás ornamentika szinte minden elemének pontos formai párhuzamaira lelünk a Mediterráneumban, de mennyiségi jellemzője mindenképpen jellegzetes Kárpát-medencei és avar sajátosság.³³⁸ Szenthe Gergely doktori disszertációjában megállapította, hogy a geometrikus laposinda-horgokon alapuló ornamentika használata a Mediterráneumban csak az avar korszakot követő 9–11. században virágzott, ezért az avar kori példák kifejezetten modern jelenségként értékelhetők.³³⁹

Magas ólom- és óntartalmú övgarnitúrát tártunk fel a Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa utcai 28. lovassírban.³⁴⁰ 4 db laposinda-díszes kisszíjvég, 1 db laposinda-díszes nagyszíjvég, 1 db liliumdíszes szíjbújtató és 25 db további veret alkotta, köztük propeller alakú veret, valamint különböző áttört és csüngős veretek. A nagy- és kisszíjvégeket a 8. század második felére kialakult egységes díszítőművészet, a késő avar geometrikus laposindás stílus jellemzi.³⁴¹ Míg a két lapból álló laposinda motívummal díszített nagyszíjvégeket (21. ábra 1) a 8. század második felében végig, és a 9. század elején is előszeretettel alkalmazták,³⁴² addig a stilizált szív alakú indával díszített pajzs alakú veretek (22. ábra 1–3, 6–12) Jozef Zábojník szeriációs vizsgálatai alapján csak a 8. század harmadik negyedének végéig fordultak elő.³⁴³ A vésett-poncolt liliumos mintázatú szíjbújtató (22. ábra 13) és a szintén vésett-poncolt díszű propellerveret (21. ábra 9) viszont már a 8. század utolsó negyedére, 9. század elejére utalnak.³⁴⁴ Az övgarnitúra tehát az SS III és az SS IV időszak elemeit egyaránt felvonultatja, de a vésett-poncolt kör felé mutató kései jellegzetességek, és a sírnak a temető szélén való elhelyezkedése alapján 780-800 közé való keltezését valószínűsíthetünk, eltemetésre legalábbis minden valószínűséggel ebben az időszakban került. Ugyanerre az időszakra, talán a 8–9. század fordulójára utal – ebből az időszakból a szakirodalomban a legutóbbi időkig Mezőföldről egyedülként emlegetett – Mezőfalva-Felsősismánádról szórványként ismert övgarnitúra a két lapból álló laposindás nagyszíjvéggel, 4 db laposindás kisszíjvéggel, díszítetlen propeller alakú verettel, gyöngyözött szélű csüngős övverettel (csüngő nélkül),

³³⁷ SZENTHE 2012, 16, 30.

³³⁸ SZENTHE 2012, 88.

³³⁹ SZENTHE 2012, 91.

³⁴⁰ SZÜCSI 2015b, 25.

³⁴¹ SZENTHE 2012, 69.

³⁴² SPA III (FANCSALSZKY 2007, 119.), SS III (ZÁBOJNÍK 1991, 240, Typ. 50).

³⁴³ SS III (ZÁBOJNÍK 1991, Typ. 245).

³⁴⁴ SZALONTAI 1995, 127. Szenthe Gergely hívta fel a figyelmet arra, hogy „a geometrikus laposindás stílus – legalább tipokronológiai szempontból – kettévágja a liliumminta alkalmazását [...] A cezúra oka valószínűleg részben legalább időrendi, amennyiben a geometrikus laposindás stílus kronológiailag tényleg elszigetelt a belső rendszerben a két időrendi fázist egymástól” (SZENTHE 2012, 152).

amelynek közepén hosszúkás lyuk húzódik. A készlethez tartozó ovális karikájú csatot, áttört díszű, D-alakú csattesttel látták el.³⁴⁵

A késő avar kor díszítőművészetét záró vésett-poncolt kör alkalmazásában nem választható szét élesen a geometrikus laposindás stílustól. Az alkalmazott tárgytipusok és az ornamentika változatos. A besnyő-fácánosi 38. sír övdíszsein megfigyelhető átbújó indás, virágzó palmetta kevésbé művészi kivitelű változataival a késő avar kor legvégén találkozunk (23. ábra 1-40, 48–49). Ebben az időben általánossá válik a vésett-poncolt palmetta dísz a keskeny csüngős veretekkel, kisméretű szíjvégekkel, lyukvédőkkel és pitykékkal díszített öveken,³⁴⁶ mint amilyenek részletei a dunaújváros-simonyi-dűlői 361. és 365. sírban is napvilágra kerültek.

3.2. Női övfüggők és tartozékaik

A női viselet jellegzetes részét képezik a térdkörnyékig vagy térd alá lelógó övfüggők. Megkülönböztetünk jobb vagy bal oldalon viselt, eszközök (pl. vaskés) és amulettek (pl. kapszula, bronzlánc, kulcs, csengő) felfüggesztésére szolgáló övfüggőket és közepén viselt, ékes veretekkel ellátott díszfüggőket.³⁴⁷ Vida Tivadar kutatásai eredményeképpen fogalmazta meg, hogy *„az övfüggőviselet a kora avar kor elején a meroving kultúrájú, germán viseleti és kulturális hagyományokat ápoló népességhez köthető. Később azonban divattá vált, és az akkulturáció folytán más közösségek (pl. a keleti eredetű nomádok vagy a romanizált lakosság) is átvették”*.³⁴⁸

3.2.1. Díszfüggők

A kutatás az avar kori germán nőknek tulajdonítja az övről rendszerint egészen a térd alá lelógó bőr- vagy textilszíjhoz erősített veretekkel ékesített díszfüggőket (26. leletlista). A csákberényi díszfüggők elemzését Vida Tivadar végezte el,³⁴⁹ azokkal kapcsolatban alább csak néhány időrendi megfigyelést teszek. A 104. sírban kérdéses a szíjvég (24. ábra 15) díszfüggőhöz tartozása, maga a sír a 7. század első harmadára tehető (rombuszalakban granulált nagygömbös fülbevaló, lapított gömb alakú, dudoros gyöngyök, vastag 8-as alakú tagokból álló bronzlánc). Szintén a 7. század első harmadára keltezhető a 133. sír a Csákberény-csoportos kerámia és a díszfüggő késő antik ékvésést utánozó díszítményű préselt

³⁴⁵ HAMPEL 1905, II. 702, III. Taf. 444; FÜLÖP 1978a, 94.

³⁴⁶ GARAM 2006, 152.

³⁴⁷ VIDA 2017d, 148.

³⁴⁸ VIDA 2017d, 149.

³⁴⁹ VIDA 2017d, 148–152.

veretei segítségével (24. ábra 6–10).³⁵⁰ A 7. század második negyedében áshatták meg az 55. sírt³⁵¹ és 154. sírt (24. ábra 7–14).³⁵² A 7. század második harmadára határozható meg az alábbi díszfüggős sírok kora: 397. (fogazott állatstílussal díszített veretek alapján) és 178. sír (keltezése a temetőbeli helyzetén alapul, de ezt megerősíti a 154. sírban találtakkal azonos kereszt díszítésű verete). A 411. sírt a 7. század harmadik negyedében áshatták. Erre utalnak a sír elhelyezkedésén kívül a díszfüggő pontkördíszes bizánci típusú kisszíjvég alakú veretei (24. ábra 1–4) és a gyöngnyaklánc fényáteresztő világoszöld dinnyemag alakú gyöngyei, valamint a kölesgyöngyök is.³⁵³ A 284. sírt a szárnyas csatja alapján szintén a 7. század harmadik negyedére keltezhetjük.

A fentebb említett díszfüggőket egy további lelettel egészíthetjük ki, a csákberényi temető „szomszédságában”, a Móri-árok túlsópartján található bodajk-homoki-dülői temető 2016/4. sírjának zsanéros, díszítetlen szíjvégével (24. ábra 16). A sírban korai jellegű leletanyag rejlett (széles tagokból álló bronzlánc, dudoros rátétdíszű gyöngyök), de a díszítetlen nagyszíjvég és a felhúzott lemezgömbhöz csatlakoztatott nagygyömbös fülbevaló a korszak végére, minden bizonnyal a 7. század második negyedére utal.

A díszfüggők időrendjéről összességében elmondhatjuk, hogy a 7. század első negyedétől a század harmadik negyedéig fordultak elő.

3.2.2. Bronzláncok

Bronzláncok vastag 8-as alakú tagokból

A 8-as alakú, széles, masszív tagokból álló bronzláncok napjainkig kiváló minőségben maradtak fent (25. ábra 1–4, 27. leletlista). Korábban általános nézet volt, hogy ezeket a bronzláncokat kisebb eszközök övhöz való rögzítésére használták. Garam Éva hívta fel rá a figyelmet, hogy ez a nézet az esetek többségében tarthatatlan, hiszen a legtöbb láncnak semmi sem volt a végére akasztva és a kötél vagy bőrszíz maradványát sem őrizte meg a korrózió. Arról nem is beszélve, hogy nem túl gyakorlatias megoldást lett volna néhány dekagrammos eszközök függesztéséhez olykor több kilogramm tömeggel is rendelkező masszív bronzláncot használni. Garam Éva szerint a hitvilággal kapcsolatos háttére lehetett a bronzláncok

³⁵⁰ VIDA 2017f, 218.

³⁵¹ A keltezéshez részletesebben ld. a kislemezgömbös fülbevalók alfejezetet

³⁵² A csákberényi temető feldolgozását elvégző kutatók a 6. század utolsó harmadától és a 7. század első feléig terjedő tág időszakba helyezték a 154. sír korát. Vida Tivadar felsorolta a 6–7. század fordulójára és a 7. század második harmadára keltezhető sírokat ismertető részben is (VIDA 2017f, 218 ,220). Fancsalszky Gábor annyit jegyzett meg, hogy a sír „nem a temető legkorábbi részén” feküdt (FANCSALSZKY 2017, 165, 167). A temetőbeli elhelyezkedése valóban a kora avar kor vége felé, a 7. század második negyedére való keltezését sugallja.

³⁵³ A sírt Vida Tivadar a 7. század második harmadának temetkezéseit bemutató részben említi (VIDA 2017f, 219)

hordásának, mágikus erőt tulajdoníthattak nekik, ezért kerülnek elő amulett-tárgyak, nagy üvegyöngyök és kapszulák társaságában az övre rögzítve.³⁵⁴

A tárgyalt bronzláncok a legnagyobb számban a Dunántúl keleti részén fordulnak elő és a 7. század első felére határozható meg a koruk.³⁵⁵ Eredetük a Bizánci Birodalomba vezet minket: hasonló, szinte azonos bronzláncokat használtak ott súlyok, mécsesek, füstölőedények és keresztek felfüggesztésére, valamint díszítő funkcióval is, többkarú kandeláberek karjainak összekötésére. Ajándékként vagy hadjáratok zsákmányaként kerülhetett a Bizánci Birodalomból a Kárpát-medencébe.³⁵⁶

A Bodajk-Homoki-dűlő 2016/4. sírjában a bal combcsont mellől napvilágot látott egy bronzlánc. A bronzláncához tartozott – minden bizonnyal a végéhez – egy vasból készült akasztó, egy bronzkereszt és egy bronzcsörgő. A 2016/36. sír (SE 51) bronzláncának a végén egy bronzkarika található, aminek a felfüggesztésben lehetett szerepe.

Bronzláncok keskeny 8-as alakú tagokból

A keskeny 8-as alakú tagokból álló bronzláncok (25. ábra 5–8, 28. leletlista) kapcsán ehelyütt csupán annyit kívánok megemlíteni, hogy a kora avar koron kívül a 7. század harmadik negyedében is bizonyosan előfordultak a mezőfalva-vasútállomási 81. sír áttetsző zöld dinnyemag alakú gyöngyei alapján.

3.2.3. Vaskulcsok

Az első avar kori publikált kulcslelet (26. ábra 3) Dunaújváros-Simonyi-dűlő 207. sírjába temetett fiatal nő vagy fiú egyetlen mellékleteként látott napvilágot a jobb csukló külső oldalánál, tehát az övre függeszthették (29. leletlista). A sír a temető déli részének 8. századtól a 9. század első feléig keltezhető leletszegény sírsorából látott napvilágot. Fülöp Gyula szerint faépület vagy láda zárására szolgálhatott a 13,1 cm hosszú és mintegy 4 cm szélesre rekonstruálható példány,³⁵⁷ Garam Éva szerint azonban az avar kori sírokba már funkciójukat elvesztve, valamilyen szimbólumként kerülhettek.³⁵⁸ A kulcsok a római korban gyakori leletek a Birodalom területén és a Barbaricumban egyaránt. A népvándorláskorban a germán nők sírjaiban vált gyakorivá, vasból, bronzból, sőt ezüstből készült változata.³⁵⁹ Az avar korban ugyancsak és kizárólag női sírokban került elő eddig. A tiszafüredi és

³⁵⁴ GARAM 2002, 161.

³⁵⁵ GARAM 2002, 163.

³⁵⁶ GARAM 2002, 164–165.

³⁵⁷ FÜLÖP 1984c, 253.

³⁵⁸ GARAM 2018, 186.

³⁵⁹ Részletes szakirodalmi hivatkozásokkal: MESTERHÁZY 1983, 157–158.

zsélyi/želovcei temető kivételével a Dunántúlról származnak az avar kori kulcsleletek, ahol főleg a 7. század első felében voltak használatban, kivétel Zamárdiban, ahol a 7. század második felében és a 8. században volt jellemző a sírba helyezésük. Ehhez hasonlítható a tiszafüredi temető, ahol a 7. század közepétől a 7–8. század fordulójáig jellemző a kulcsmelléklet adása.³⁶⁰ A dunaújváros-simonyi-dűlői kulcs részletesebb elemzésre, az egyébként közöletlen temető sírcsoportjai kormeghatározásának felülvizsgálatára nincs mód, mert a temetőtérkép, a sírleírások és a sírrajzok egyaránt elvesztek, kizárólag a sírokról készült fekete-fehér fényképek és a leletek leltárkönyvi leírásai álltak rendelkezésemre.

A csákberényi 60. sír kulcsa (26. ábra 2) a 7. század első harmadára keltezhető sírcsoport szélén helyezkedik el, így minden bizonnyal ez adja meg a kulcs keltezését is. A bodajk-homoki-dűlői 2016/4. sír – ahogy arról az értekezésben több helyütt szót ejtettem – a 7. század első felére tehető (26. ábra 1).

Garam Éva szerint a kulcsok sírba helyezése összefüggésben áll az itáliai-germán hitvilággal és viselettel, ugyanis késő antik/germán eredetű amulettekként értelmezte őket. Ebben az értelmezésben lehetnek a pogány hitvilág szimbólumai, de nem zárható ki a keresztény interpretációjuk sem.³⁶¹

3.2.4. Kereszt

A bodajki kereszt (26. ábra 4, 30. leletlista) – Avarföldön egyelőre egyedülállónak tekinthető – típusa tágabb időintervallumban, egészen a 9. század elejéig előfordult a Keleti-Alpokban³⁶² és szórványleletként a keleti Mediterráneumból is ismert pontos párhuzama.³⁶³ A kereszt lelőhelye, a bodajk-homoki-dűlői 2016/4. sír, a benne lelt kora avar jellegű mellékletek (masszív 8-as alakú tagokból álló bronzlánc, női övfüggő sima, öntött bronz szíjvége, nagygömbös fülbevaló a karikájára felhúzott lemezgömbbel) alapján a 7. század első felére keltezhető. Az elhelyezkedése alapján egy bronzláncsal (és egy csengővel) összefüggő kereszt alakú csüngőként értelmezhetjük (27. ábra).

Az avar kori Dunántúlon megfigyelhető a kereszténység a romanizált és germán népesség körében, például Keszthely, Pécs, Várpalota, Budakalász, Csákberény és Tác térségében. Annak ellenére, hogy a bodajki kereszt ugyan nyilvánvalóan a kereszténység terméke, az avar

³⁶⁰ GARAM 2002, 171.

³⁶¹ GARAM 2002, 173; GARAM 2018, 186.

³⁶² A bodajki kereszt formái párhuzama ismert a Keleti-Alpok vidékéről az ún.pre-Köttlach horizont leletanyagából (UNGERMAN 2018, 20, Abb. 8/1), amely a 8. század második felére és a 9. század elejére keltezhető (UNGERMAN 2018, 22).

³⁶³ GULYÁS 2015, 10. tábla 5.

korban nem kizárólag a keresztények hordták, illetve birtokoltak keresztet.³⁶⁴ A bodajki 2016/4. sírban nyugvó nőt azonban kizárólag a viselethez kapcsolódó tárgyakkal temették el, azaz viseleti helyzetben lévő ékszerekkel (fülbevaló, gyöngynyaklánc) és az övhöz kapcsolódó tárgyakkal (vaskés, bronzlánc, vaskarika, bronzcsörgő). Nem tartalmazott a sír a pogány rítusú temetkezésekben általános étel- és italmellékletként értelmezhető állatcsontokat és/vagy edényt, ami alapján nagyobb valószínűséggel merülhet fel, hogy jelen esetben a kereszt valóban egy keresztény temetkezés melléklete lehetett.³⁶⁵

3.2.5. Bronzcsengők

A legtöbb csengő az avar korban női sírokból került elő, de előfordul gyermek és ritkán férfisírokból is (31. leletlista). Kettő lósírban regisztrált előfordulásuk éppen mezőföldi,³⁶⁶ ugyanis Csákberény-Orondpusztán a 119B sírban a ló koponyájánál hevert a négyszögletes keresztmetszetű bronzcsengő (28. ábra 5), míg a káloz-nagyhöröcsökpusztán ugyancsak lósírból látott napvilágot egy kör átmetszetű bronzcsengő (28. ábra 4). Utóbbi egy ritka formát képvisel, amelynek a hengeres teste alul széles kihajló peremben végződik. Az avar kori csengőleletek nemrégiben megjelent feldolgozásában ezt a típust csak kérdőjelesen sorolták a csengőleletek közé (POMBERGER–STADLER 2018, bronzcsengők 4. típusa), mert az általuk ismert egyetlen példány (Kölked-Feketekapu A 91. sír)³⁶⁷ alapján nem állt elegendő információ rendelkezésükre annak eldöntéséhez, hogy valóban csengőről van-e szó, vagy csak egy egyszerű csüngőről.³⁶⁸

A bodajki-homoki-dűlői 2016/4. sírban a kora avar kori bronzlánc mellett feküdt a kisméretű, öntött bronzcsengő (28. ábra 1). Nem egyedi eset, hogy a bronzláncon csengőt figyeltek meg. Hasonló leletegyüttest regisztráltak a csepel-hárosi 1. sírban,³⁶⁹ valamint elképzelhető a csengő és a bronzlánc összetartozása a szeghegyi sírban is.³⁷⁰ A bodajki bronzcsengő jó

³⁶⁴ BALOGH 2018, 35.

³⁶⁵ A „túlvilági útravalóként” szolgáló étel- és italmelléklet hiányából hasonló óvatosságot fogalmazott meg Garam Éva a Zamárdi temető elemzésekor egy másik tárgytípust, a kulcsokat tartalmazó síroknál (GARAM 2018, 186).

³⁶⁶ A csengők nemrégiben történt felgyűjtését elvégző szerzőpáros még csak a csákberényi csengőleletet említette az egyetlenként, amely ló mellől került elő (POMBERGER–STADLER 2018, 237).

³⁶⁷ Kiss Attila csengő alakú csüngőként írta le a tárgyat (KISS A. 1996b, 38). Rajzát ld.: KISS A. 1996b, 446, Taf. 32: 91/3.

³⁶⁸ POMBERGER–STADLER 2018, 236.

³⁶⁹ NAGY M. 1998a. I. 146; NAGY M. 1998a. II. Taf. 99. B/4–5.

³⁷⁰ Somogyi Péter ellentmondásosan írt a láncról és a csengőről (SOMOGYI 2002, 287). Először a viselet részének tekintette a csengőt a láncsal („Unter dem Grabinventar gibt es nur wenige Objekte, die aufgrund ihrer ungefähren Lage im Grab und ihrer Funktion als Teile der Tracht zu betrachten sind: [...] die bronzene Schelle mit dem bronzenen Kettenglied und dem weiteren Kettenfragment.”), majd a tarsoly tartalmaként értelmezte mindkettőt („...in der Tasche verwahrte Bronzeschelle und die beiden Kettenglieder...”). A bronzlánc és a

párhuzama a szeghegyi.³⁷¹ Mindkettő bizánci eredetű, akárcsak a hozzájuk tartozó láncok.³⁷² A bodajki és az egyik káloz-nagyhörcsökpusztai (28. ábra 3) csengővel azonos típusú, csak kisebb példány lehetett a csákberény-orondpuszta 314. sír csengőtöredéke (28. ábra 2). A sír kora vélhetően a 7. század második harmadára határozható meg, keltezésének problémájával a nagyömbös fülbevalók alfejezetben foglalkozok. A másik csákberényi bronzcsengő – a 119. lósírból – ugyanúgy a 7. század második harmadában kerülhetett a föld alá a sír elhelyezkedése alapján. A káloz-nagyhörcsökpusztai 10. sír peremes végű, henger alakú bronzcsengőjének (28. ábra 4) egyetlen párhuzama Kölked-Feketekapu A temetőjében a 6. század utolsó harmadára vagy a 7. század első harmadára keltezhető,³⁷³ ami a szóban forgó kálozi csengőlelet korát is megadja.

A legtöbb csengőlelet kora avar kori, számuk a közép és a késő avar korra folyamatosan csökken, ám helyüket ekkortól a csörgők veszik át.³⁷⁴ Mezőföldön női temetkezésekből késő avar kori csörgőket ismerünk Dunaújváros CK-11 jelű épület 6. sírből, Dunaújváros (Dunapentele)-Öreghegy, Rákits D. földje 10. sírből; Dunaújváros-Simonyi-dűlő 184. sírből, Előszállás-Öreghegy 1929-31/36. sírből (28. ábra 6), valamint Úrhida-Arany J. u.–Avar u. 2002-2004/96. sírből.

3.2.6. Amulettkapszulák

A fából esztergált gömb alakú, fémveretes amulettkapszulákat az övfüggőn viselték az avar kori (vélhetően) germán nők (32. leletlista). Rendre más „Meroving jellegű” tárgyakkal és viseleti elemekkel kerültek elő, valamint a kapszulák viseletének előzményeit a gepidáknál találjuk meg, ezért köti a kutatás a szokás ápolását elsősorban a helyi germán lakossághoz.³⁷⁵ A csákberényi fémveretes szelencéket részletesen elemezte Vida Tivadar, csak a kísérő mellékletek és a temető belső időrendje szerinti keltezésüknek nem szentelt nagyobb figyelmet, így alább csak ennek ejtem szerét. A 119. sírban az áttört téglalap alakú veretek (mezőföldi előfordulásuk alapján legalábbis) és a sír temetőbeli helyzete is a 7. század második harmadát körvonalazzák. Ugyanebben az időszakban kerülhetett föld alá a 262. sír kapszulája a sír helyzete és a préselt arcábrázolásos veretei alapján. A 284. sírt a szárnyas csatja alapján már a közép avar korban, vélhetően a 7. század harmadik negyedében áshatták

csengő összetartozásának lehetőségét – javasolva ezzel a viselet részeként való értelmezést – Balogh Csilla hangsúlyozta (BALOGH 2016, 225).

³⁷¹ BALOGH 2016, 227, 48. kép 10.

³⁷² BALOGH 2016, 225; SOMOGYI 2002, 287.

³⁷³ Kölked-Feketekapu A 91. sír keltezéséhez ld. POMBERGER–STADLER 2018, 245, Tab. 3.

³⁷⁴ POMBERGER–STADLER 2018, 237, 247.

³⁷⁵ VIDA 2017d, 151.

meg. A 285. sír egy közép avar kori és egy 7. század második harmadára keltezhető sírcsoport határán helyezkedett el, de a díszítetlen nagygömbös fülbevalója és az ívelt oldalú lemezes kisszíjvége alapján nyilvánvalóan a 7. század második harmadára keltezhető. A 349. sír a gyöngysora³⁷⁶ és a temetőbeli helye alapján határozható meg ugyanerre az időszakra. A 397. sír fogazott állatstílussal díszített vereteinek kora a 7. század második harmadára tehető, de a poncolt, csuklós szíjvég korábbi keltezésre utal,³⁷⁷ így nagy valószínűséggel a 7. század közepét jelölhetjük meg a temetés időpontjának.

Egyértelműen látható tehát, hogy a csákberényi közösséget a 7. század második harmadában jellemezte az amulettkapszulák viseletének szokása.

3.3. Ékszerek és viseleti tárgyak

3.3.1. Fejékszerek

Egyszerű fülkarikák

Az avar kor leggyakoribb fülbevalótípusát képviselik a bronzból vagy ezüstből készült egyszerű (értsd: csüngődísz nélküli) fülkarikák. A mezőföldi sírleletek alapján (is) megállapítható, hogy viselték őket egyesével és párosával, valamint más fülbevalótípusokkal kombinálva egyaránt. Többségük női sírokban került elő, viszonylag gyakoriak a gyermeksírokban és férfiak temetkezéseiben szintén előfordulnak. Az egyszerű, kerek vagy ovális alakú, kör keresztmetszetű,³⁷⁸ és a kerek, rombusz keresztmetszetű,³⁷⁹ nyitott fülkarikák az avar kor minden szakaszában használatban voltak a Mezőföldön is. Az ovális alakú, rombusz keresztmetszetű – beleértve az ún. muffokkal ellátott és muff nélküli változatokat – viszont a közép és késő avar korszakban voltak divatban.³⁸⁰

Pápaszemes lemezcsüngős fülkarikák

A pápaszemes lemezcsüngős ovális fülkarikák³⁸¹ az avar kor igen ritka fülbevalótípusának számítanak (30. ábra 1, 33. leletlista). Az omegaformára emlékeztető, pápaszem-alakúra hajlított bronz lemezcsüngőt átfúrták, és így húzták rá az ovális bronzkarikára.

³⁷⁶ PÁSZTOR 2017c, 136.

³⁷⁷ VIDA 2017f, 219.

³⁷⁸ Kerek, kör keresztmetszetű fülkarikák a kora avar korból pl.: Csákberény-Orondpuszta 18. sír. A közép avar korból pl. Székesfehérvár-Pozsonyi út 14, 55. sír. A késő avar korból pl. Besnyő-Fácános 17, 29. sír.

³⁷⁹ Kerek, rombusz keresztmetszetűek a közép avar korból: Székesfehérvár-Pozsonyi út 5, 29. sír. Rácalmás-Rózsamajor kora vagy közép avar kori 63. sírjából együtt került elő a rombusz és a kör keresztmetszetű változat.

³⁸⁰ Muffal ellátott változat pl.: Csákberény-Orondpuszta 243. sír. Muff nélküli változat pl.: Besnyő-Fácános 61. sír.

³⁸¹ A fülbevaló megnevezése a csüngővel azonos alakú díszítőmotívum után (NAGY M. 1998, 380, 409, 10. kép 2–4, 6–8).

A bodajk-homoki-dűlői bolygatott sírban dudoros gyöngyök, valamint letörött csüngőjű fülkarika rejlett mellékletként, amelyek a 7. századon belül pontosabb keltezést nem tesznek lehetővé.

A nagyvenyimi példányt tartalmazó feldúlt 12. sír a temetőrészlet keleti részén helyezkedett el, közvetlenül körülötte nem keltezhető (3, 9, 10. sírok), egy sírsorral odébb meg a 7. századra keltezhető sírokkal. A sír helyzete és a további mellékletek (egy bronzkarika és egy bronzkarika töredék) nem segítenek a pontosabb keltezésben.

Párhuzamukat ismerjük a 7. század közepéig használt Szebény II. temetőjének 5. sírjából.³⁸²

Nagygömbös fülbevalók

Az 1,1 cm vagy annál nagyobb átmérőjű lemezgömb-csüngővel ellátott fülbevalókat soroljuk a nagygömbös fülbevalók csoportjába (30. ábra 2–18, 34. leletlista).³⁸³ Legkorábbinak általában azokat tekinthetjük, amelyeken a nagygömb díszítetlen,³⁸⁴ és három-négy kis lemezgömböccsel vagy egyszerűen közvetlenül csatlakozik a fülkarikához, mint a csákberény-orondpusztai 100, 283, 285, 293, 309. és 311. sírok példányain, amelyeket a 6. század utolsó negyedétől a 7. század első harmarádnak végéig datálhatunk.³⁸⁵ Ugyanerre az időszakra tehetjük Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/83. sírját, amely a díszítetlen nagygömbös fülbevalópáron kívül többek között egy Csákberény-csoportos edényt és egy korai gyöngnyakláncot is tartalmazott mellékletként. Szintúgy korai, a 6. század végének – 7. század elejének divatját idézi a csákberényi 104. sír rombuszalakzatban aranygranulációval díszített, ezüst nagygömbös fülbevalója.³⁸⁶

A hengeres függesztőtágú nagygömbös fülbevalókat Pásztor Adrien átmeneti formának tartotta egy új fülbevalóformához, használati idejüket legkorábban a 7. század második negyedétől számolta.³⁸⁷ Ezek közé sorolhatók a csákberény-orondpusztai 176. sír 2 db nagygömbös fülbevalója, valamint a 389. sír példánya (ebben a sírban egy kislemezgömbös fülbevaló is volt).

A bodajk-homoki-dűlői 2016/4. sír fülbevalója vélhetően a felhúzott lemezgömbös és a nagygömbös fülbevalók kombinált változatának tekinthető (30. ábra 4–7).³⁸⁸ Az ovális fülkarikájú, felhúzott gömbcsüngős ezüst fülbevaló a koponya jobb oldalán, a fül környékén helyezkedett el, de mellette tártunk fel 2 db kisméretű lemezgömböt, ezek mellett pedig egy

³⁸² GARAM 1975b, 106, Fig. 24.

³⁸³ BALOGH 2016, 150.

³⁸⁴ BALOGH 2016, 152.

³⁸⁵ Vida Tivadar a 293, 309 és 311. sírokat a 6. század utolsó harmadára keltezte (VIDA 2017f, 217).

³⁸⁶ PÁSZTOR A. 2017c, 114.

³⁸⁷ PÁSZTOR A. 2017c, 114.

³⁸⁸ A nagygömbön is granulációdíszes, későbbi változatához ld. ORMÁNDY 1995, 7. kép.

nagy bronz lemezgömböt, amelyek minden bizonnyal egy – a felhúzott lemezgömbhöz rögzített – csüngőt alkottak. A sír leletegyüttese a kora avar korra utal: többek között dudoros gyöngyök, vastag, 8-as alakú tagokból álló bronzlánc és női övfüggő részét képező sima öntött szíjvég. Hasonló fülbevalótípussal találkozunk Csákberény-Orondpuszta 314. sírjában, szintén töredékes állapotban (30. ábra 8–16), ahol a fülkarikára felhúzott ezüst lemezgömbhöz egy-egy préselt, háromkaréjos, félgömbös, alsó részükkel egymás felé fordított ezüst lemezdísz csatlakozhatott, majd ehhez forraszthatták a nagylemezgömböt. Pásztor Adrien a 7. század utolsó harmadára keltezte a fülbevalót,³⁸⁹ és a temetkezés egész leletegyüttesét figyelembe véve a sírt a 7. század vége és a 8. század első évtizede közötti időszakra,³⁹⁰ ami szerintem túl késői keltezés. Valószínűleg egy horizontba tartoznak a közeli bodajk-homoki-dűlői temető 2016/4. sírjának példányával. Egyrészt mindkettő sír fülbevalójánál díszítetlen felhúzott lemezgömbhöz csatlakozik a díszítetlen nagyömbbel végződő csüngőtag, és mindkét sírban azonos típusú füles bronzsengővel is találkozunk. A 314. sír közvetlen szomszédságában (304, 313, 404. sír) elhelyezkedő sírok a mellékleteik alapján pontosabban nem keltezhetők, azt ezt követő sírsorokban azonban már igen, amelyek megerősíteni látszanak a fenti gondolatmenetet. A „két sír távolságra”, nyugatra levő, azonos tájolású 412. sírt az egyedi formájú, de Balgota-típusú csatja alapján a 7. század első harmadára keltezték a temető feldolgozói,³⁹¹ a keleti irányban ugyanilyen távolságra fekvő 294. sírt egy áttört, háromszög alakú, észak-itáliai típusú csattest (vagy ellenveret) és a nagyméretű, levél alakú lándzsahegy alapján a 6–7. század fordulójára,³⁹² a déli irányban fekvő 310. sírt bizánci csatja alapján a 6. század végére.³⁹³ Látható tehát, hogy a 314. sír kifejezetten korai sírok közelében fekszik, igaz, a feltárt temetőrészlet szélén, így északra ismeretlen keltezésű sírok rejlenek. A sír elhelyezkedését, a bodajk-homoki-dűlői 2016/4. sír 7. század közepénél nem fiatalabb keltezését, valamint Pásztor Adriennek a gyöngyök és a gyűrű kései keltezésére vonatkozó érveit is figyelembe véve talán a 7. század második harmadát, esetleg közepét körvonalazhatjuk. (Amennyiben helytálló a fenti gondolatmenet, akkor megfontolandó az 5 db vonalfolyatott rátétdíszes és a háromszoros hurokfolyatott rátétdíszes hordó alakú alakú gyöngyök 7. század utolsó harmada helyett a 7. század

³⁸⁹ PÁSZTOR A. 2017c, 114.

³⁹⁰ PÁSZTOR A. 2017c, 138.

³⁹¹ Vida Tivadar a Balgota-típusú csatok helyi változatának tekintette (VIDA 2017f, 218). Fancsalszky Gábor pedig úgy fogalmazott, hogy „a forma pontos megfelelő nélküli (...), de a megközelítően hasonló összefüggései korai keltezést sejtetnek a Dunántúlon” (FANCSALSZKY 2017, 160).

³⁹² CSIKY 2017, 173–174; VIDA 2017f, 217.

³⁹³ VIDA 2017f, 217.

közepétől való keltezése. A tisztánlátásban talán majd az északabbra fekvő sírok feltárása fog segíteni.)

A csákberény-orondpusztai 274. sírban szintén egy olyan fülbevaló töredékei rejlettek, amelyen a felhúzott lemezgömbhöz forrasztották az apró gömböcsös függesztőtagot, majd a nagygömböt. Ebben a sírban azonban már valóban közép avar kori, a 7. század második felére utaló keltezéssel számolhatunk, a 91 db sárga és barna kölesgyöngyből álló nyaklánc alapján.³⁹⁴ A kutatás a 7. század elejétől számol azon díszítetlen lemezgömbökből álló nagygömbös fülbevalók megjelenésével,³⁹⁵ amelyeknél a karikára felhúzott lemezgömbre forrasztották a csüngőtagot. A fenti példák alapján látható, hogy Mezőföldön a 7. század második negyedétől már bizonyosan megjelentek és egészen a 7. század végéig divatban maradtak. A granulációval díszített lemezgömbökkel kialakított változat egy ideig még a 8. században is használatban volt.³⁹⁶

Kislemezgömbös fülbevalók

Az 1 cm-nél kisebb átmérőjű, leggyakrabban 0,6–0,8 cm átmérőjű lemezgömbbel ellátott fülbevalókat soroljuk a kislemezgömbös fülbevalók közé (35. *leletlista*).³⁹⁷ A lemezgömbcsüngős fülbevalókat vizsgáló Ormány János megállapítása szerint a kislemezgömbös fülbevaló a nagygömbös fülbevalók kisgömbök nélküli egyszerűsödött formája,³⁹⁸ ám ez csak arra két altípusra igaz, amelyen a lemezgömb és a fülkarika között bordázott, rövid, hengeres kötőtagot vagy később hengerpalástot alakítottak ki, mert a kislemezgömbös fülbevalók között is megtalálhatók azok a példányok, ahol a lemezgömb és a fülkarika között három apró gömböcske helyezkedik el. Ez az altípus a nagygömbös darabokkal közel egyidőben, de legkésőbb a 7. század elején megjelenhetett,³⁹⁹ ami a például a csákberény-orondpusztai 108. sír fülbevalópárját a kora avar korra keltezi. A csákberényi 389. sírban a három apró gömböcskés kapcsolótagú kislemezgömbös fülbevaló egy hengeres kapcsolótagú nagygömbös fülbevalóval látott napvilágot, így a leletegyüttes a 7. század második negyedére keltezhető.

Csákberény-Orondpuszta 55. sírjából is előkerült egy vélhetően kislemezgömbös fülbevaló. A meghatározás bizonytalanságát az okozza, hogy a tárgyrajzon⁴⁰⁰ egy kislemezgömbös fülbevalót látunk – noha szokatlan formáját, hiszen a lemezgömb és a fülkarika között sem

³⁹⁴ PÁSZTOR A. 2017c, 114.

³⁹⁵ További hivatkozásokkal ld. PÁSZTOR A. 2017c, 114.

³⁹⁶ Regöly 5, 8, 17, G. sír (KISS G. 1984b, 142–144).

³⁹⁷ BALOGH 2016, 152; PÁSZTOR A. 2017e, 115.

³⁹⁸ ORMÁNDY 1995, 161.

³⁹⁹ BALOGH 2016, 152–153.

⁴⁰⁰ LÁSZLÓ 2017, 225, 4. tábla

három apró gömböcske, sem bordázott, rövid, hengeres kötőtag, sem hengerpalást nem látható, ahogy az a három altípus valamelyike esetében elvárható lenne –, miközben a fényképen már hiányzik róla a csüngő, csak egy két muffal ellátott ovális fülkarika szerepel.⁴⁰¹ Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen – a publikált meglehetősen kaotikus leírásban lemezgömbcsüngős fülbevalót nem említene, csak két bronz fülbevalót, a következőképpen: „kör átmetszetű (d: 0,15 cm), elhegyesedő végű, ovális alakúra deformálódott, bronz fülkarika (d: 1,9–2,1 cm); az egyik négyszög átmetszetű (d: 0,17–0,18 cm), ovális fülkarikájú (d: 2 cm) (gyöngycsüngős: kis fekete, gömb alakú üveggyöngy korrodált bronzmaradványokkal), a másik bronz fülbevaló huzalkarikájára és annak végére felhúzott apró huzalgűrűvel”.⁴⁰² A leleteket áttekintve, azok között valóban rábukkantam a leírásban szereplő, egy fülbevalóhoz tartozó kis, lapított gömb alakú, fekete gyönggyel ellátott gyöngycsüngő töredékére. A hasonló kisméretű (Ø: 0,5 cm) gyöngycsüngővel ellátott fülbevalók legkorábban a 7. század utolsó negyedétől keltezhetők,⁴⁰³ így feloldhatatlan ellentmondásba kerül a sír többi mellékletének (bronzlánc, Csákberény-csoportba tartozó korsó, meroving jellegű díszfüggő nagyszíjvége, stylustű, dudoros gyöngyszemekből álló nyaklánc) kora avar kori jellegével. László Gyula eredeti sírleírásában csak annyi szerepelt, hogy „a koponya két oldalán egy-egy bronz karika, az egyik csüngős fülbevaló”.⁴⁰⁴ A leírásban a fülkarikára megadott méret alapján, a rajzon kiszámolva az ott ábrázolt lemezcüngő átmérőjét, az mindössze kb. 0,65 cm. Az 1 cm-nél kisebb átmérőjű, leggyakrabban 0,6–0,8 cm átmérőjű lemezgömbbel ellátott fülbevalókat a kislemezgömbös fülbevalók közé soroljuk,⁴⁰⁵ amelyeknek két altípusa Balogh Csilla Duna–Tisza közti temetőikben végzett gyűjtése alapján már a kora avar korban megjelent.⁴⁰⁶ Véleményem szerint tehát az 55. sír eredetileg – a tárgyrajznak megfelelően – egy korai kislemezgömbös

⁴⁰¹ LÁSZLÓ 2017, 269, 47. tábla

⁴⁰² LÁSZLÓ 2017, 47.

⁴⁰³ A 0,8 cm-nél kisebb átmérőjű gyönggyel díszített fülbevalókat nevezzük kis gyöngycsüngős fülbevalóknak (BALOGH–PÁSZTOR 2015, 581). Keltezésükhöz ld. jelen értekezésnek a gyöngycsüngős fülbevalókkal foglalkozó fejezetét.

⁴⁰⁴ Az 55. sírt Lencsés József múzeumi altiszt vezetésével tárták fel 1936-ban (LÁSZLÓ 2017, 16). A sírleírásokat, valamint az 1–256. számú temetkezések sírlapjait László Gyula utólag maga állította össze. Még utólag sem tudta az 55. sír sírlapját elkészíteni, mert a 39–55. sorszám közötti temetkezések egy gépelt dokumentum tanúsága szerint hiányoztak a rendelkezésére álló jegyzetből. Ugyanakkor mégis le tudta még valahonnan másolni a sírleírásra vonatkozó szövegeket (SZENTPÉTERI 2017, 38). László Gyula eredeti sírleírásai begépelte változatának átadásáért dr. Szentpéteri Józsefnek tartozom köszönettel.

⁴⁰⁵ PÁSZTOR A. 2017e, 115.

⁴⁰⁶ A lemezgömb és a fülkarika között három apró gömböcskével kialakított fülbevalók a nagygömbös darabokkal közel egyidőben, a 7. század elején megjelenhettek, míg a bordázott, rövid hengeres taggal bíró darabok a 7. század második negyedében (BALOGH 2016, 152–153). Már Ormándy János is említette legkorábbi előfordulásuként a Szeged-Fehértó A temető 9. sírját, amely a lemezes szíjvégek alapján a kora avar korra keltezhető (ORMÁNDY 1995, 162)

fülbevalót tartalmazhatott, amelynek a keltezése megfeleltethető a sír többi mellékletével, és a kisméretű gyöngycsüngő talán csak a leletek közé keveredett.

A csákberény-orondpusztai 201. és 406. sír hengerpalástos kötőtaggal elátott, granulált díszes, arany fülbevalói már a 7. század második felében készülhettek.⁴⁰⁷ Alátámasztja ezt a keltezést a 406. sír áttetsző világoszöld színű dinnyemag alakú gyöngye, amely csak a 7. század közepe táján jelent meg az avar kori leletanyagban,⁴⁰⁸ valamint a 201. sír pajzsos veretei társaságában található B alakú veret, amely szintén a 7. század második felére utal.⁴⁰⁹

A dunapentelei 10. sír az ún. Tótipusztá–Igar–Dunapentele horizont névadó leletei közé tartozik, így az onnan előkerült hengerpalástos csüngőtagon függő, granulációdíszes kislemezgömbös (ún. Jánoshida típusú) fülbevaló keltezését is ez adja meg a közép avar kor második felére.⁴¹⁰

Felhúzott lemezgömbös fülbevalók

A felhúzott lemezgömbös fülbevalók két alcsoportra oszthatók: az egyikbe tartozókat egy nagy, a másikba tartozókat pedig egy nagyobb és két kisebb lemezgömb díszíti (36. *leletlista*).⁴¹¹ Az egy felhúzott lemezgömbbel díszített példányok már a kora avar korban megjelentek.⁴¹² A korai időszakban többségében a Dunántúlon fordult elő ez a fülbevalótípus,⁴¹³ ebbe beleillik a csákberényi⁴¹⁴ és mezőfalvi darab.

A közép avar korra határozható meg a székesfehérvári egygömbös fülbevalópár (30. *ábra 20–21*) kora a sírból előkerült kölesgyöngyöt és szürkésfehér színű dinnyemag alakú gyöngyöt tartalmazó gyöngyfűzér segítségével, továbbá ugyanez az időszak körvonalazható az úrhidai 2002-2004/7. sírnál is, noha ott a leletek keveredése bizonytalanná teszi a kormeghatározást.

Granulált aprógömbös fülbevalók

Ennél a típusnál a fülkarikához granulált apró gömböcskéket forrasztottak, azokat gúlaszerűen elrendezve (37. *leletlista*). A három kisebb és egy nagyobb gömböcskéből álló csüngővel kialakított fülbevalók a korábbi vélemények szerint közép avar kori „Igar-horizontban”

⁴⁰⁷ PÁSZTOR 2017c, 115.

⁴⁰⁸ PÁSZTOR 2017c, 140.

⁴⁰⁹ FANCSALSZKY 2017, 163.

⁴¹⁰ ORMÁNDY 1995, 161–162.

⁴¹¹ KISS G. 1983, 101.

⁴¹² KISS G. 1983, 108.

⁴¹³ A vizsgált régiókon kívül Aradka/Aradac és Szekszárd a fülbevalótípus dunántúli lelőhelyei a 7. század első felében (KISS G. 1983, 107). A Duna–Tisza közén Vaskútról publikáltak egy 7. század első felére keltezhető példányt (BALOGH 2016, 158).

⁴¹⁴ PÁSZTOR A. 2017c, 114.

jelentek meg,⁴¹⁵ azonban a Duna–Tisza közén és Tiszántúlon több példányt is kora avar környezetben tártak fel, amelyek alapján a tárgytypus megjelenésével a 7. század első felében számolhatunk.⁴¹⁶

Ennek ellenére Mezőföldön a közép avar korra tehető a fülbevalótípus lekorábbi darabjai. Két aranyból készült példányát az igari harmadik lelet foglalta magába,⁴¹⁷ valamint további hármat Dunaújváros (Dunapentele)-Öreghegy, Rákits D. földje 7. (I.) és 11. (III.) sírja.⁴¹⁸ Utóbbi kettő esetben egy-egy férfi sírjából került elő egy, illetve kettő példány. A 6–7. században az avaroknál – akárcsak a sztyeppén – az előkelő férfiak körében általánosan elterjedt szokás volt a fülbevaló viselete, egy vagy két fülben.⁴¹⁹

Mezőföldről az egyetlen ezüsből készült példány Dunaújváros-Simonyi-dűlő 247. sírjának egyetlen melléklete, amelynek korát az avar koron belül nem tudjuk pontosítani.

Bronz granulált aprógömbös fülbevalópárt tartalmazott a közép és késő avar koron belül pontosabban nem keltezhető Előszállás-Öreghegy, Dózsa Gy. u. 3. női sírja. A típust a 8. század folyamán végig használták, egészen a 9. század közepéig.⁴²⁰

Gúlacsüngős fülbevalók

A gúlacsüngős fülbevalóknak technológiai alapon két fő típusa különíthető el: az öntött és a lemezből készült darabok (38. *leletlista*).⁴²¹ Mezőföldről egy öntött fülbevalópár és kettő lemezes került elő. Az öntött daraboknál a kis, kör keresztmetszetű bronzkarikára egy öntött pánttal rögzítették az ugyancsak öntött bronzból készült háromoldalú, gúla alakú csüngődísz. A gúla alsó vége egy kis gömbben végződik. A gúlacsüngős fülbevalókat legutóbb teljeskörűen feldolgozó Balogh Csilla – egy ismeretlen lelőhelyű szórvány mellett – 27 lelőhelyről regisztrálta az öntött típust.⁴²² A gúlacsüngős fülbevalók a 6. század közepétől a Kaukázus és a Fekete-tenger térségétől a kora avar kori Kárpát-medencéig terjedtek el, így a legkorábbi avar kori ékszerek közé tartoznak, de az egész kora avar korban használták őket, a 7. század közepéig.⁴²³ Az öntött darabok inkább a Kárpát-medencei leletanyagra jellemzőek, a

⁴¹⁵ Elsősorban arany példányokról, a késő avar kori kelteztést kiemelve: GARAM 1984, 100. A 7. század második felétől keltezi: FÜLÖP 1987a, 33. A tiszafüredi példányok kapcsán, a keltezés közép avar kortól a 9. sz. közepéig való pontosításával: GARAM 1995a, 280.

⁴¹⁶ BALOGH 2016, 158.

⁴¹⁷ FÜLÖP 1987a, 18, 7. ábra 19–20, 20.

⁴¹⁸ GARAM 1995b, 132, 2. kép 1, 146, 15. kép 1.

⁴¹⁹ BÓNA 1980, 39; FÜLÖP 1987a, 33.

⁴²⁰ GARAM 1984, 100; GARAM 1995a, 280.

⁴²¹ A gúlacsüngős fülbevalók teljességre törekvő feldolgozását Balogh Csilla végezte el (BALOGH 2014, 91–157); a Duna–Tisza közti darabokkal a 2016-ban megjelent könyvében foglalkozik (BALOGH 2016, 153–158).

⁴²² BALOGH 2014, 94. Garam Éva 2001-ben a bizánci eredetű leletekkel foglalkozó monográfiájában még csak 9 lelőhelyről 15 darabot gyűjtött össze az öntött példányokból. Egy szórványlelet kivételével minden esetben párosával kerültek elő a sírokból (GARAM 2001, 28).

⁴²³ VIDA 2011b, 403.

Kárpát-medencén kívüli darabok között ritkábbak az öntési eljárással készültek.⁴²⁴ Avarföldi elterjedési területük súlypontja a Dunántúlra tehető, de egy kisebb koncentráció jelentkezik a Duna–Tisza köze középső harmadában is.⁴²⁵ Balogh Csilla hívta fel a figyelmet arra, hogy a lelőhelyek olyan területeken szóródnak, ahol a közelben korábban római bronzöntő műhelyek működtek.⁴²⁶ Az összefüggést azzal magyarázta, hogy „*az ezek jelentette technológiai hagyomány mellett legalább olyan fontos tényező lehetett, hogy a közelben római települési és kézműves előzmények következtében a legfontosabb nyersanyagforrás, a különböző ókori bronztöredék (sic!) is könnyebben fellelhető volt*”. A 2000-es évek kutatásának új eredménye, hogy az avar kori romanizált lakosság emlékanyagához kötötték a fülbevalótípust,⁴²⁷ amit Balogh Csilla az öntött, tömör gúlacsüngős típus esetében azzal egészített ki, hogy „*avar kori germán/gepida nők körében is előfordultak*”.⁴²⁸ A csákerényi fülbevalópár csüngődíszes öntéssel készült, felületét rekeszberakást utánzó 3-3-3 db pontkörös poncmintával díszítették,⁴²⁹ amely egy tipikus antik díszítőmotívum.⁴³⁰ Kísérőmellékletei 23 db üvegyöngy (köztük lapított gömb alakúak és dudoros rátétdíszűek), valamint egy korongolatlan kifizék. A gyöngyök keltezését is figyelembe véve a 7. század második negyedére határozható meg a sír és a benne fellelt fülbevalópár kora.⁴³¹

Az öntötteknél gyakoribb és változatosabb formavilágú változatot képviselnek a lemezből készült gúlával díszített fülbevalók.⁴³² Ezeket a gúlára felrakott díszítések alapján osztották típusokra. Az adony-dunaparti szórvány a lemezes gúlacsüngős fülbevalók Szegvár-típusának legkisebb darabja. A Szegvár-típusú függők elsődleges jellemzője, hogy az aranyból készült gúlacsüngő egész felületét apró granulációk borítják.⁴³³ Az adonyi darabnál a gúla fedlapjára egy lemezből készített, henger alakú tagot rögzítettek, és az közvetlenül kapcsolódott a fülkarikához. A Szegvár-típusú fülbevalók eddig ismert 8 példánya a Duna jobb partján, valamint a Közép-Tisza vidéken került elő.⁴³⁴ A kisméretű adonyi fülbevaló vélhetően –

⁴²⁴ BALOGH 2014, 96.

⁴²⁵ Garam Éva 2001-ben megjelent gyűjtésében csak egy lelőhely szerepelt a Duna–Tisza közéről, Kiskőrös-Pohibuj Mackó-dűlő (GARAM 2001, 29), Balogh Csilla 2016-ban publikált gyűjtése viszont már 14 lelőhelyet sorol fel onnan (BALOGH 2016, 153). Ld. még BALOGH 2014, 105.

⁴²⁶ BALOGH 2014, 105.

⁴²⁷ VIDA 2011b, 403–404; BALOGH 2014, 92.

⁴²⁸ BALOGH 2014, 104.

⁴²⁹ PÁSZTOR A. 2017c, 113.

⁴³⁰ GARAM 2001, 29.

⁴³¹ Pásztor Adrienn a sírból származó gyöngysor átlagos és kisebbedő méretű szemesgyöngyeit a sárga lapított gömb alakú kísérőgyöngyökkel, valamint a vonaldíszes és hullámvonaldíszes germán kapcsolatokat őrző gyöngyével a 7. század második negyedére, illetve második harmadára keltezte (PÁSZTOR A. 2017c, 139).

⁴³² BALOGH 2014, 106.

⁴³³ BALOGH 2014, 107.

⁴³⁴ BALOGH 2014, 107–108.

szórványleletként nincs fogodzó a korhatározásban – a 6. század végére keltezhető,⁴³⁵ és a rácalmási is legkésőbb a 7. század első harmadára. 1993-ban Garam Éva önálló típusként (2. *Gruppe*) kezelte azokat a gúlacsüngős fülbevalókat, amelyek granulált oldalainak közepén üres foglalatokat alakítottak ki.⁴³⁶ Ennek ellenére 1995-ben Ormándy János a Szegvár-típusba sorolta a rácalmás-dunaparti szórványleletet is. Végül 2014-ben Balogh Csilla ugyancsak a külön típusként (Velika Kladuša típus) kezelés mellett foglalt állást.⁴³⁷

Zárt kosaras fülbevaló

A kosaras fülbevalók a romanizált Keszthely-kultúra jellegzetes leletei, és minden bizonnyal késő római formai hagyományokat folytató helyi bronzműves műhely termékei (39. *leletlista*).⁴³⁸ A kosaras fülbevalók két nagy formai egységre oszthatók: a zárt és az áttört díszű kosaras fülbevalók csoportjaira.⁴³⁹ Tác-Fövenypusztán egy zárt kosaras fülbevaló töredéke került elő a keleti városfalon belüli temetőből szórványleletként.⁴⁴⁰ Azonos függők a keszthely-fenekpusztai temetőből ismertek, amelyek a két temető romanizált közössége közötti kapcsolatra hívják fel a figyelmet.⁴⁴¹ Használatának ideje a 6. század végére vagy a 7. század elejére adható meg.⁴⁴²

Lemezcsüngős fülbevalók

A lemezcsüngős fülbevalók jellemzője, hogy a leggyakrabban hengeres alakú lemezcsüngőt kötőtag nélkül, közvetlenül húzták rá a fülkarikára (40. *leletlista*). Bodajk-Mandulás u. 2. sírjában a sima, hengeres lemezcsüngős fülbevalót kék dinnyemag alakú gyöngyök keltezik a késő avar korra; az előszállás-öreghegyi 2014/15. sírban pedig fekete dinnyemag alakú gyöngyök a közép avar kor második felétől a késő avar kor végéig terjedő időszakra. Bodajk-Homoki-dűlő 2010–11/40. sírjában egy hasonló fülbevalópár látott napvilágot további mellékletek nélkül. A sír elhelyezkedése alapján azonban itt is késő avar kori keltezéssel számolhatunk, mert a szomszédságában fekszik a spirálcsüngős fülbevalója alapján a 9. század első harmadára keltezhető 2010–11/41. sír.

A mór-kecskehegyi 2. sírből ismert granulációdíszes fülbevalópár karikája ezüstből, a csüngő pedig aranyból készült, míg a bodajk-homoki-dűlői darab karikája és csüngője úgyszintén

⁴³⁵ Az adonyi példány keltezése a sápadali és oromdűlői 1. sír fülbevalóinak korhatározásán alapul (BALOGH 2014, 109).

⁴³⁶ GARAM 1993, 23.

⁴³⁷ BALOGH 2014, 110.

⁴³⁸ MÜLLER 1999, 166; VIDA 2012, 63.

⁴³⁹ VIDA 2012, 63.

⁴⁴⁰ SCHILLING 2011, Abb 2/2.

⁴⁴¹ SCHILLING 2011, 389; VIDA 2012, 78. A párhuzamokhoz ld. MÜLLER 1999, 173, 4. kép, 175, 6. kép.

⁴⁴² VIDA 2012, 78.

aranyozott bronz. A granulációval díszített lemezc süngős fülbevalók a 7. század második felében voltak elterjedtek, és legkésőbb a 8. század elejéig használták őket.⁴⁴³ A bodajk-homoki-dűlői 2010–11/20. sírban nincs másik keltező értékű melléklet, de a mór-kecskehegyi 2. sírból megmentett gyöngnyaklánc⁴⁴⁴ alátámasztja ezt a keltezt.

Hengerpalástos lengőcsüngős fülbevalók

A kerek karikával és az ahhoz csatlakoztatott csüngön egy megközelítőleg kúp alakú, lemezes palástartal és gyönggyel ellátott fülbevalókat nevezzük hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalóknak (41. leletlista).⁴⁴⁵ A kutatás tipikus közép avar kori ékszerekként tartja őket számon.⁴⁴⁶ Noha Mezőföldről több példányuk is ismert, kelteztük pontosításához ezek a leletek – a kutatásban eddig ismert eredményekhez képest – nem járulnak hozzá (31. ábra 12–15).

Gyöngycsüngős fülbevalók

A gyöngycsüngős fülbevalóknak számos variánsa ismert: a kerek karikával ellátott nagy gyöngycsüngős (8 mm-nél nagyobb átmérőjű gyönggyel), kis gyöngycsüngős (8 mm-nél kisebb átmérőjű gyönggyel),⁴⁴⁷ valamint az ovális karikájú üveggyöngycsüngős fülbevalók (42. leletlista). Ezek az altípusok kelteztükben is eltérnek egymástól.

A körátmetszetű, kerek bronz karikával és kis, gömbölyű gyöngycsüngővel ellátott fülbevalók (31. ábra 1–8) még a 7. század utolsó negyedében megjelentek, és használatuk többnyire a 8. század első negyedében, legkésőbb a 8. század közepén lezárul.⁴⁴⁸ Besnyő-Fácánoson ezek jelzik a temető legkorábbi horizontját (31. ábra 1–2). A velence-velencefürdői (I. u. 62.) 1. sír kerek bronz huzalkarikával kialakított fülbevalójának gyöngycsüngő átmérője 8 mm, ami éppen a Balogh Csilla és Pásztor Adrien által meghatározott mérethatár a nagy-

⁴⁴³ Zlata Čilinska szerint a granulációval díszített csüngős fülbevalók (nála IV. típus) nem fordultak elő együtt az I–III. típusú fülbevalókkal (nagygömbcsüngős, gúlacsüngős, csillagesüngős és a – Čilinska csoportosítása szerint – üreges, lekerekített kúpban végződő csüngővel szerelt fülbevalók), valamint az általa 2. csoportba sorolt fülbevalókkal, különösen az üveggyöngycsüngősökkel (ČILINSKA 1975, 74). Ez a relatív kronológiai meghatározás – ami ma már pontatlannak számít – lényegében a közép avar kornak és a késő avar kor elejének feleltethető meg. Garam Éva a kecel-határdűlői példánnyal egy sírból előkerült mellékletek alapján keltezte a homokmégy-halomi példányt is a 7. század közepe és vége közötti időszakra (GARAM 1975a, 39–40).

⁴⁴⁴ ANTONI 1979, 266, I. tábla 3.

⁴⁴⁵ PÁSZTOR A. 1986, 113.

⁴⁴⁶ PÁSZTOR A. 1986, 127–128; GARAM 2001, 31–32.

⁴⁴⁷ BALOGH–PÁSZTOR 2015, 581.

⁴⁴⁸ A fülbevaló-típus a tiszauredi temetőben Garam Éva elemzése alapján leginkább a 3. (a préselt lemezes övgarnitúrák időszakának vége) és 4. fázisba (a legkorábbi öntött övgarnitúrák időszaka) sorolható síroknál fordultak gyakran elő (GARAM 1995a, 276). Már 1963-ban Kovrig Ilona felhívta rá a figyelmet az alattányi temetőben tett megfigyelései alapján, hogy a kör keresztmetszetűek korábbiak, mint a rombikus keresztmetszetűek (KOVRIK 1963, 162), amelyek a 8. század közepétől jelentek meg. A rákócizfalvi 5. sírban az Magdalena Schmid a széles, nyitott, tompa végű karperec alapján az SPA I időszakra keltezte (SCHMID 2015, 43). A székkutas-káponadűlői temetőben is legkésőbb a 8. század közepéig keltezték a típust (PÁSZTOR A. 2003, 343).

gyöngycsüngős és a kis-gyöngycsüngős fülbevalók között.⁴⁴⁹ A besorolás kérdésessége ellenére minden bizonnyal a 7. század második felére, 8. század elejére keltezhető.⁴⁵⁰

Az ovális karikájú üvegyöngycsüngős fülbevalók (32. ábra 1–13) viszonylag tág határok között, 750–850 közé keltezhetőek.⁴⁵¹ A nagyvenyimi 22. sír példánya (32. ábra 11) bolygatatlan sírban nem a fülnél helyezkedett el, hanem valamivel lejjebb a nyaknál. Elképzelhető, hogy ebben az esetben – amint ezt már az avar kor végi női fejdíszek esetében számos ásatási megfigyelés alátámasztja⁴⁵² – a fejfedőről a fej oldalán textil- és/vagy bőrszalag csünghetett le, amelyhez rögzítették a „fülbevalót”. A nagyvenyimi 23 sírban viszont egy azonos kialakítású fülbevalópár a fej két oldalán, kifejezetten a fülnél találtatott.⁴⁵³ A típus 9. századba nyúló használatát mutatja az Úrhida-Arany J. u.–Avar utcai 96. sír (32. ábra 12–13), amely mind az elhelyezkedése (az S-végű karikás 103. sírral egy sírcsoportban), mind a pajzsosan kiszélesedő, poncolt díszű lemezgyűrűje alapján a 9. század első harmadára/felére keltezhető.

Egyszeres és többszörös S-végű karikák, valamint visszapödrött végű fülkarikák

Az egyszeres és többszörös S-végű karikák egy olyan tárgytypus két változatát képviselik, amelyek a Dunántúlon talán már a 8. században megjelentek,⁴⁵⁴ de szélesebb körben nyilvánvalóan csak a 8. század végén – 9. század elején terjedtek el és divatjukat a 9. század közepéig lehet nyomkövetni (43. leletlista).⁴⁵⁵ A 9. század közepétől eltűntek a Dunántúlról (és a Keleti-Alpok térségéből is), majd a 10. században, ismételten megjelentek,⁴⁵⁶ sőt mi több, a 10–11. századi temetkezések jellegzetes leletei között tartjuk számon őket. Gáll Erwin éppen ezen tárgytypus kapcsán hívta fel a figyelmet a regionális elemzés jelentőségére, kimutatván, hogy Erdélyben csak a 10. század végétől – 11. század elejétől jelentek meg.⁴⁵⁷

Lássuk, mi a helyzet a tárgytypus előfordulásával az avar kori Mezőföldön. Balinka-Mecsérpusztán feltárt 7. sír a feltáró szerint a „*temető DK-i szélén, a legszélső sírsorban került elő*”.⁴⁵⁸ Itt egy sírból, a bal és a jobb fül helyén látott napvilágot az egyszeres és

⁴⁴⁹ BALOGH-PÁSZTOR 2015, 581.

⁴⁵⁰ SZÜCSI 2017b, 244.

⁴⁵¹ GARAM 1995a, 280; SZŐKE 1992b, 864.

⁴⁵² SZŐKE 2012, 290, 4. kép.

⁴⁵³ SZÜCSI 2015b, 27.

⁴⁵⁴ Zlata Čilinska 1975-ben állapította meg, hogy a többszörös S-végű karikák (nála VIII. típus B variánsa) használatának kezdete jól keltezhető kísérőmelléletek hiányában nem állapítható meg, de a horizontális stratigráfia alapján a 7–8. század fordulójára tehető. A megállapítást alátámasztó konkrét példák vagy hivatkozások sajnos hiányoznak a cikkéből (ČILINSKA 1975, 77).

⁴⁵⁵ SZŐKE 1992b, 849; PERÉMI 2006, 73.

⁴⁵⁶ SZŐKE 1992b, 849.

⁴⁵⁷ GÁLL 2007, 245.

⁴⁵⁸ FÜLÖP 1985, 162.

többszörös S-végű változat. A további mellékletek – vascsat, esztergált csont tűtartó, benne tűvel, három nagyobb és két kisebb vaskarika, valamint egyélű vaskés – nem alkalmasak a sír keltezésének pontosítására, de messzemenően beleillenek az avar kor legkésőbbi horizontjába. Csákberény-Orondpusztán a 251. sír a temető szélén helyezkedett el, amit Otto Braasch légifotójának köszönhetően a temető részleges feltártsága mellett is bizonyossággal állíthatunk.⁴⁵⁹ Környezetében olyan melléklet nélküli (38, 250. sír) vagy pontosabban nem keltezhető mellékletekkel (231, 242, 243. sír: vascsatok, vaskések, páncéllemezek, vaskarika, csont tűtartó, ovális ezüst fülkarika) ellátott sírok helyezkedtek el, amelyek nem zárják ki a 9. századi keltezését. A 251. sír további mellékletei voltak 33 gyöngyszem (köztük fekete és kék dinnyemag, amfóra és kölesgyöngyök), ezüst pántgyűrű, vas láncpáncéltöredék, továbbá egy vaskarika. Ezek a tárgyak ugyan a 8. században is előfordultak, kivétel az amfóragyöngyök, amelyek már egyértelműen a 9. század első harmadát körvonalazzák.⁴⁶⁰

Úrhida-Arany J. u.–Avar u. temetőrészletének szélénél egy sírsorral beljebb levő 103. sírban a 2 db S-végű karika (32. ábra 14–15) mellett trapéz alakú vas övcsat, tűzcsiholó vas és vaskarika töredékei rejlettek. A környezetében levő, azonos tájolású sírok (96, 98, 100, 102, 105, 109. sír) a késő avar korra legvégére (is) jellemző leletanyagot tartalmaztak: bronz pántgyűrű, négyszögletes átmetszetű bronz karperec, fekete dinnyemag alakú gyöngy, vascsat, vaskés, orsógomb, lassúkorongolt fazék (a szomszédos 101. sír pedig melléklet nélküli).

A fentiek alapján láthatjuk, hogy Mezőföldön az avar kori S-végű karikák kizárólag a temető szélén elhelyezkedő sírokban kerültek elő, és olyan sírok környezetében, amelyek leletanyaga vagy éppen melléklet nélkülsége nem zárja ki a 9. századi keltezését.

A keltezés kérdése kapcsán néhány mondat erejéig ki kell térnem arra, hogy az S-végű karikák igen korai megjelenésének lehetősége merülhet fel Zamárdi-Rétiföldek (Somogy m.) 789. sírja kapcsán, ahol egy fiatal lány összetört koponyájának jobb és bal oldaláról tártak fel egy-egy példányt. A 2 db S-végű karika mellett tartalmazott a sír – többek között – egy térdek között elhelyezkedő öntött, bronz tokos, S alakú indadíszes kisszívvéget és a bal combcsonton belül egy öntött bronzkorongot, valamint gyöngyöket.⁴⁶¹ A mellékletek elhelyezkedése alapján egyértelmű, hogy női övfüggő részét képezte a kisszívveg, a bronzkoronggal együtt. A gyöngyöket és az öntött bronzkorongot a késő avar koron belül nem tudjuk pontosabban

⁴⁵⁹ SZENTPÉTERI 2015, Abb. 12

⁴⁶⁰ SZÓKE 1992b, 876.

⁴⁶¹ BÁRDOS–GARAM 2009, 109, Taf. 97.

keltezni,⁴⁶² a kisszívég azonban a 8. század második negyedében készülhetett.⁴⁶³ Nem lenne elképzelhetetlen, hogy a kisszívég 50–80 éves régiségként került a sírba, ámde a 8. század első felére való keltezés mellett szól némelyik környező sír mellékleteinek időrendi meghatározása,⁴⁶⁴ pl. az azonos tájolású 792. sír a kerek karikájú, kis gyöngycsüngős (a gyöngy hiányzik róla) fülbevalója legkésőbb a 8. század közepéig keltezhető,⁴⁶⁵ de az ugyanezen sírból feltárt lapított gömb és henger alakú dudoros rátétdíszes gyöngyök más temetőkből a 7. század harmadik harmadáig fordultak elő.⁴⁶⁶ Az ugyancsak azonos tájolású, szomszédos 786. sír felhúzott lemezgömbös fülbevalója is a 7. század utolsó harmadára, legkésőbb a 8. század elejére való keltezést enged meg.⁴⁶⁷ Mindezek ellenére a temető elemzését elvégző Garam Éva éppen az S-végű karikák alapján nem tartotta lehetségesnek a 789. sír 8–9. század fordulójánál korábbra keltezését.⁴⁶⁸ A Zamárdi temető további egyszeres S-végű karikái az 510. és 1575. sírokból láttak napvilágot, amelyek viszont a temető Ny-i szélén terültek el (itt a sírok ritkásabban is helyezkedtek el) és pozíciójuk, illetve a környező sírok mellékletei alapján valóban a 9. század első harmadára keltezhetőek.⁴⁶⁹

Spirálcsőngős fülbevalók

Szőke Béla Miklós a spirálcsőngős fülbevalók négy típusát különböztette meg,⁴⁷⁰ amelyek közül számunkra – a mezőföldi példányok kapcsán – a hengeres spirálcsőngős (Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/41. sír) és a lefelé szélesedő spirálcsőngős típus (Előszállás-Öreghegy 2014/16. sír) érdekes (*44. leletlista*). Elemzése szerint a hengeres spirálcsőngős példányok – az itt nem taglalt – 8–9. század fordulóján feltűnő és a 9. század első harmadában használt lefelé elvékonyodó spirálcsőngős típusal alkotnak egy időrendi horizontot, de a hengeresek hosszabb ideig voltak használatban, még a 9. század közepén nyitott temetőkből is feltűntek,

⁴⁶² GARAM 1980a, 175; GARAM 2018, 171, Abb. 97, 172.

⁴⁶³ ZÁBOJNÍK 1991, Abb. 1, Typ 105, 302, Taf. 23. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Nemesvölgy/Edelstal temetőjének 252. sírjában, amely az ugyancsak 9. századra keltezendő spirálcsőngős fülbevalón kívül – többek között – egy öntött, tokos, S-indás kisszívéget is tartalmazott (LOBINGER 2016, 191, Taf. 57/A).

⁴⁶⁴ A 789. sír ugyan a Zamárdi temető eddig feltárt részének K-i széléhez viszonylag közel helyezkedik el, de a temető K-i széle a rendelkezésre álló publikációk alapján nem ismert, ezért önmagában a sír elhelyezkedéséből nehéz következtetést levonni. A temetőnek az északi, a déli és egy szakaszon a nyugati szélét sikerült lokalizálni (BÁRDOS–GARAM 2009, 9; a temetőtérkép: BÁRDOS–GARAM 2014, Abb. 2). A 789. sír körül elterülő azonos tájolású sírok közül nem keltezhető pontosabban a 787, 791. sírok, valamint a némileg eltérő tájolású 790. sír leletei: egyszerű bronz fülkarikák, vascsatok, vaskarikák, vaskések, koporsókapcsok (BÁRDOS–GARAM 2009, 108–109, Taf. 95).

⁴⁶⁵ PÁSZTOR A. 2003, 343.

⁴⁶⁶ Csákbéreny-Orondpuszta (PÁSZTOR A. 2017e 123–127), Székkutas-Káponadűlő (PÁSZTOR A. 2003, 334–335).

⁴⁶⁷ KISS G. 1983, 108; GARAM 2018, 126.

⁴⁶⁸ GARAM 2018, 129.

⁴⁶⁹ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 63; BÁRDOS–GARAM 2014, Taf. 172. Ugyanebben a sírcsoportban egy hasonló kronológiai helyzetű spirálcsőngős fülbevaló az 1572. sírban (BÁRDOS–GARAM 2014, Taf. 172).

⁴⁷⁰ SZŐKE 1992b, 850.

de csak a 9. század második harmadának végéig.⁴⁷¹ A bodajki hengeres spirálc süngős fülbevalópárral (32. ábra 16–17) csak egy nagyobb vaskarikából álló lánc került elő, és a sír besorolása a temető időrendi csoportjaiba jelenleg nem lehetséges, ezt további ásatásokon kell tisztázni.

A másik – Mezőföldről is ismert – típus a lefelé szélesedő spirálc süngős fülbevaló, amely a leghosszabb használati idővel rendelkezik. Ugyancsak a 8–9. század fordulóján jelenhetett meg és még a 9. század második felében is divatban volt.⁴⁷² Ebbe a típusba tartozik az előszállás-öreghegyi példány, amely szintúgy nagyobb vaskarikából álló láncsal, továbbá egy négyszögletes átmetszetű csont tűtartóval és egy háromlyukú vas tarsolyzáróval került elő. Sajnos egyik melléklet sem alkalmas az időrendre vonatkozó messzemenő következtetések levonására. Ehelyütt kell megjegyeznünk, hogy az érsekújvári (Nové Zámky) 373. sírban egy kerek karikájú gyöngyc süngős fülbevalóval együtt előkerülő spirálc süngős fülbevaló alapján Zlata Čilinská 1966-ban korábbi megjelenést feltételezett, a 7–8. század fordulójára tette az első példányok keltezését.⁴⁷³ A sír a temetőben való elhelyezkedése, a temető belső időrendje alapján sokkal inkább a 8. század végétől a 9. század első harmadának végéig terjedő időszakba illeszthető be. A 373. sír a temető egyik szélső sírcsoportjában helyezkedik el. A délről szomszédos 387. sírba liliodmészes övgarnitúrát mellékeltek, amely a 9. század első harmadára keltezhető.⁴⁷⁴ A környező sírokból pedig csak olyan mellékletek (pl. dinnyemag alakú gyöngyök, ovális karikájú üvegyöngyc süngős fülbevalók, további spirálc süngős fülbevalók, spirálgyűrűk, poncolt díszű pántgyűrűk stb.) láttak napvilágot,⁴⁷⁵ amelyek a 9. század első harmadának is jellemző leletanyagát alkotják. A 373. sír keltezését tehát nem lehet a kerek karikájú gyöngyc süngős fülbevalóhoz igazítani, az vélhetően egy, már legalább 70-80 éves régiségként került a sírba, igaz, viseleti helyzetbe.⁴⁷⁶

Varkocsszorítók

A varkocsszorítókat a férfiak egy része copfjainak végében hordta, mindig párosával (45. *leletlista*). Inkább díszítő, semmint funkcionális szerepük lehetett.⁴⁷⁷

⁴⁷¹ SZŐKE 1992b, 851–852.

⁴⁷² SZŐKE 1992b, 852.

⁴⁷³ ČILINSKÁ 1966, 150. Kritika nélkül fogadta el ezt a keltezést a pilismaróti temető elemzése során Szabó János Győző (SZABÓ 1975, 268). Igaz, a spirálc süngős fülbevalót tartalmazó 154. sír közelében mindössze két sír (157. és 163. sír) található és azokban az érsekújvári 373. sír esetéhez hasonlóan, kerek karikájú gyöngyc süngős fülbevalók rejtettek (ld. SZABÓ 1975, Fig 8, 12).

⁴⁷⁴ A keltezéshez ld.: SZALONTAI 1995, 133. Felsorolásában szerepel is a 387. sír (SZALONTAI 1995, 127).

⁴⁷⁵ 386. sír (ČILINSKÁ 1966, Taf. LIX); 407, 408, 411. sír (ČILINSKÁ 1966, Taf. LXI).

⁴⁷⁶ ČILINSKÁ 1966, 73.

⁴⁷⁷ ANDRÁSI 1997, 119.

A varkocsszorítók a korábbi felfogás szerint a 7. század utolsó harmadában jelentek meg.⁴⁷⁸ Már 1992-ben felmerült egy keltező éremleret alapján,⁴⁷⁹ de a közép avar kor kezdetét Kuber bevándorlásától elválasztó, Bálint Csanád által jegyzett 2004-es tanulmány óta tágabb összefüggéseiben is kétségtelen, hogy varkocsszorítókkal legkésőbb a 7. sz. közepétől mindenképpen számolhatunk.⁴⁸⁰ Legutóbb Balogh Csilla több Duna–Tisza közéről származó példány jól keltezhető kísérőleletei segítségével bizonyította, hogy a varkocsszorítók előzményei már a 7. század első felében, tehát a kora avar korban feltűntek.⁴⁸¹ A legkorábbi darabok abban térnek el markánsan a későbbiektől, hogy minden esetben egyesével fordultak elő, veretrészeik pedig kizárólag laposak vagy enyhén domború, háromkaréjosak, esetleg ahhoz közelítő alakúak. Szerkezetükben azonban azonosak a későbbi példányokkal.⁴⁸² Mindenesetre a varkocsszorítók a közép avar korban terjedtek el és a korszak jellegzetes leleteiként tartjuk nyilván őket, de némelyik típusuk egészen a 8. század végéig használatban maradt.⁴⁸³

Mezőföldről a hat fő típusukból, három fordult elő: a téglalap alakú (lemezes), a henger alakú és a szögletes hasáb alakú típus, valamint egy egyedi példány is ismert. A három típusnak azonban mindkét készítéstechnikai csoportjával, tehát préseléssel és öntéssel készítették egyaránt találkozunk.

Az iváncsai sírból egyedi típusú varkocsszorító (33. ábra 8) ismeretes: ezüstlemezzel bevont öntött, karika alakú bronz, melyet négy arany „mandzsettadisz” ékesít. A varkocsszorítót feldolgozó András Júlia vette észre, hogyha az iváncsai karika alakú varkocsszorítót vízszintesre hajlítanánk, akkor a Dunaújváros (dunapentele)-öreghegyi 7. sír példányához (33. ábra 2) hasonló darabot kapnánk.⁴⁸⁴

Az Előszállás-Telekről feltárt sírból az ásató régész leírása szerint 2 db bronz lemezes „varkocsdisz” került elő.⁴⁸⁵ A leleteket nem sikerült fellelnem, de a leírás alapján joggal

⁴⁷⁸ A varkocsszorítókat összegyűjtő és elemző András Júlia, tanulmányának „Kronológiai kérdések” című fejezetében a „Tótipusza–Igar–Dunapentele kör” – akkor még a magyar kutatók döntő többsége által elfogadott – bevándorlás-elmélet alapján való keltezése szerint 670-től datálja a tárgytypust (ANDRÁSI 1997, 116-118).

⁴⁷⁹ Szeged-Makkoserdő 24. férfisírból vált ismertté az akkor ismertek közül egyik legkorábbi varkocsszorító, amit az ugyanabból a sírból előkerült II. Constans érme alapján 654 után keltezhetünk (GARAM 1992, 145.), de nagy valószínűséggel még 670 előtt sírba került (Garam Éva 650–660 közé keltezte, ld. GARAM 1992, 151).

⁴⁸⁰ Ha figyelembe vesszük, hogy a kerek átmetszetű bronz varkocsszorítónak, mint új tárgytypusnak minden bizonnyal nem az első példányával van dolgunk Szeged-Makkoserdőn, akkor joggal gondolhatjuk, hogy a tárgytypus már a 650-es években megjelent (BÁLINT 2004a, 48–49).

⁴⁸¹ BALOGH 2016, 165–166. A kora avar korra – a sírban előforduló leletek tipokronológiai rendszerezése alapján – elsőként Falko Daim keltezett varkocsszorítót, a Völgyfalu/Zillingtal D 3. sírban talált bronz lemezes példányt (DAIM 1990, 156).

⁴⁸² BALOGH 2016, 166.

⁴⁸³ Az egyes típusok keltezéséhez: ANDRÁSI 1997, 19. kép

⁴⁸⁴ ANDRÁSI 1997, 114.

⁴⁸⁵ ERDÉLYI 1962, 264.

gondolhatunk arra, hogy varkocsszorítókról van szó. A sír nem tartalmazott olyan mellékleteket, amelyek a keltezésben további támpontokat nyújthatnának, de a szakirodalomban eddig elterjedt hol kora avar koriként, hol 7. századiként⁴⁸⁶ megjelölt keltezéssel szemben korát a közép avar korra módosíthatjuk, illetve pontosíthatjuk. Jól keltezhető mellékletek hiányában – és a temető jelenlegi feldolgozottsági szintjén – nem tudjuk azonban meghatározni a seregélyes-réti-földeki 2012/15. sír és a 2010/SE 166 jelű sír korát. Előbbiből egy préselt henger alakú bronz (II/A. típus [33. ábra 1]), utóbbiból kettő préselt téglalapú alak bronz varkocsszorító (33. ábra 5) került feltárássra.

A Dunaújváros (Dunapentele)-Öreghegy, Rákits Dániel földje temető 7. sírjából származó öntött, tömör, henger alakú (II/B típus), a 11. sírből származó préselt, arany, téglalap alakú (I/A típus [33. ábra 7]), az igari III. leletből származó aranyozott, öntött, bronz hatszögletes hasáb alakú (III/B. típus, [33. ábra 4]), valamint az iváncsai egyedi típusú varkocsszorító vitathatatlanul a közép avar korra keltezhető, hiszen ezek a temetők az Tótipusztá–Igar–Dunapentele kör legjelentősebb lelőhelyei közé tartoznak. A lemezes övdíszek alapján ugyanerre az időszakra tehető a dunaújváros-pálhalmi 9. sír téglalap alakú, aranyozott bronz (I/C típus) példánya (33. ábra 6).⁴⁸⁷

Nagyvenyim-Határ völgypuszta (Újvenyim-Baromfitelep) 2. sírjában a préselt, bronz, szögletes hasáb alakú (III/A. típus) varkocsszorító (33. ábra 3) többek között egy öntött, áttört, griffes övverettel került napvilágra, így már a késő avar kor első felére határozható meg a sír kora.

Az időrendjüket tekintve összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Mezőföld területéről nem került elő a 7. század utolsó harmadánál egyértelműen korábbra keltezhető varkocsszorító.

3.3.2. Nyakékszerek

A nyakékszerek között taglalom azokat a különböző típusú gyöngyöket és csüngőket, amelyeket a nyak tájékán tártak fel. Jelen értekezés terjedelmi korlátai miatt mindössze néhány időrendi szempontból kiemelkedően fontos gyöngytípust a 9. mellékletben érintek részletesebben, valamint nem foglalkoztam a bullák (Igar I. lelet; Kajászó-Újmajor 2. sír; Dunaújváros-Simonyi-dűlő 73. sír; Mezőfalva-Vasútállomás 183, 184. sír) elemzésével.

Kerek lemezcsüngő és drótból hajlított csüngő

⁴⁸⁶ Bóna István kora avar kori sírként említette (BÓNA 1971, 272(52)). Az ADAM-ban 7. századnak és egyben kora avar korinak is feltüntetik (ADAM 2002, I. 128).

⁴⁸⁷ ANDRÁSI 1997, 100.

Az előszállás-öreghegyi 1929–31 évek között zajló feltárások 27. sírjából tártak fel egy köralakú, ezüst, füles, szélén háromsoros gyögsordísszel ellátott lemezcsüngőt, valamint további három hasonlót, csak bronzlemezből, és a szélén négysoros gyöngydísszel (46. *leletlista*). Az előkerülés helyét sajnos nem dokumentálták, de az avar kori párhuzamok,⁴⁸⁸ valamint a sírból előkerült 2 db gyöngyszem és 1 db a gyöngyökhöz hasonló méretű, téglalap keresztmetszetű vaskarika alapján minden bizonnyal a nyaklánchoz tartozó nyakékszerként értelmezhetjük őket. Garam Éva az általa felgyűjtött ovális nyakláncsüngők legegyszerűbb változatának tartotta az előszállás-öreghegyi leletet.⁴⁸⁹

A 27. sír kormeghatározásához fogódzkodót csak a VIDA 1999 IB₂/g₄ csoportba tartozó sűrű kerámia jelenthet, amely a 7. század folyamán volt használatban.⁴⁹⁰ Garam Éva az avar kori bizánci eredetű tárgyakat feldolgozó monográfiájában a szegvári és hajdúszoboszlói példány alapján a 6–7. század fordulójára határozta meg a hasonló (általa Hajdúszoboszló-típusba sorolt) lemezcsüngők korát, és csak a deszki példányokat tartotta ennél valamivel fiatalabbnak.⁴⁹¹ Balogh Csilla a mélykút-sánc-dűlői 28. sír lemezcsüngőivel egészítette ki Garam gyűjtését és megerősítette, hogy viseletük legfeljebb a 7. század közepéig tarthatott.⁴⁹² A drótból hajlított csüngők készítményi technikája eltér ugyan a lemezcsüngőkétől, időrendi besorolásuk is valamivel későbbinek tűnik, de a kutatásban azonosnak tartott (bizánci) eredetük indokolja az egy alfejezetben való tárgyalásukat.⁴⁹³ Mezőföldről kettő drótból hajlított, peltadíszes csüngő ismert: az egyik egy dunaújvárosi (dunapentelei) szórványlelet,⁴⁹⁴ amely aranyból készült, a másikat Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) 152. sírjában tárták fel.⁴⁹⁵ A dunaújvárosi példányt elsőként Garam Éva közölte, és az általa felgyűjtött bizánci párhuzamok alapján keltezhetjük a 7. század második kétharmadára.⁴⁹⁶ Mezőfalva-Vasútállomás 152. sírját a temető jelenlegi feldolgozottsági szintjén és az elérhető dokumentáció és leletanyag alapján nem tudjuk a 7. századon belül pontosabban keltezni.

⁴⁸⁸ GARAM 2001, 39.

⁴⁸⁹ GARAM 2001, 40.

⁴⁹⁰ VIDA 1999, 56–57.

⁴⁹¹ GARAM 2001, 40.

⁴⁹² BALOGH 2016, 176.

⁴⁹³ A 6–7. századi bizánci leleteket feldolgozó monográfiájában Garam Éva is egy csoportban tárgyalta a drótból hajlított kerek csüngőket számos lemezes csüngővel (GARAM 2001, 38–39, 266, Taf. 15/1–8).

⁴⁹⁴ GARAM 1980b, 165, 5. ábra 4.

⁴⁹⁵ A sír (és a temető) közöletlen. A csüngő Garam Éva szerint bronzból készült, a Szent István Király Múzeum leltárkönyve és a feltárási napló szerint azonban ezüstből (GARAM 2001, 38, 266, Taf. 15/2). A csüngőt sajnos a leletek között nem leltem fel.

⁴⁹⁶ „*A pelta motívumos arany csüngők keltezésére jó támpontot ad a konstantinápolyi vagy szíriai arany ékszerkincs hasonló kapcsos aranylánca. A láncan a tótipusztai kereszt és bulla hasonmásai függtek. [...] A kincsben [...] Herakleiosz [...] 613–630 között vert solidusát is megtalálták*” (GARAM 1980b, 170).

Az áttört, pelta motívumos csüngők – mint arra már Garam Éva felhívta a figyelmet – már a római korban is divatban voltak.⁴⁹⁷ További kutatásokat igényel, hogy eredetüket valóban a 7. századi bizánci kultúrában kell-e látnunk, vagy inkább helyi, késő antik eredettel számolhatunk.

3.3.3. Mellékszerek

Bronz fülesgombok

A besnyő-fácánosi temető 11. sírjából látott napvilágot az állkapocstól balra, a bal kulcsesont helyén 2 db bronz fülesgomb (47. *leletlista*). Csak az egyik példány ép, ennek szárát csavart bronzhuzalból állították elő. A koponyától balra heverték egy gyöngysor elsősorban barna színű lapított gömb és gömb alakú, valamint kék színű dinnyemag alakú gyöngyei.

Kétféle rekonstrukció is elképzelhetőnek tűnik. Moscsevaja Balka egykorú, 8–9. századi temetőjéből ismert olyan nyaklánc, amelyet fülesgombokkal rögzítettek a felsőruházathoz.⁴⁹⁸

A gyöngysor és a fülesgombok helyzete alapján elképzelhető ez a lehetőség a besnyői 11. sírban is. A másik rekonstrukciós elképzelés párhuzamára például Garabonc (Délnyugat-Dunántúl) 9. századi temetőjében lelünk, ahol a fülesgomb gyermeksírokban a bal vállnál feküdt, amiből Szőke Miklós Béla bal vállnál záródó felsőruházatot feltételezett.⁴⁹⁹

A fülesgomb a 9. században, a keleti frank peremterületeken megjelenő lelettípus, amely a minden társadalmi rétegnél népszerűvé vált.⁵⁰⁰ Ez alapján a besnyői 11. sírt is a 9. századra keltezhetjük, amit a temetőbeli elhelyezkedése sem zár ki.

Stylustűk

A stylustűk a női ruházat és esetleg a fátyol mellmagasságban történő összefogására szolgáltak (48. *leletlista*). Használatának szokása a késő római kori viseletre vezethető vissza.⁵⁰¹ Jelentőségük abban rejlik, hogy a vizsgált régiókban mindegyik esetben viseleti helyzetben kerültek elő a mellkas környékén. Pásztor Adrien szerint a csákberényi 55. sír bronz stylustűje az ellapított fejű bronz fülkanalak formáját örzi; rovátkolt díszítése a Keszthely-kultúra díszesebb arany- és ezüsttüinek egyszerűbb kivitelű mása.⁵⁰² Díszesebb a mezőfalvi példány végének virágszirmokra emlékeztető áttört díszítése.

⁴⁹⁷ GARAM 2001, 38.

⁴⁹⁸ ANDRÁSI 2015, 162, 172.

⁴⁹⁹ SZŐKE 1994, 262.

⁵⁰⁰ SZŐKE 1994, 262.

⁵⁰¹ BIERBRAUER 2004, 69; PÁSZTOR A. 2017b, 147.

⁵⁰² PÁSZTOR A. 2017b, 147.

Három mezőföldi példány (a csákberényi, a mezőfalvi és a táci) a 7. század első felére keltezhető (35. ábra). A viselet hosszútávú továbbélésére utal, hogy a sárga kerámia és a gyöngycsüngős fülbevaló együttesét tekintve a 8. század első negyedére keltezhető előszállás-öreghegyi 1929-31/36. sírban is viseleti helyzetben – a leírás szerint a mell tájékán – hevert a stylustű.

Mellboglárok

A felsőruházat összefogására szolgáló avar kori boglárok csak női sírokból kerülnek elő, az esetek többségében párosával (49. leletlista). A dunapentelei kerek, gömbsorkereteléses, rekeszutánzatos boglárok ékköves bizánci ékszerek jó minőségű utánzatai.⁵⁰³ A 12. sír a hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalója alapján a 7. század második felére keltezhető. A székesfehérvár-pozsonyi úti – bronz és aranylemezből préselt gömbsorkeretes – kerek boglárpár (36. ábra 1–2) a kulcscsont helyén került elő. A préselt lemezes boglárokat felgyűjtő Balogh Csilla csoportosítása szerint a kerek boglárok koncentrikus díszítésű, antik mintakincsű csoportjának préselt gyöngysormintás változatába sorolható be.⁵⁰⁴ A székesfehérvári boglár legvalószínűbb keltezése – a hasonló típusú boglárok időrendjére is figyelemmel,⁵⁰⁵ valamint a sír további mellékletei, elsősorban a lemezgyöngyökből álló gyöngysor és a nagy gyöngycsüngős fülbevaló alapján – a 7. század harmadik negyede.

A nagyvenyimi (36. ábra 3–5) és előszállási kerek mellboglárokat gömbsorral keretelték és virágszirom formájú üvegbetétes rekeszdíszekkel látták el. Kürti Béla és Wicker Erika az ezekhez hasonló rekeszdíszes boglárokat (náluk a III. típus) a 8. századra keltezte,⁵⁰⁶ és megállapították, hogy a „dévényi” kaputól Baranya megyéig előfordultak a Duna vonalán, megtalálhatóak a Duna-Tisza közének északi felén és a Tisza mentén.⁵⁰⁷

3.3.4. Kéz- és karékszerek

A bronz és vas karperecekkel, valamint a huzalgyűrűkkel foglalkozó fejezetek a 9. mellékletben találhatók meg.

Pántgyűrűk (lemezgyűrűk)

A pántgyűrűk az avar kori leletanyagban a 7. században jelentek meg, közép avar kori bordázott díszű képviselőjük ismert Székesfehérvár-Pozsonyi út 68. sírjából (42. ábra, 50. leletlista). Kifejezetten széles körű használatuk azonban a késő avar időszakban volt jellemző,

⁵⁰³ BALOGH 2000b, 222.

⁵⁰⁴ BALOGH 2000b, 220–221.

⁵⁰⁵ BALOGH 2000b, 226.

⁵⁰⁶ KÜRTI–WICKER 1991, 21.

⁵⁰⁷ KÜRTI–WICKER 1991, Abb. 11.

annak is a 8. század második felére és a 9. század első felére tehető szakaszában.⁵⁰⁸ A 8. század második felére keltezhető a nagyvenyimi 22. sír 2 db bronz példánya (az egyik díszítetlen, a másik egyvonalban poncolással díszített), amely rekeszdíszes mellboglárpárral és ovális karikájú üveggyöngycsüngős fülbevalóval került napvilágra.⁵⁰⁹

A lemezgyűrűknek a pajzsosan kiszélesedő, poncolt díszű változata viszonylag jól lehatárolható időszakra jellemző: a 9. század első felére.⁵¹⁰ Minden bizonnyal erre az időszakra keltezhető az úrhidai 96. sír, amelyben a lemezgyűrűn kívül ovális karikájú üveggyöngycsüngős fülbevaló is találtatott (79. ábra), valamint a hullámvonalszerű poncolt dísszel készített besnyői pántgyűrű az ugyanabban a sírban rejlő bronz tűtartó alapján (82. ábra).⁵¹¹

Spirálgűrűk

A huzalgűrűk kései változataként tekinthetünk a spirálgűrűkre,⁵¹² amelyek Szőke Béla Miklós szerint a 8. század végén jelentek meg és a 9. század első harmadában végig használatban voltak (51. leletlista).⁵¹³ A vizsgált régiókból eddig csak egy szórványelet ismert Balinka-Mecsérpuszta temetőjéből.

Fejesgyűrűk

Bodajk-Homoki-dűlő bolygatott 2010-11/114. sírjából egy egyedi formájú aranyozott bronz rombusz alakú, szélén rovátkolással díszített fejjel kialakított gyűrű került elő (42. ábra 9), amely leginkább a bócsai lelet 2 db aranygyűrűjének⁵¹⁴ és a szentendrei 1. sír gyűrűjének⁵¹⁵ préselt fejű utáztatának tartható (52. leletlista). A sírba az eltörött és kilapult pántja miatt már másodlagos felhasználásban vagy a tarsolyba helyezve kerülhetett. A bodajk-homoki-dűlői 2010-11/114. sírnak a 7. századnál pontosabb kormeghatározására jelenleg még nincs lehetőségünk. Székesfehérvár-Pozsonyi út 68. sírban az eltemetett nő kezét négy gyűrű is ékesítette (42. ábra 1, 5, 7, 10), közülük az egyik gömbsorkerettel díszített rombikus fejű gyűrű (egy másik fejesgyűrű töredékes, de vélhetően ovális feje lehetett). Ez a temetkezés a többek között préselt lemezes mellboglárt, nagy gyöngycsüngős fülbevalót, és a dinnyemag alakú gyöngyököt is tartalmazó leletegyüttese alapján a közép avar korra tehető. Csákberény-Orondpuszta 314. sírjában is rejtett egy – az előbbitől eltérő díszítésű – töredékes rombikus

⁵⁰⁸ ČILINSKA 1975, 90; SZŐKE 1992b, 871.

⁵⁰⁹ SZÜCSI 2015b, 27, 29.

⁵¹⁰ SZŐKE 1992b, 870.

⁵¹¹ SZÜCSI 2017a, 178.

⁵¹² Zlata Čilinskánál az I. típus (ČILINSKA 1975, 89).

⁵¹³ SZŐKE 1992b, 872.

⁵¹⁴ LÁSZLÓ 1976, 98.

⁵¹⁵ BÓNA 1983, 149, 5. kép 3a–3c.

fejű gyűrű (42. ábra 11), amely a sír temetőbeli helyzete és többi melléklete alapján a 7. század második harmadára keltezendő.⁵¹⁶

A csákberény-orondpusztai 45, 221. és 228. sírban préselt ezüstlemezes kerekfejű gyűrűkre leltek. A 45. sír keltezése a Csákberény-monográfiában ellentmondásos, de a temetőbeli helyzete alapján viszonylagos biztosággal határozhatjuk meg a korát a 7. század második harmadára.⁵¹⁷ A 221. sír ugyanabban a sírcsoportban, a 45. sír közelében helyezkedik el, így hasonlóképpen keltezhajjuk. A 228. sír valamivel későbbi, mert közép avar kori sírcsoportban található (42. ábra 8).

3.3.5. Tarsolyzárók és -merevítők, tarsolydíszító gyöngyök

Az alábbiakban taglalom a tarsolyzárókat- és merevítőket, de nem foglalkozom részletesebben a tarsolycsatokkal. A tarsolydíszító gyöngyöket elemző fejezet a 9. mellékletben kapott helyet.

Hosszúkás, kétlyukú tarsolymerevítők (TOBIAS 2011, 1. típus)

A hosszúkás, kétlyukú, tarsolyviselethez kötődő csont-, bronz vagy vaslemezeket tarsolymerevítőkként értékeli a kutatás, mert a két lyuknál gyakran figyeltek meg kopásnyomokat, illetve gyakran íveltire deformálódtak, ami folyamatos erőhatásra utal, így nem a tarsoly zárására, hanem a felfüggesztő szíjak távolságtartására, merevítésére szolgálhattak (53. leletlista).⁵¹⁸

Rácalmás-Rózsamajor 140. sírjából egy piskóta alakú, kétlyukú, bronz tarsolymerevítő (TOBIAS 2011, 1a1 típus) került elő (43. ábra 1). Az ilyen bronztárgyak eredetileg bizánci lámpatartók alkatrészeiként funkcionáltak és a Kárpát-medencében másodlagosan használták fel tarsolymerevítőként. A rácalmási példányon az egyik lyuk ki van törve, ami nem egyedi jelenség ennél a típusnál és ugyancsak a folyamatos erőhatásra utaló jel. Tobias Bendegúz gyűjtése alapján az 1a1 típus mindegyik példánya kora avar kori és csak a Duna–Tisza közén, valamint a Kelet-Dunántúlon terjedtek el.⁵¹⁹ Ebbe illeszkedik a rácalmás-rózsamajori 140. sír leletegyüttese is: préselt bronz és lemezes ezüst szíjvég, szürke kerámia, vaskarika, vaskés és csiholóvas.

Csákberény-Orondpuszta 222. és 421. sírban egy-egy hosszúkás, csont tarsolymerevítő töredéke rejtett (43. ábra 2–3). A 222. sír példánya díszítetlen (TOBIAS 2011, 1c típus), míg a

⁵¹⁶ A csákberény-orondpusztai 314. sír keltezését ld. a nagycsömbs fülbevalókkal foglalkozó alfejezetben.

⁵¹⁷ Pásztor Adrién a 45. sírt a gyűrűk elemzése során a 7. század utolsó harmadára (PÁSZTOR A. 2017c, 143), míg a gyöngyök vizsgálata során a 7. század első harmadára keltezte (PÁSZTOR A. 2017c, 136).

⁵¹⁸ BALOGH 2016, 230; VÖRÖS 2017f, 201–202. A rekonstrukcióhoz ld. BALOGH 2016, 229, 49. kép 15.

⁵¹⁹ TOBIAS 2011, 279.

421. sírból származó fonatokkal és pontkörökkel díszített (TOBIAS 2011, 1f típus). A 421. sír a 7. század második harmadára keltezhető,⁵²⁰ de az 1f típusú tarsolymerevítők a 6–8. században végig előfordultak.⁵²¹ Közvetett bizonyíték a 421. sír hosszúkás, törött csonttárgyának, és magának a tárgy típusnak tarsolymerevítőként való értelmezéséhez, hogy ugyanebből a sírből, az előző közeléből, a medencénél egy háromszög keresztmetszetű, téglalap alakú csont tarsolyzáró is napvilágot látott. Értelemszerűen nem lett volna szükség két tarsolyzáró csontra, ami a hosszúkás csonttárgy tarsolymerevítőként való értelmezése mellett szóló érv.

Háromlyukú tarsolyzárók (TOBIAS 2011, 2. típus)

A háromlyukú tarsolyzárók három közel azonos méretű lyukkal rendelkeznek (54. *leletlista*). A H. Tóth Elvira által rekonstruált felhasználási gyakorlat szerint vízszintesen alkalmazták őket, úgy, hogy a két tartószíjat a tarsolyzáró két szélső lyukához rögzítették, majd miután átvezették a tarsoly szegélyén, a középső lyukon keresztül ismét visszavezették (43. *ábra*).⁵²²

A nagyvenyimi 28. sírban a jobb combcsont közepe és a sír széle között lelt bronz tarsolyzáró (43. *ábra* 5) jobb oldali tarsolyviseletre utal, noha az avar korban nemtől és kortól függetlenül a jobb és a bal oldali tarsolyviselet is jellemző.⁵²³ A tarsoly vagy üres volt, vagy szerves anyagok lehettek benne,⁵²⁴ mert a tarsolyzáró környékén más lelet nem került elő. A három lyukat összekötő, kiemelkedő és gyakran díszített taggal kialakított TOBIAS 2011 2g típusú tarsolyzáró elterjedési területként a Balatonról északra levő területet és a Duna–Tisza között tartottuk számon, amely a nagyvenyimi példány révén bővült a kettő között elterülő Kelet-Dunántúllal.⁵²⁵ Figyelemre méltó, hogy anyaga és laposinda díszítése az ugyanazon sírből előkerült övkészlet szíjvégeinek díszítéseivel megfeleltethető, azonos stílusban, ugyanannál a mesternél, egy készletként készülhettek.⁵²⁶

A csákerényi 361. sírből származó, ugyancsak jobb oldalon előkerült rézötvözet tarsolyzáró a TOBIAS 2011 2e típusba sorolható (43. *ábra* 4). Ennél a típusnál a lyukak közötti összekötő rész henger alakú és díszítés nélküli.⁵²⁷

Előszállás-Öreghegy 2014/16. sírjából egy háromlyukú vastárgyat tártunk fel, amelyet elhelyezkedése és formája alapján minden okunk megvan a TOBIAS 2011, 2h csoportba tartozó tarsolyzáróként értelmezni, hiszen a jobb combcsont felső részén kívül, nagyobb

⁵²⁰ VIDA 2017f, 219.

⁵²¹ TOBIAS 2011, 280.

⁵²² TOBIAS 2011, 281.

⁵²³ TOBIAS 2011, 277–278.

⁵²⁴ TOBIAS 2011, 279.

⁵²⁵ Két legközelebbi párhuzama Gátér (Bács-Kiskun m.) 37. sírjából és Keszthely–Dobogórol (Zala m.) szórványként ismert (TOBIAS 2011, 282., 305., 7. kép).

⁵²⁶ SZÜCSI 2015b, 26.

⁵²⁷ TOBIAS 2011, 281.

vaskarikából álló vaslánc és egy négyszögletes keresztmetszetű csont tűtartó mellett került elő. Az ugyanebből a sírból származó spirálsüngős fülbevaló alapján a 9. század első harmadára keltezhetjük. Besnyő-Fácános 54. sírjából egy hasonlóan vasból készült háromlyukú tarsolyzáróként meghatározható tárgy került elő a medence jobb oldaláról, vaskés és vaskarika közelében, illetve az öv meglétét bizonyítja a keresztcsonton egy téglalap alakú vascsat. Az 54. sír a besnyői temető nyugati szélén, olyan sírcsoportban (36–44, 46, 54, 62–68. sír) helyezkedik el, amely a temető belső kronológiáját tekintve véleményem szerint a 8. század közepétől a 9. század első harmadának végéig, esetleg a 9. század közepéig terjedő időszakra keltezhető.

Hengeres, kétszer vagy négyszer átylukasztott tarsolyzárók (TOBIAS 2011, 3. típus)

Tobias Bendeguz gyűjtése alapján a tarsolyzáróknak hozzávetőlegesen az ötöde sorolható ehhez a típushoz, és a háromlyukú tarsolyzárókhöz hasonlóan használhatták őket (55. *leletlista*). Mind a kettő csákberényi és a dunaújvárosi csontból esztergált tarsolyzáró a Tobias 3a típusba sorolható. Közös jellemzőjük, hogy a tűtartókra hasonlítanak.⁵²⁸ A csákberényi 257. sírből származó példány (44. *ábra* 2) felső harmadában egy furat és egy furatkezdemény látható, eredetileg feltehetően tűtartó lehetett.⁵²⁹

Négyszögletes keresztmetszetű, háromlyukú csont tarsolyzárók (TOBIAS 2011, 4. típus)

A rácalmás-rózsamajori 121. sír pontkörös díszítésű tarsolyzáróját (44. *ábra* 1) négyszögletes csont hüvelyből készítették és háromszor lyukasztották át (TOBIAS 2011, 4b típus) (56. *leletlista*). Tobias Bendeguz szerint ez a változat a közép avar kor végére és a késő avar korra jellemző.⁵³⁰ A 121. sír a lemezes csattesttel ellátott szárnyas bronzcsatját és a lemezes ezüst és bronz szíjvégeit is figyelembe véve a legnagyobb valószínűség szerint a közép avar kor végére keltezhető.

Háromszög keresztmetszetű, négyszögletes csont tarsolyzárók (TOBIAS 2011, 7. típus)

Székesfehérvár-Pozsonyi út 11. sírjának ugyan nincs pontosabban keltezhető melléklete, de a temetőrészlet mindegyik temetkezése a közép avar korra tehető, így a sírből feltárt négyszögletes alakú, pontkör díszes, csont tarsolyzárót (TOBIAS 2011, 7c1 típus) is erre az időszakra tehetjük (57. *leletlista*). A sírban nyugvó 4–5 év közötti gyermek bal medencecsontjánál helyezkedett el, mellette, a lábak felé két darab vaskarika és egy vaskés

⁵²⁸ TOBIAS 2011, 282.

⁵²⁹ Vörös István tűtartóként értelmezte a 257. sír példányát (VÖRÖS 2017c, 199), mégis arról lehet szó, amit Tobias Bendeguz is felvet a típussal kapcsolatban, hogy „néhány darabnál elképzelhető, hogy eredetileg valóban tűtartók voltak, s tarsolyzáróként csak másodlagosan használták” (TOBIAS 2011, 282).

⁵³⁰ TOBIAS 2011, 283.

hevert. Tobias Bendegúz teljességre törekvő gyűjtése alapján a négyszögletes csont tarsolyzárók pontkördíszes típusának elterjedése Zamárdi 97b sírjának kivételével a Duna–Tisza közére korlátozódik,⁵³¹ a székesfehérvári darab így kibővíti a típus elterjedési területét. A csákkberényi háromszög keresztmetszetű, téglalap alakú, díszítetlen (422. sír) és a két-három sorba rendezett pontkörökkel és azokat összekötő háromszögekkel díszített tarsolyzárókat (218. sír) tartalmazó sírokban szintén nem rejlettek jól keltezhető mellékletek (43. ábra 7–8). A sírok temetőbeli elhelyezkedése alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a 422. sír az azonos tájolású, 7. század második harmadára keltezhető 421. sír mellett fekszik, a két sírsorral keletebbre elterülő sírcsoport(ok) pedig a 6. század végétől a 7. század első harmadának végéig tartó időszakra datálható (pl. 293, 310, 412. sír). A 422. sír legvalószínűbb keltezése így a 7. század második harmada. A 218. sír a szomszédos sírok alapján sem keltezhető, de a környező sírcsoportok a 7. század első és második harmadára tehetők, ezért aztán a 218. sírt is ebben az időszakban áshatták meg. A mezőföldi példányok tehát messzemenően alátámasztják Tobias Bendegúz megállapítását, miszerint a háromszög keresztmetszetű csont tarsolyzárók általában kora és közép avar kori sírok mellékletei.⁵³²

3.3.6. Övcsüngők (díszkorongok, szíjelosztó korongok és füles korongok)

A kora avar kor végén, a 7. század második negyedében jelentek meg a legkorábbi bronzkorongok (övcsüngők), ám a koraiak rendszerint füles példányok (58. leletlista).⁵³³ Az öntött bronz, fül nélküli dísz- vagy szíjelosztó korongok a 7. század második felétől váltak jellegzetes, de nem túl gyakori leletté, és a 9. század elejéig előfordultak, így ennél az időszagnál pontosabb keltező értékük nincs (57. leletlista).⁵³⁴

A vértescsai – központi kör körül három küllővel rendelkező – díszkorong pontos párhuzamai lelhetők fel többek között a keszthelyi⁵³⁵ és a zamárdi temetőben.⁵³⁶ A zamárdi párhuzamok a kísérő mellékleteik alapján jól keltezhetőek a 7. század közepére, harmadik negyedére.⁵³⁷ Vértescsán – amennyiben hihetünk Marosi Arnold – illetve az őt informálók – tudósításának a bronzkorong egy sírban került elő a lemezes övgarnitúrával, így férfisírról

⁵³¹ Csak a díszítetlen (7c2) típus jelentkezik a Dunától nyugatra, a Nyugat-Dunántúlon és a Bécsei-medencében (TOBIAS 2011, 283).

⁵³² TOBIAS 2011, 283.

⁵³³ BALOGH 2013, 290.

⁵³⁴ GARAM 1980a, 175; BÁRDOS 1996, 76–84.

⁵³⁵ HAMPEL 1905, III. 164. t. 15.

⁵³⁶ Zamárdi–Réti-földek 517. sír (BÁRDOS 1996, 59, I. tábla 1), valamint az 1837 és 2149. sírok (BÁRDOS 1996, 47).

⁵³⁷ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 67 (517. sír); BÁRDOS–GARAM 2014, Taf. 194 (1837. sír), Taf. 225 (2149. sír).

lehet szó. Bárdos Edithnek a zamárdi temetőben folytatott megfigyelései alapján férfisírok esetében szíjelosztókorongként kerültek elő,⁵³⁸ így a vértésacsait is így értelmezhetjük.

A bodajk-homoki-dűlői 2016/29. sírból a jobb medencelapát és a jobb kéz között került elő a fül nélküli küllős bronzkorong (44. ábra 3). Egy töredékes nagygömbös fülbevaló és a nyak környékén heverő négy darab dudoros rátétdíszes gyöngy alapján 7. századi női sír lehetett.

3.4. Fegyverek

3.4.1. Kardok, szablyák

Nem tudjuk bevonni az osztályozásba az iszakszentgyörgy-imremajori töredékes vaskardot, mert elveszett,⁵³⁹ az Igar-Vámszőlőhegy, Zalka M. u. feletti dombtető 31. sírjából kiásott kardot, mert sohasem került közgyűjteménybe, valamint a martonvásár-gyermekotthoni 4. sír, a rácalmás-rózsamajori 151. sír és a dunaújváros-simonyi-dűlői 200. sír kardját töredékessége és erős korrodáltsága miatt (59. leletlista).

A P füles kardok óriási területen, a Távols-Kelettől egészen Itáliáig elterjedtek.⁵⁴⁰ A mór-akasztódombi temető 25. sírjában feltárt kard a nagy félkör alakú fejjel és hozzá ívesen csatlakozó rövid szárral kialakított P alakú függesztőfüle a 7. század első kétharmadában volt használatban.⁵⁴¹ A P alakú függesztőfülek egy másik variánsát alkalmazták az Iváncsa-Szabadság utcai szablya esetében, ahol a függesztőfül szára hosszabb, mint a feje.⁵⁴² Ez a megoldás ugyan mára kora avar korban megjelent, de a közép avar korban is alkalmazták, amint azt a közép avar kor egyik vezérleletének számító iváncsai sír igazolja. A félkör alakú (a szakirodalomban félreérthetően D alakúnak is nevezik)⁵⁴³ függesztőfülek szintén a kora avar kor végén jelentek meg, de a közép avar korra jellemzők. Az igari szablya hosszúkás félkör alakú függesztőfüle (CSIKY 2015a, S.5.b) kifejezetten közép avar kori jellegzetesség.⁵⁴⁴

A szablyák ívelt pengéjű, egyélű és fokéllal rendelkező fegyverek.⁵⁴⁵ Elsősorban a penge görbülete alapján osztályozták őket.⁵⁴⁶ Mezőföldön a három fő típus előfordult: enyhén ívelt

⁵³⁸ BÁRDOS 1996, 74.

⁵³⁹ FANCSALSZKY 2006, 74.

⁵⁴⁰ BALOGH 2013, 333.

⁵⁴¹ F.4.a típus: CSIKY 2009, 179; S.4.a típus: CSIKY 2015a, 276.

⁵⁴² F.4.c típus: CSIKY 2009, 180; S.4.c típus: CSIKY 2015a, 279.

⁵⁴³ A D alakú megnevezés – ahogy arra Csiky Gergely felhívta a figyelmet (CSIKY 2015a, 281) – félrevezető lehet, amióta Garam Éva a P alakú függesztőfülek nagy félkör alakú fejjel és hozzá ívesen csatlakozó rövid szárú változatának (CSIKY 2015a, S.4.a) megnevezésére használta. Csiky Gergely az egyértelműség érdekében a félkör alakú függesztőfül megnevezést javasolta.

⁵⁴⁴ Hosszúkás félkör alakú függesztőfül Csiky gyűjtése alapján a kora avar korból nem, a késő avar korból pedig egyetlen esetben ismert (CSIKY 2015a, 283).

⁵⁴⁵ FÜLÖP 1987a, 19; CSIKY 2015a, 196.

pengéjű (CSIKY 2015a, E.III.A típus) a székesfehérvár-örhalmi⁵⁴⁷ és dunaújváros-öreghegyi (7. sír),⁵⁴⁸ közepesen ívelt pengéjű (CSIKY 2015a, E.III.B típus) az ezüstveretes iváncsai⁵⁴⁹ és erősen ívelt pengéjű (CSIKY 2015a, E.III.C típus) az igari aranszerelékes példány.⁵⁵⁰ Töredékessége miatt nem vonható be az osztályozásba a kajászó-újmajori szablya, amely már összetörve került elő a feldúlt sír földjében.⁵⁵¹ Az enyhén ívelt pengéjű típus már a kora avar kor végén (7. század második negyede) feltűnt az avar szállásterületen, majd főleg a közép avar korban lett népszerű és használatban maradt a késő avar időszakban is.⁵⁵² A közepesen ívelt pengéjű szablyákkal viszont csak a közép avar kortól számolhatunk és ugyancsak használatosak maradtak a 8. században is.⁵⁵³ Ugyanezt mondhatjuk el a ritkának számító erősen ívelt pengéjű szablyákról is.⁵⁵⁴ Mezőföldön mindegyik keltezhető szablya közép avar kori.

3.4.2. Lándzsák

Nádlevél alakú lándzsahegyek (CSIKY 2015a, P.I típus)

A nádlevél alakú pengével ellátott lándzsák mindvégig a legelterjedtebbek voltak az avar kor folyamán (61. leletlista).⁵⁵⁵ A kutatás jelenleg – tekintettel a szemből érkező erőbehatásoknak ellenállni képes erősen kiszélesedő köpűjükre, vastag nyakukra és pengéjük rombusz alakú keresztmetszetére – az ellenség páncéljának áttörésére szolgáló kopjaként, azaz döfőlándzsaként azonosítja őket.⁵⁵⁶ Mezőföldön is a leggyakrabban előforduló típus (45. ábra). A 18 dokumentált lelőköri körülményekkel rendelkező mezőföldi nádlevél alakú lándzsahegyből 12 db kora vagy közép avar kori ló- vagy lovassírból látott napvilágot (2. táblázat), ami alátámasztja, hogy jellegzetes lovas fegyvereknek tekinthetjük őket.⁵⁵⁷

Kónikus lándzsahegyek (CSIKY 2015a, P.II típus)

⁵⁴⁶ Csiky Gergely a doktori értekezésében a penge görbületét a penge háta, valamint a torkolatot és a csúcsot összekötő elképzelt egyenes által alkotott körszelet magasságával határozta meg (CSIKY 2009, 131), míg a doktori disszertációja alapján írott monográfiájában már a körszelet magasságának és a körszelet egyenes vonalának hányadosával (CSIKY 2015a, 196).

⁵⁴⁷ CSIKY 2009, Kat. 1092.

⁵⁴⁸ GARAM 1995b, 134, 8. kép; CSIKY 2009, Kat. 731.

⁵⁴⁹ CSIKY 2009, Kat. 806; CSIKY 2015a, 201, Fig. 77/1.

⁵⁵⁰ FÜLÖP 1987a, 8. ábra; CSIKY 2009, 132; CSIKY 2015a, 210, Fig. 81/2.

⁵⁵¹ A feltáró szerint a sírrablók törhették össze, miközben a tok nemesfém részeit feszegették le (FÜLÖP 1980, 325).

⁵⁵² CSIKY 2015a, 203.

⁵⁵³ CSIKY 2015a, 208.

⁵⁵⁴ CSIKY 2015a, 209, 211.

⁵⁵⁵ CSIKY 2015a, 70.

⁵⁵⁶ CSIKY 2013, 76, 78–79. Kiss Attila egyetemi szakdolgozatában még hajítófegyverként értelmezte őket (KISS A. 1962, 93).

⁵⁵⁷ CSIKY 2013, 79.

Mezőföldön kizárólag Velence-Tábor utca 1943/4. sírjából és Mezőfalva-Vasútállomás 20. sírjából ismert kihegyesedő, kónikus lándzsahegy, négyszögletes keresztmetszetű pengével és zárt köpűvel (Csiky P.II.A/1 csoport) (62. *leletlista*).⁵⁵⁸ Ez a csoport Csiky Gergely gyűjtése alapján a 7. század közepétől a 8. század végéig volt használatban döfőlándzsaként (funkciójuk tehát a nádlevél alakú lándzsacsúcsokéval azonos).⁵⁵⁹ A Velence-Tábor utcai temetőrészlet inkább korai keltezése miatt a lándzsahegy valószínűleg legkésőbb a 7. század harmadik negyedében sírba kerülhetett, így a típus egyik legkorábbi képviselőjéről lehet szó.⁵⁶⁰ Mezőfalva-Vasútállomás 20. sírjának keltezése a lószerszámveretekhez tartozó préselt, II. állatstílusba sorolható, fogazott, szalagfonatos díszű szíjvégek alapján szűkíthető a 7. század második felére.

Levél alakú lándzsahegyek (CSIKY 2015a, P.III típus)

A levél alakú lándzsahegyek köpűje minden esetben zárt (63. *leletlista*).⁵⁶¹ Megkülönböztethetünk közöttük széles, levél alakú lándzsákat (CSIKY 2015a, P.III.A) és egy keskeny, levél alakú pengével és keskeny köpűvel kialakított változatot (CSIKY 2015a, P.III.B).⁵⁶² A nádlevél és a keskeny levél alakú lándzsahegyek elkülönítése töredékes köpű esetén gyakran nem egyértelmű.⁵⁶³

A nagyméretű levél alakú lándzsák köpűje keskenyebb, mint a nádlevél alakúaké, ami törékenyebbé teszi a fegyvert. Ez a gyalogos harcban való használatot valószínűsíti, amely tény amellet, hogy főleg dunántúli meroving jellegű temetőkben fordul elő, a típus germán eredetét, és a germán segédnépek általi használatát sejteti.⁵⁶⁴ Mezőföldön is a két leginkább meroving jellegű temetőből, a csákberényiből (294. sír és egy szórvány) és a mezőfalva-vasútállomásiból (142. sír) tárták fel a példányaikat.

Csákberény 44. és 84. sírjából láttak napvilágot a keskenyebb változat példányai, az előbbiből 3 db (45. *ábra 1–3*), az utóbbiból 2 db. Mezőfalva-Vasútállomás 27. és 200. sírjából azonban csak egyet-egyet tártak fel (45. *ábra 4–5*). A rendkívül keskeny köpűjük, kisebb súlyuk és

⁵⁵⁸ CSIKY 2015a, 105.

⁵⁵⁹ CSIKY 2009, 81; SZÜCSI 2017b, 250. Csiky Gergely 2015-ben megjelent monográfiájában azonban már azt írja, hogy a csoportba tartozó mindegyik lándzsahegy késő avar kori (CSIKY 2015a, 105).

⁵⁶⁰ SZÜCSI 2017b, 254.

⁵⁶¹ CSIKY 2013, 80.

⁵⁶² CSIKY 2017, 173.

⁵⁶³ Pl. Csákberény-Orondpuszta 89B sír lándzsahegyét Csiky Gergely a doktori disszertációjában a keskeny levél alakú lándzsahegyek közé sorolta (CSIKY 2009, Kat. 151), míg a csákberényi temető fegyverleleteinek feldolgozásában a nádlevél alakúak közé (CSIKY 2015b, 188; CSIKY 2017, 173–174).

⁵⁶⁴ CSIKY 2013, 80.

gyakori párosával (vagy hármásával) való előfordulásuk miatt Csiky Gergely hajítódárdaként azonosítja őket.⁵⁶⁵

A levél alakú lándzsahegyek széles változatát már az avar kor legkorábbi leletei között számontarthatjuk. Csiky Gergely a csákberény-orondpusztai 294. sír lándzsacsúcsának párhuzamát a meroving területekről 530 és 600 közé keltezett példányokban ismerte fel.⁵⁶⁶ A mezőfalva-vasútállomási 142. sír lándzsahegyét csak tág időhatárok között a kora és a közép avar korra tudjuk keltezni (szürke kerámia, lekerekített végű ezüst szíjvég).

A levél alakú lándzsahegyek, keskeny pengéjű, keskeny köpús változatának keltezéséhez a mezőfalvi leletek nyújthatnak támpontot, mert a csákberényieknek nem voltak jól keltezhető kísérmellékleteik, és a környező sírok alapján sem tudjuk őket a kora és közép avar koron belül pontosabban keltezni. Mezőfalva-Vasútállomás 27. lósírnak leletegyüttese (lóhere alakú, rojtos végű és félgömb alakú lószerszámveretek, egytagú, pajzstestű bronzcsat, hosszúfülű kengyel) a kora avar korra utal (ámbar önmagában egyik melléklet esetében sem lehet kizárni a közép avar kori keltezését). Mezőfalva-Vasútállomás 200. sírjában a keskeny, levél alakú lándzsahegy a fiatalabb típusba tartozó tausírozott vas övgarnitúra alapján már a közép avar korra, a 7. század harmadik negyedére keltezhető.⁵⁶⁷ A levél alakú lándzsahegyek keskeny változata tehát Mezőföldön a 7. század harmadik negyedében bizonyosan és nagy valószínűséggel a 7. század első felében is használatban volt.⁵⁶⁸

Háromszög alakú lándzsahegy (CSIKY 2015a, P.IV típus)

Az egész avar korban ritka típusnak számító háromszög alakú lándzsahegyek egyetlen mezőföldi képviselője Mór-Akasztódombról szórványként ismert (*64. leletlista*).⁵⁶⁹ A típuson belül a keskeny pengéjű változatba (P.IV.A) tartozik, amelyek korai példányai a Dunántúl területéről ismertek, noha többségük a késő avar korra tehető, és Felvidéken (Szlovákia) láttak napvilágot.⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ CSIKY 2013, 80; CSIKY 2017, 174.

⁵⁶⁶ CSIKY 2017, 174. A 294. sírt Vida Tivadar is a csákberényi temető legkorábbi horizontjába sorolta (VIDA 2017f, 217).

⁵⁶⁷ MARTIN 1996, 345.

⁵⁶⁸ A Duna–Tisza közéről a keskeny levél alakú lándzsacsúcsot tartalmazó szeged-kundombi 293. sírt a préselt ezüstveretei bemélyedő pontdíszítése alapján Balogh Csilla a 7. század első felére keltezte, ezen belül is a 7. század második negyedét tartotta valószínűnek (BALOGH 2016, 284).

⁵⁶⁹ CSIKY 2015a, Fig. 53.1.

⁵⁷⁰ CSIKY 2015a, 135–136.

3.4.3. Balták, bárdok, fokosok

Az avar kori Kárpát-medencéből kb. 450 db baltafélét (értsd: balták, bárdok, fokosok) ismerünk, amelyek 5 fő típusba sorolhatók: balták, fokosbalták, bárdok, szekercék és kettősfokosok.⁵⁷¹ A szekercék kivételével mindegyik típus képviselteti magát a Mezőföldről (összesen 20 db). A martonvásár-gyermekotthoni 4. sír és a rácalmás-rózsamajori 26. sír példányának kivételével mindegyik esetben elegendő adattal rendelkezem az egyes baltafélék típusba sorolásához.

Balták

Mezőföldről a balta típusnak 3 példánya látott napvilágot (65. *leletlista*). A balta típusba tartozó tárgyak fokkal nem rendelkeznek, legfeljebb tompa, rövid kalapácsfejben végződnek. A 4 cm-nél kisebb élű avar kori baltafejek döntő többsége 15 cm-nél kisebb hosszúságú, és a nyéllyuk átmérője sosem haladja meg a 3 cm-t, így Kirpičnikov 9–13. századi oroszországi baltafélékre vonatkozó besorolása alkalmazható az avar kori balta típusra is, miszerint az ilyen példányok javarészt fegyverként értelmezhetők.⁵⁷² A 3-4 cm-nél kisebb élhosszúságú darabok – úgy mint a csákberényi és a dunaújvárosi balta – tehát fegyverként lehetnek használatban, hiszen munkavégzéshez (favágáshoz, gallyazáshoz) kedvezőtlen a rövid él.⁵⁷³

Egy vaskor óta kialakult tárgytypus, amit Eurázsia szerte általánosan használtak, így az egyes daraboknak önmagukban keltező értéke nincs.⁵⁷⁴

4 esetet tart számon a szakirodalom a 6–9. századi Kárpát-medencéből – mindegyiket a Dunántúlról –, amikor baltafélét nők sírjába helyeztek mellékletként. Ebből kettő eset a kora, valamint a késő avar kori Mezőföldön megfigyelt temetkezési szokás (Csákberény-Orondpuszta 172. sír: fokosbalta, Balinka-Mecsérpuszta 4. sír: balta).⁵⁷⁵ Sajnos éppen ezt a baltát és fokosbaltát nem sikerült fellelni a tömegük és méreteik leméréséhez, így nincs elegendő adat annak megállapításához, hogy fegyver vagy munkaeszköz lehetett az eredeti funkciójuk, így további következtetéseket a temetkezési szokás értelmezéséhez nem tudunk levonni.

Fokosbalták

A különböző baltafélék közül az ütő- és vágófunkcióval egyaránt rendelkező fokosbalták képviseltetik magukat a vizsgált korszakunkban a legnagyobb számban, összesen 142

⁵⁷¹ SZÜCSI 2014, 140.

⁵⁷² KIRPIČNIKOV 1966, 28–29.

⁵⁷³ SZÜCSI 2014, 121.

⁵⁷⁴ SZÜCSI 2014, 141.

⁵⁷⁵ SZÜCSI 2014, 136.

darabbal, ebből 9 db került elő Mezőföldön (66. leletlista). Kovács László állapította meg, hogy a fokosbaltákat Kelet-Európában a szkítáktól a magyarokig nyomon lehet követni.⁵⁷⁶ Nincs okunk kétségbe vonni, hogy ezt a típust az avarság keletről hozta magával a Kárpát-medencébe.⁵⁷⁷

Ugyan munkaeszközként is megállhatták a helyüket, de többségük elsődlegesen fegyverként funkcionálhatott.⁵⁷⁸ A legutóbb a témában megnyilatkozó Ivan Bugarski szerint a balták és fokosok mérete meghatározza a funkciójukat, mert a tárgy mérete közvetlen kapcsolatban áll a tömegével.⁵⁷⁹ A keszthely-fenekpusztai római kori baltákra hivatkozik, hiszen ott a 19–24 cm-es balták tömege ötször-hatszor akkora, mint a 11–12 cm-eseké.⁵⁸⁰ Ez az arány – a rendelkezésünkre álló kevés adat alapján – azonban nem érvényesül az avar kori baltáknál és fokosbaltáknál. Abban messzemenően egyetértünk Ivan Bugarskival, hogy a fokosbalták 16 cm-es hosszúságig minden bizonnyal fegyverként lehettek használatban,⁵⁸¹ de ez a fenti logika alapján éppenséggel nem zárható ki a nagyobb méretűekről sem. Az ismert tömegű avar kori fokosbalták közül a Kárpát-medencében a legnagyobb, a Kölked-Feketekapu B temető 301. sírjából származó 20 cm-es darab 215 gramm,⁵⁸² míg – mezőföldi példányokat szemlélve – a mindössze 14 cm-es hosszúságú Iszkaszentgyörgy-Kincsesbánya, Bitói kőfejtőből származó példány (46. ábra 1) 220 grammos,⁵⁸³ a 12 cm-es Velence-Tábor utcai 118 gramm,⁵⁸⁴ a 15,4 cm-es úrhidai (46. ábra 3) 207 grammos,⁵⁸⁵ és Rácalmás-Rózsamajor 118. sírjának 11 cm hosszú példánya (46. ábra 2) 146 gramm. Ezek az adatok óvatosságra intenek minket, hiszen a régészeti leletként értékelt balta vagy fokosbalta tömegét nem csak a méretei határozzák meg, hanem az anyagának minősége és a korrózió előrehaladottságának mértéke is. Mindenesetre általánosságban kijelenthető, hogy a nagyobb méretű avar kori balta (és fokosbalta) leletek határozottan kisebb tömegűek, mint a hasonló méretű római kori példányok. A „fegyver vagy szerszám” kérdés eldöntéséhez, a teljességre törekvő (de azt értelemszerűen elérni nem tudó) gyűjtésem és tipologizálásom alapján az egyes típusokra, illetve altípusokra megfogalmazott általános következtetéseken túl,⁵⁸⁶ érdemes minden egyes

⁵⁷⁶ KOVÁCS L. 1981, 249; ld. még RÉVÉSZ 1996, 175.

⁵⁷⁷ Keltezési nehézségek miatt nem tudunk biztosan a 6. század első kétharmadára datálható fokosbaltát felmutatni Kelet-Európából (SZÜCSI 2014, 129.).

⁵⁷⁸ SZÜCSI 2014, 122.

⁵⁷⁹ BUGARSKI 2015, 139.

⁵⁸⁰ RUPNIK 2014, 185.

⁵⁸¹ BUGARSKI 2015, 139.

⁵⁸² SZÜCSI 2014, 156.

⁵⁸³ SZÜCSI 2014, 154.

⁵⁸⁴ SZÜCSI 2014, 164.

⁵⁸⁵ SZÜCSI 2016, 30.

⁵⁸⁶ Összefoglalóan ld.: SZÜCSI 2014, 140–141.

balta vagy fokos leletkörülmenyeit és adatait (méretek, tömeg) külön górcső alá venni, és ezen adatok birtokában levonni a végső következtetést.

A rendelkezésre álló adatok alapján egy közép avar kori szokásnak tűnik a fokosbalta nyelének karikákkal (gyűrűkkel) való díszítése. A mindössze kettő szakirodalomból ismert példa egyike a vizsgált területünkről, az igar-vámszőlőhegyi 2. leletből származik.⁵⁸⁷ A fokosbalta nyelét három bronzkarika díszítette. Hasonló díszítési móddal – eddigi ismereteink alapján – kizárólag a fokosbalta típusnál találkozunk az avar korban.⁵⁸⁸

L alakú bárdok

Az avar kori bárdoknak két altípusát lehet megkülönböztetni: az L alakúakat és a T alakúakat. A bárdok több mint kétharmada az L alakúak altípusába tartozik,⁵⁸⁹ amelyet Mezőföldről 4 példány képviseltet (67. leletlista).

Az L alakú bárdok a 7. század első harmadában jelentek meg az avar kori leletanyagban, valószínűleg germán hatásra, noha a forma késő antik eredetű. A kora avar kori L alakú bárdoknak mintegy kétharmada (10-ből 6) olyan temetőkből került elő (Bodajk–Homokidűlő, Csákberény-Orondpuszta, Kölked-Feketekapu A, Környe), ahol avar kori germánok jelenlétét (is) sejtí a kutatás.⁵⁹⁰ Az Iszkaszentgyörgy–Kincsesbánya, Bitói kőfejtőből származó L alakú bárdot (47. ábra 3) Bóna István nyomán az avar kor második felére keltezi a kutatás, ám valójában ezt alátámasztó adattal nem rendelkezünk, hiszen a bárd ajándékként került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.⁵⁹¹ A lelőhelyről származó tárgyak közül kizárólag a hosszúfülű kengyel keltezhető az avar koron belül pontosabban, a 6. század utolsó harmadától a 7. század végéig terjedő időszakra.

Az avar kori bárdok közül legnagyobb mérettel a csákberény-orondpusztai 262. sírban lelt kora avar kori nyéltámaszos bárd rendelkezik (h.: 22,8 cm; él.h.: 17 cm). Mérete mellett élének kopottsága is figyelemre méltó: mindezek alapján munkaeszközként lehetett használatban. Ugyancsak munkaeszköz lehetett a 313. sír nyéltámaszos bárdja, mind a méretei, mind az alapján, hogy a sír másik melléklete szintén egy szerszám (kapa vagy szalu) volt.⁵⁹² A nyéltámaszos bárdok ritka leletnek számítanak az avar kori sírokban, összesen mindössze 8 db ismert.⁵⁹³ Ebből mindössze kettő kora avar kori: a csákberény-orondpusztai

⁵⁸⁷ A másik példa a szeged-kundombi 248. sír fokosbaltája, amelynek nyelét 3–4 db. vasgyűrű díszítette (SALAMON–SEBESTYÉN 1995, 33).

⁵⁸⁸ SZÜCSI 2014, 122.

⁵⁸⁹ SZÜCSI 2014, 124.

⁵⁹⁰ SZÜCSI 2014, 130.

⁵⁹¹ BÓNA 1971, 273(53); FANCSALSZKY 2006, 77; SZÜCSI 2014, 153–154.

⁵⁹² LÁSZLÓ 2017, 68.

⁵⁹³ SZÜCSI 2014, 131.

262. és 313. sírból származó. Eredetük a római korba vezet vissza minket, ismertek például a keszthely-dobogói temető 4. századi részének 84. gyereksírjából⁵⁹⁴ és a szalacsikai I. leletből is.⁵⁹⁵

T alakú bárdok

A késő antik, római-germán kultúrkörből eredeztethető T alakú bárdok a 7. század utolsó negyedétől adathatók az avar kori leletanyagban (68. *leletlista*). Használatban vannak az egész 8. században és feltehetően még a 9. századi „továbbélő avarság” körében is.⁵⁹⁶ Kis méretük, jellegzetes formájuk és korabeli nyugat-európai ábrázolások alapján durva deszkák és gerendák faragására használhatták.⁵⁹⁷ Mezőföldről egy-egy példányuk a Seregélyesről (47. *ábra 2*) és Úrhidáról került elő (47. *ábra 1*). Egyik sem keltezhető a típus előfordulásának időhatárain belül pontosabban.

A seregélyesi 30. sírban egy 7–8 éves korában elhunyt gyermek mellől látott napvilágot a T-alakú fejjel rendelkező bárd. Az avar kor baltákat, fokosokat vagy bárdokat tartalmazó sírjainak mintegy 8,5%-a gyermeksír. A 30. sír T alakú bárdjának mérete (h.: 12,2 cm; élhossz.: 5,6 cm) nem tér el a típusra jellemző átlagtól, így nem játékként helyezték a sírba.⁵⁹⁸ Ugyancsak nem státuszszimbólum, mert a korszakból közölt 23 db T alakú bárd nem kizárólag a középréteghez köthető sírokból került elő, hanem többségében köznépi sírokból. Így egyetlen magyarázatként a szimbolikus, hitvilággal kapcsolatos szerep marad,⁵⁹⁹ néprajzi párhuzamok alapján esetleg bajelhárító és rontó varázslatoktól óvó szerep.⁶⁰⁰ Ezt az értelmezést erősíti, hogy egy vas nyílhegyet is temettek a gyerek mellé.

Az úrhidai példányhoz hasonlóan fokkal az avar szállásterület 23 T alakú bárdjából 13 rendelkezik.

Kettősfokos

A kettősfokosok a penge hiányával térnek el a baltaféléktől: a köpűtől mindkét irányba fokot alakítottak ki rajtuk (69. *leletlista*). Már a 20. század eleje óta kérdésként merült fel, hogy a típust vajon fegyverként vagy szerszámként használták-e.⁶⁰¹ Mindenesetre a kutatás az utóbbi időben a kettősfokosokkal egy sírban gyakran előforduló fegyvermellékletek miatt

⁵⁹⁴ SÁGI 1981, 50–51, Abb. 33.

⁵⁹⁵ JÁRDÁNYI-PAULOVICS 1953, XXX. tábla 1.

⁵⁹⁶ SZÜCSI 2014, 131–132.

⁵⁹⁷ Cs. SÓS 1955, 215–216.

⁵⁹⁸ SZÜCSI 2014, 139.

⁵⁹⁹ SZÜCSI 2014, 139.

⁶⁰⁰ LÁSZLÓ 1944, 87–89.

⁶⁰¹ Hampel József a nemesvölgyi kettősfokosról meggyőződéssel állította, hogy a tompa, kiszélesített ütőfelületei miatt szerszámként lehetett használatban (HAMPEL 1905, I. 89).

fegyverként értékeli ezt a típust.⁶⁰² Erre utal a kettősfokosok fokosbaltákkal összeegyeztethető mérete is, különösen a hasonló hosszúságú nyélre utaló nyéllyuk átmérő. Eddigi ismereteink szerint a korabeli kalapácsokat más méretek jellemzik.⁶⁰³

Az egyetlen mezőföldi, előszállás-öreghegyi példányon kívül mindössze 13 db avar kori kettősfokost ismerünk a Kárpát-medencéből.⁶⁰⁴ A típus a közép avar korban (7. sz. második fele) jelent meg és a késő avar korban (8. sz.) kismértékben megnőtt a számuk.⁶⁰⁵ Az előszállási példány (46. ábra 4) ezen időszakon belüli pontosabb keltezésére a további sírmellékletek hiányában nincs lehetőségünk. A 2014/25. sírhoz legközelebbi és azonos tájolású (ÉNy–DK, 225°–45°) 26. sírban viszont 2 db rombikus átmetszetű ovális karikával ellátott kék üvegyöngycsüngős fülbevaló rejtett, amelyek a 8. század közepétől a 9. század közepéig keltezhetők.⁶⁰⁶ Így ezen közvetett adat alapján viszonylag biztonsággal határozhatjuk meg a 25. sír korát is a késő avar korra, annak is feltehetően a későbbi periódusára, azaz a 8. század közepétől a 9. század közepéig terjedő időszakra.

3.4.4. Íjászfelszerelés (íjak, nyilak, tegezék)

Íjak

Az avarok forrásokban való feltűnésüktől kezdve az íj szerepel a legfontosabb távolsági fegyverükként,⁶⁰⁷ ezért előjáróban szükséges az íjakhoz kapcsolódó fogalmak tisztázása, valamint az alaktani és készítése technológiai szempontok elkülönítése (70. leletlista). Formai szempontból alapvetően három típusát különböztetjük meg az íjaknak: reflex, deflex és egyenes. A reflex jelző olyan íjra utal, amelynek karjai felajzatlan állapotban ívelten kifelé állnak, tehát az íjással ellentétes irányban, felajzott állapotban azonban függőlegesen helyezkednek el, majd az íj feszítésekor az íjász felé irányulnak. Ezzel éppen ellentétes típus a deflex íj, amelynek karjai minden állapotban az íjász felé irányulnak. A harmadik változat az

⁶⁰² RÁCZ 2009, 67, 5. lábjegyzet; SZENTPÉTERI 1985, 92; ZÁBOJNÍK 2004, 137

⁶⁰³ A kalapácsok és a kettősfokosok elkülönítéséhez ld. SZÜCSI 2014, 126–127.

⁶⁰⁴ Alsógellér/Holiare 598. sír; Bóly-Sziebert-pusztá A 3. sír; Csorna-Hosszúdomb 12. sír; Komárom-Hajógyár/Komárno-Lodenica I. 30. sír (?); Kölked-Feketekapu B 204. sír; Mosonszentjános-Kavicsbánya 192. sír (II./3. tábla); Nemesvölgy/Edelstal; Rákóczifalva-Bagi-földek 8a 226. sír; Üllő I. – Disznójárás 142. sír; Verbász/Vrbas 118. sír; Zsély/Želovce 170. és 616. sír (SZÜCSI 2014, 126.), valamint Rákóczifalva 32. sír (SCHMID 2015, 226, Taf. 26).

⁶⁰⁵ SZÜCSI 2014, 133.

⁶⁰⁶ Garam Éva a tiszafüredi temetőt feldolgozó monográfiájában a 8. század második felére keltezi az ovális karikával ellátott üvegyöngy csüngős fülbevalókat (GARAM 1995a, 280.). Szőke Béla Miklós szerint a 9. század közepéig is használatban lehettek (SZŐKE 1992b, 864).

⁶⁰⁷ ZÁBOJNÍK–HOLEŠČÁK 2018, 481.

egyenes íj, amely felajzatlan állapotban kiegyenesedik, tehát karjai függőleges helyzetbe kerülnek.⁶⁰⁸

Készítéstechnológiai szempontból az alaptípus és egyben a legősibb az egyszerű íj, amelyet egyetlen darab fából készítettek. A másik típus az összetett (kompozit) íj. A kifejezés arra utal, hogy többféle szerves eredetű anyagból tevődik össze az íj.⁶⁰⁹

Az összetett sztyeppi íjak négy alapanyaga a fa, az ín, a szaru és a ragasztáshoz használt enyv. Az íjak egyes részeinek merevítéséhez esetenként csont vagy agancslemezeket használtak fel.⁶¹⁰ A Kárpát-medence éghajlati viszonyai és talajtani adottságai között az avar kori sírokban mellékletként elhelyezett íjkból csak ezen utóbbiak maradtak fent napjainkig. Elmondhatjuk tehát, hogy kizárólag az íjmerevítő csontlemezek alakjából, méretéből, illetve bolygatatlan sír esetén azok elhelyezkedéséből tudunk következtetéseket levonni.

Madaras László a Szeged-Fehértó A és B temetőjében feltárt íjmerevítő csontlemezek szélessége alapján háromféle íjtípust különböztetett meg: a keskenykarú íjak 17–23 mm, a közepesen széleskarú íjak 28–31 mm, míg a széleskarú íjak 31 mm-nél nagyobb szélességűek. A szeged-fehértói temetőben a keskenykarúak inkább a korai avar időszakra jellemzők, a széleskarúak a késő avar korra, míg a közepesen szélességűek a közép avar korban jelentek ugyan meg, de használatuk felső időhatárára Madaras László nem vont le következtetéseket.⁶¹¹ Jozef Zábójník és Michal Holeščák részben hasonló megállapításra jutott a felvidéki (szlovákiai) avar kori íjmerevítő elemzése során, azzal a kiegészítéssel, hogy a keskenykarú típus egészen a késő avar kor kezdetéig használatban lehetett, mindenesetre korábban eltűntek, mint a közepesen vagy széleskarú típusok, továbbá a közepesen széles íjkarok Felvidéken az avar kor mindegyik időszakában előfordultak.⁶¹² Ezzel szemben Balogh Csilla a Duna–Tisza közti temetkezések vizsgálatát követően megállapította, hogy a közép széles íjkarok (28–31 mm) a kísérőleletek alapján csak rövid életűek voltak, a 7. század harmadik harmadában jelentek meg és a 8. század elejére már teljes mértékben eltűntek a leletanyagból.⁶¹³ Már Madaras László felhívta rá a figyelmet, hogy az íjmerevítő csontlemezek szélessége alapján való keltezésben óvatosságra int, hogy a különböző típusú íjak az avar kor egy bizonyos időszakában egyszerre, egyidőben voltak használatban.⁶¹⁴

⁶⁰⁸ ZÁBOJNÍK–HOLEŠČÁK 2018, 482.

⁶⁰⁹ ZÁBOJNÍK–HOLEŠČÁK 2018, 483.

⁶¹⁰ PAKU 2015, 95.

⁶¹¹ MADARAS 1981, 39; MADARAS 1995, 175.

⁶¹² ZÁBOJNÍK–HOLEŠČÁK 2018, 483, Tab. 1, 484.

⁶¹³ BALOGH 2016, 294.

⁶¹⁴ MADARAS 1981, 39.

Mezőföldön a közép széles (28–31 mm) íjkarok közé egyetlen íjvégcsontot sem tudunk besorolni. Széleskarú íjkarnak tekinthetők a kajászó-újmajori 4. sír 7. század utolsó harmadára tehető 3,7 cm széles példányai (48. ábra 8–11), valamint Seregélyes-Réti-földek 3. sírjának 3,3 cm széles íjvégcsonthajói (48. ábra 12–13), amelyek a 7. század utolsó harmadától a 8. század közepéig tartó időszakon belül pontosabban nem keltezhetők. Az összes többi darab – legalábbis, amelyeknek ismertek a méretei – a keskenykarú íjak (48. ábra 1–7) közé tartozik és kivétel nélkül a kora vagy a közép avar korra keltezhetők (3. táblázat).

Figyelemre méltó, hogy sokkal több sírból láttak napvilágot nyílhegyek, mint íjak részei. Ez jelentheti azt, hogy nem csak összetett íjakat használtak, de azt is, hogy az íjat drágasága miatt továbbadták más harcosoknak.⁶¹⁵

Nyilak

A régészeti leletanyagban kizárólag a vasból készült nyílhegyek maradtak fenn napjainkig, a nyílvevők elenyésztek. A nyílhegyek rendszerezése két fő kritérium szerint történik. Az egyik, hogy hogyan csatlakozott a vessző a nyílhegyhez, eszerint beszélhetünk nyéltüskés vagy köpűs nyílhegyekről, a másik kritérium a nyílhegy pengéjének keresztmetszete, eszerint megkülönböztetünk háromélű és lapos, kétélű nyílhegyeket. Az avar korban – néhány kivételtől eltekintve – elmondható, hogy a nyéltüskés nyílhegyek háromélűek, a köpűs nyílhegyek pedig kétélűek.⁶¹⁶

Mezőföldön – akárcsak Avaria területén mindenütt másutt – a különböző méretű, háromélű, nyéltüskés nyílhegyek az uralkodó típus (49. ábra 1–4). Nincsen a korhatározásban felhasználható jellegzetességük, mert a különböző variánsaik az avar kor egészében a harcosok és a vadászok íjainak idegeire kerültek.

Ritkaságszámba mennek – és Mezőföldön a kora avar korra keltezhető sírokból láttak napvilágot – a nyéltüskés, rombusz alakú, kétélű nyílhegyek (Csákberény-Orondpuszta 95 [49. ábra 8], 111. sír; Előszállás-Öreghegy 1929-31/44. sír, Mór-Akasztódomb 1, 21. sír).⁶¹⁷

A nyéltüskés, trapéz alakú, kétélű nyílcsúcsok keltezhető példányai Mezőföldön a 7. század második harmadában megásott sírokból láttak napvilágot (Csákberény-Orondpuszta 150, 245.

⁶¹⁵ ZÁBOJNÍK–HOLEŠČÁK 2018, 484–485.

⁶¹⁶ Az avar kori nyílhegyek rendszerezését Kalmár János végezte el 1945-ben megjelent cikkében (KALMÁR 1945, 283–294). Újabban csak áttekintő jelleggel foglalkoztak a témával (ZÁBOJNÍK–HOLEŠČÁK 2018, 485), a szisztematikus feldolgozás még várat magára.

⁶¹⁷ Előszállás-Öreghegy 1929-31/44. sírjának leletgyűjtéséből „kora avar jellegű” leletek a csontcsat és a lapított gömb alakú dudoros gyöngyök. A mór-akasztódombi temető minden sírját a kora avar korra keltezhetjük, a 21. lovassírnak ezt a keltezését a mellékletei is megerősítik (rojtos végű lószerszámveretek, csikózabla, hosszúfülű kengyel, egytagú, sima felületű, pajzstestű csat, dísszegecsek, hosszúszerű és T alakú akasztóveretek). A csákberényi 95. sír a 6. sz. utolsó harmadától a 7. század első harmadáig datálható sírcsoportban található, a 111. sír korát pedig a – temetőbeli elhelyezkedését is figyelembe véve – a 7. sz. második negyedére határozhatjuk meg.

sír; Rácalmás-Rózsamajor 151. sír). Ugyancsak ritkának számítanak gúla alakú páncéltörő nyílhegyek (Csákberény-Orondpuszta 150. sír [49. ábra 5]) és a germán hatásra visszavezetett szakállas-köpűs (Előszállás-Öreghegy 1929-31/38. sír [49. ábra 6]) és levél alakú köpűs (Csákberény-Orondpuszta 337. sír [49. ábra 7]) nyílcsúcsok.⁶¹⁸

Tegezdíszítő csontlemezek

A sztyeppi nomádok körében örvendtek nagy népszerűségnek a nyílveszők tárolására szolgáló csontlemezes tegeztek (71. leletlista).⁶¹⁹ Avar kori csontlemezekkel díszített tegezről elsőként Török Gyula tett közzé *in situ* megfigyelést az általa 6–7. század fordulójára keltezett mór-akasztódombi 21. sírból.⁶²⁰ Ez egyben az avar időszak csontlemezes tegezeinek legkorábbi példányai közé tartozik.⁶²¹ A 7. század első felét képviseli a mór-akasztódombi 24. sírből származó,⁶²² és a csákberényi gímszarvasagancsból készült példány (a sírban előkerült rozettás övveretek és egytagú, pajzstestű csat alapján). Vörös István a végén három lyukkal felerősített nagyobb csákberényi lemeztöredék indás díszítésének párhuzamát a belső-ázsiai szarvasos kövek agancsábrázolásaiban vélte megtalálni.⁶²³

A stilizált, leveles indás, szimmetrikus mintájú tegez-torkolatlemez tartalmazó martonvásári 6. sír a 7. század harmadik negyedére datálható.⁶²⁴ Straub Péter csont tegezveretes sírok szeriációja alapján ugyanerre az időszakra tette az egyébként „hagyományosan” a 7. század utolsó harmadára keltezett dunaújváros-öreghegyi 7. és 11. sírt.⁶²⁵ Az iváncsai, kajászói és seregélyesi példányok a 7. század utolsó negyedére való keltezésével kapcsolatban azonban sem a további mellékletek, sem a tegezveretek díszítőmotívuma kapcsán nem merült fel kétely (50. ábra).

3.5. Szerszámok és használati eszközök

3.5.1. Tűtartók és varrótűk

Az ívesen meghajlított bronztűk elemzése a 9. mellékletben kapott helyet.

Csontból készült tűtartók

⁶¹⁸ KALMÁR 1945, 291; KISS A. 1992, 67, Liste 5, 95, Taf. 1/3; BALOGH 2016, 345, 86. kép; CSIKY 2017, 175.

⁶¹⁹ STRAUB 1997, 117.

⁶²⁰ TÖRÖK 1954, 55, 2. kép, 58, 5. kép, 59; STRAUB 1997, 119.

⁶²¹ STRAUB 1997, 123–124, 129.

⁶²² STRAUB 1997, 124–125.

⁶²³ VÖRÖS 2017b, 177.

⁶²⁴ A martonvásári 6. sír kora az áttört téglalap alakú bronzveretei és a széles, lekerekített végű ezüst kisszíjvégei alapján határozható meg (ROSNER 1960, 172). A közép avar kor első felének tegezmotívumai (10. motívum) között sorolta fel Straub Péter is a martonvásári 6. sír tegez-torkolatlemezét (STRAUB 1997, 127).

⁶²⁵ STRAUB 1997, 127. A 7. sír 7. század utolsó harmadára való keltezéshez ld. SOMOGYI 1997b, 103.

A csont tűtartóknak az alakjuk és díszítettségük alapján három fő típusát különböztethetjük meg az avar kori leletanyagban, amelyek Mezőföldön is kivétel nélkül előfordulnak: 1. A közel négyszög keresztmetszetű, díszítetlen felületű, hosszú csövescsontból faragottak (52. *ábra 4*). 2. A kör vagy közel kör keresztmetszetű, díszítetlen felületű, hosszú csövescsontból csiszoltak (52. *ábra 6–8*). 3. Az esztergáltak (52. *ábra 1–3*).⁶²⁶

A csont tűtartók női és gyermeksírok mellékletei, funkciójuk többnyire egyértelmű a belőlük előkerülő egyszerű, egyenes, vas vagy bronz varrótúk alapján (52. *ábra 5*).⁶²⁷ A mezőföldi esetek alapján elmondható, hogy övre fűzve, a jobb és a bal oldalon egyaránt viselték, de ritkán a két combcsont közül is dokumentálták előfordulásukat.⁶²⁸ A csont tűtartók használatát közel 80 évvel ezelőtt László Gyula rekonstruálta a finnugor nyelvű népek női viselete nyomán máig ható érvénnyel: bőrszíjba, vászon vagy szövetsíkba alul beszúrnák a tűket s a tűtartót ráhúzzák. A szalag végébe bogot kötöttek, hogy megakadályozzák a tűtartó lecsúszását (52. *ábra 9*).⁶²⁹ A csont tűtartóknak nincs pontosabb keltező értékük, mert az egész avar korban használatban voltak, egészen a 9. század első harmadáig/közepéig.⁶³⁰ Mezőföldön az előszállás-öreghegyi 16. sírból származik az egyik legkésőbbi, egy spirálcsőgős fülbevaló alapján a 9. század első harmadára keltezhető négyszögletes keresztmetszetű példány.

Fémből készült tűtartók

A kora avar korban elvétve fordultak elő temetkezések mellékleteiként (Kölked-Feketekapu A 64. sír)⁶³¹ a fémből készült tűtartók (72. *leletlista*). Sírba helyezésük szokása hasonlóan gyér számban ugyan, de egészen a közép avar kor első feléig megfigyelhető (Ajka-volt téglagyár 1988/4. sír).⁶³² Több mint 100 esztendő múltán, a 9. század elején tűntek fel ismételten a temetkezések mellékleteiként, ám ebben az időszakban is ritka leletnek

⁶²⁶ PÁSZTOR A. 2017d, 198.

⁶²⁷ Vas varrótú pl.: Előszállás-Öreghegy 2014/16. sír. Bronz varrótúk: Baracs-Szitányi-dűlő 10. sír; Rácalmás-Rózsamajor 31, 60, 149. sír.

⁶²⁸ Néhány példával szemléltetve: a székesfehérvár-pozsonyi úti közép avar kori temetőben négy esetben a jobb oldalon (5, 13, 57, 78), három esetben a bal oldalon (16, 38, 55) viselték. A bodajk-homoki-dűlői temetőben két esetben a bal oldalon (2010-11/36, 85. sír), két esetben a jobb oldalon (2010-11/31, 109. sír), egy esetben pedig a két combcsont között (2010-11/16. sír). A késő avar kori besnyő-fácánosi temető egyetlen csont tűtartója a 73. sírban a combok közül került elő.

⁶²⁹ LÁSZLÓ 1941, 189, 2. kép 2a-b.

⁶³⁰ SZÓKE 1992, 884.

⁶³¹ Vaslemezéből készült díszítetlen példány (KISS A. 1996b, 33, 263).

⁶³² PERÉMI 2001, 178. Nem értek egyet azzal, hogy Perémi Ágota az 1988/4. sírt a késő avar korra keltezte. A kölesgyöngyök, az 1 db világoskék dinnyemag alakú gyöngy (PÁSZTOR A. 2001, 141) és a Tószeg-altípusba sorolható fülbevaló (PERÉMI 2001, 176; ORMÁNDY 1995, 160–161) mind keltezhetőek a közép avar korra. Ajka-volt téglagyár temetőjének esetében a közép avar kortól a 9. század elejéig tartó használatról lehet szó, szemben az anyagközlő által meghatározott „késő avar kor eleje” rövid időszakával (PERÉMI 2001, 184).

tekinthetők.⁶³³ Használatuk a 9. század közepén, legkésőbb a század második harmadának végén szűnt meg.⁶³⁴ A Mezőföld temetőiből származó példányok nagymértékben hozzájárulnak a fémből készült tűtartók fentebb ismertetett időrendjének alátámasztásához.

Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/77. sírjában egyértelműen a kora avar korra keltezhető Csákberény-csoportba tartozó fazék és csont övkészlet mellett egy vas tűtartó (53. ábra 4) is rejtett a sírban. A közép avar korra keltezhető Székesfehérvár-Pozsonyi úti temető 55. sírjából a bal combcsont külső oldalánál látott napvilágot egy vas tűtartó (53. ábra 3). Kölesgyöngyök keltezik szintúgy a közép avar korra Mezőfalva-Vasútállomás 211. sírjának jobb combcsont mellől feltárt vas tűtartóját (53. ábra 5).

A 7. század végére egységesedő avar anyagi kultúrából eltűntek a fémből készült tűtartók, majd a 9. század elején – vélhetően nyugati, Karoling hatásra – jelentek meg ismét. Mezőföldön Besnyő-Fácános 40. sírjának bronz tűtartója (53. ábra 1)⁶³⁵ keltezhető erre az időszakra, illetve feltehetően a balinka-mecsérpusztai temetőből szórványként ismert tűtartó, noha utóbbinak a közép avar kori keltezése sem kizárható.⁶³⁶ A 9. századi példányok rendszerint a könyök közelében, mell-has régióban kerültek elő, akár csak a besnyő-fácánosi (jobb felkar mellett). Szőke Béla szerint felfüggesztésüket a csont tűtartóktól eltérően „valószínűleg a majd minden példányt a kupak alatt átütő szegecsen keresztül oldották meg”.⁶³⁷ Figyelemre méltó, hogy az ismert 7. századi darabok azonban kivétel nélkül a jobb vagy bal combcsont melletti területről, többnyire (10 cm-nél kisebb)⁶³⁸ vaskés, vaskarika és orsógomb mellől láttak napvilágot,⁶³⁹ ami arra is utalhat, hogy tarsolyban tartották őket,⁶⁴⁰ esetleg a csont tűtartókhöz hasonló módon függesztették az övre. A bodajki vas tűtartó egyik

⁶³³ SZŐKE 1994, 276; GARAM 2014, 283.

⁶³⁴ SZŐKE 1994, 276.

⁶³⁵ Funkcióját egyértelművé teszi a belőle előkerült vas varrótű töredéke (SZÜCSI 2017, 178).

⁶³⁶ „Nyéllukas vastárgy (kopjanyél?)” értelmezéssel közölte Kralovánszky Alán (KRALOVÁNSZKY 1963a, 166, 172, 7. ábra 2). Elsőként S. Perémi Ágota említi helyesen tűtartóként (PERÉMI 2001, 178).

⁶³⁷ SZŐKE 1994, 276; SZÜCSI 2017, 178.

⁶³⁸ A mezőföldi esetekben kivétel nélkül 10 cm-nél kisebb egy- vagy kétélű vaskés közelében rejtett a vas tűtartó: Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/77. sír: egyélű, kb. 8 cm; Mezőfalva-Vasútállomás 211. sír: kétélű, 6,6 cm; Székesfehérvár-Pozsonyi út 55. sír: egyélű, 9,8 cm. Mezőföldön kívül Ajka-volt téglagyár 1988/4. sírjának egyélű vaskése 9,5 cm (PERÉMI 2001, 172). Jelentősen hosszabb, 17 cm-es kést tartalmazott azonban Kölked-Feketekapu A temető 64. sírja (KISS A. 1996b, 33).

⁶³⁹ Ajka-volt téglagyár 1988/4. sír: jobb combcsont felső, belső végénél, közelében vaskés és –karika (PERÉMI 2001, 172); Bodajk-Homoki-dűlő 77. sír: az elhunyt bal lábszára mellett, együtt a vaskéssel és –karikával (PÁSZTOR E. 2015, 114); Kölked-Feketekapu A 64. sír: a bal kézcsontok mellett, vaskés, orsógomb, vascsat és bronzlánc között (KISS A. 1996b, 33); Székesfehérvár-Pozsonyi út 55. sír: a bal combcsont mellett, a vaskés és a vaskarika között, mellettük orsógomb (LENCSES 2016, 131).

⁶⁴⁰ Ajka-volt téglagyár 1988/4. sírből származó vas tűtartó felületén textil nyomai látszódtak, ami Perémi Ágota szerint arra utalhat, hogy viselője hasonló anyagból készült tarsolyban tartotta (PERÉMI 2001, 178).

végében famaradványokat őrzött meg a korrózió,⁶⁴¹ ami alapján elképzelhető, hogy fa kupakkal zárták le.

3.5.2. Csipeszek

Csipeszek a népvándorlaskor folyamán mindvégig előforduló sírmellékletek, az avar korban mégsem tekinthetők gyakorinak (73. *leletlista*). Az egyszerű kivitelű bronz vagy vascsipeszeket a germán eredetű tárgyak közé sorolják, mert a gepida férfi sírokban igen gyakran fordultak elő.⁶⁴² A kísérőmellékleteik vagy temetőbeli helyzetük alapján keltezhető mezőföldi bronzcsipeszek (54. *ábra*) közép avar koriak (Mór-Kecskehegy 4. sír; Székesfehérvár-Pozsonyi út 59. sír). A csákberényi vascsipesz a 7. század második harmadára tehető sírcsoportban látott napvilágot, míg a dunaújvárosi 134. sír sem keltezhető ennél korábbra a blanc érméje alapján.

3.5.3. Csontfésűk

Az avar kori tokos, kétoldalas csontfésűket a lekerekített végű, áttört tok jellemzi, amely a fésű fogait mindkét oldalon díszített csontlemezzel védi (74. *leletlista*). Mezőföldről mindössze négy példányuk látott napvilágot, kettő Bodajk-Homoki-dűlő temetőjéből, kettő pedig Káloz-Nagyhörcsökpuszta kora avar kori sírmezéjéből. A bodajki 2010-11/19. sírt a lekerekített végű, sima lemezes szíjvégei keltezik a 7. századra, de ezt a sír elhelyezkedése alapján a 7. század második felére szűkíthetjük (körülötte közép avar kori sírok, mint pl. a 2010-11/20. sír granulációval díszített fülbevalóval, a 2010-11/18. sír nagy gyöngycsüngős fülbevalóval és a 7. század második felének divatját idéző gyöngynyakláncsal). A 2016/38. sírt pedig – a feldolgozottság jelenlegi fokán – nem lehet a 7. századon belül pontosabban keltezni. A káloz-nagyhörcsökpusztai 11. sír csak egy vaskarikát tartalmazott mellékletként a csontfésűn kívül, ami a keltezésben nem nyújt mankót, az 1977/26. sír csontfésűjét tartalmazó sírról pedig nem érhetők el további információk, de a temetőrészlet a feltáró régészek – Fitz Jenő, majd Fülöp Gyula – szerint a kora avar korra keltezhető, amiben az elérhető információk alapján nincs okunk kételkedni.

⁶⁴¹ PÁSZTOR E. 2015, 114.

⁶⁴² BALOGH-PÁSZTOR 2015, 606.

A tokos, kétoldalas csontfésűket germán eredetűnek tartja a kutatás, mert egyrészt az avar kort megelőző gepida és langobard sírok gyakori mellékletei, másrészt az avar korban is többségükben germán kapcsolatokkal rendelkező lelőhelyekről kerültek elő.⁶⁴³

3.5.4. Orsókarikák és orsógombok

A neolitikum óta a fonásnál használt eszköz az orsó szárának alsó végére húzott nehezék, amely a sodrás megkönnyítésére, az orsó pörgetésének lendületben tartására szolgált, valamint megakadályozta, hogy az orsószárra felcsavart fonál a szár alsó végéről lecsússzon. Ezeknek a nehezékeknek formájukat tekintve két fő változatát különböztethetjük meg: a korong alakú orsókarikákat és a bikónikus vagy lapított gömb alakú orsógombokat.

Korábban a szakirodalomban általánosan elfogadott vélemény volt, hogy az orsókarikák a kora avar korra jellemzők.⁶⁴⁴ Számos kora avar kori példány ismert Mezőföldről is,⁶⁴⁵ de a dunántúli temetőkre nem alkalmazható az orsókarikák kizárólagos korai keltezése, hiszen számos késő avar kori példányt ismerünk. Például a Moson megyei késő avar kori temetőben az orsókarikák vannak túlsúlyban,⁶⁴⁶ de a Keleti-Bakony késő avar kori temetőiben is elő-előbukkannak (pl. Balinka-Mecsérpuszta 10. sír).⁶⁴⁷ A mezőföldi régióban azonban – a rendelkezésre álló adatok alapján – a 8. századra már valóban eltűnnek az orsókarikák a sírmellékletek közül, kizárólagossá váltak az orsógombok (pl. Besnyő-Fácános késő avar kori temetőjében kizárólag orsógombok fordultak elő).

A romanizáltakra utaló temetkezési szokás az orsógombok mellkasra helyezése.⁶⁴⁸ A csákberény-orondpusztai temető több sírjában orsókarikákat (13, 72, 172, 208, 230, 240. sír), illetve egy esetben orsógombot (251. sír) helyeztek a mellkasra. Utóbbi orsógombos eset azért is kiemelendő, mert a szokás szívós továbbélését mutatja az avar kor legvégéig, hiszen a sír az S végű karikája és az amfóra alakú gyöngye alapján a 9. század első harmadára keltezhető. A szokással nem csak a csákberényi temetőben találkozunk, hanem a közelben, a Móri-árokban elhelyezkedő Mór-Akasztódomb 11. sírjában is a mellkas bal oldalára helyezték az orsókarikát.

⁶⁴³ Kiss Attila a gepidák avar kori továbbélésének egyik bizonyítékát látta a tokos csontfésűkben (KISS A. 1992, 53), és a tiszafüredi temető monografikus feldolgozásában Garam Éva is gepida sajátosságnak tartotta (GARAM 1995a, 382). A Duna–Tisza közti darabok is többségükben germán kapcsolatokkal rendelkező temetőkből vagy más germán jellegű mellékleteket is tartalmazó sírokból kerültek elő (BALOGH 2016, 252–253).

⁶⁴⁴ Ezzel kapcsolatban ld.: LÖRINCZY–RÁCZ 2015, 154.

⁶⁴⁵ Pl. a csákberényi temető 208. sírjában masszív 8-as alakú tagokból álló bronzlánc keltezi az orsókarikát a 7. század első felére.

⁶⁴⁶ SÓTÉR 1898, 121, 129, 134, 158; KOVRIG 1963, 118.

⁶⁴⁷ FÜLÖP 1985, 162.

⁶⁴⁸ VIDA 2017f, 220.

A csákberényi temető többi vizsgálható esetében előfordul még a combcsont és a medence környékén (16, 352, 371. sír), valamint a bal könyöknél (407. sír). A combcsont és a medence környékén ezekben az esetekben azonban nem kerültek elő az orsógombok mellett további olyan tárgyak (pl. kovakő, csiholó stb.), amelyek ott tarsoly meglétére és az orsógomb tarsolyban való elhelyezésére utalnának. Ugyanez jellemző a többi mezőföldi temető combcsontok vagy medence környékén feltárt orsógombot tartalmazó sírjára (pl. Előszállás-Öreghegy 1929-31/21, 32. sír; Nagyvenyim-Munkácsy u. – Füzfa u. 9. sír).⁶⁴⁹ Emellett a felfüggesztésre szolgáló vaskarikák is az esetek túlnyomó többségében pont ellenkező oldalon helyezkednek el, mint az orsógomb (vagy orsókarika), így az orsógombra viseleti elemként sem tekinthetünk, mert nincs arra utaló bizonyíték, hogy az övre függesztették volna (pl. Mezőfalva-Vasútállomás 39. sír).⁶⁵⁰ Az orsógombok és orsókarikák tehát nem viseleti elemként, hanem a nők életéhez kötődő munkaeszközként kerültek a sírba.

A késő avar kori besnyői temetőben az orsógombok kivétel nélkül a karok környékén helyezkedtek el, míg az ugyancsak késő avar cecei temető egyetlen orsógombja a bal térd mellett hevert. A karok vagy a lábszárak környékén való elhelyezés más temetőkben is gyakori (pl. Seregélyes-Réti-földek, Úrhida-Arany J. u. – Avar u.). Jól látható tehát, hogy nem kötött az orsógomb helyzete a temetési szertartásban, leszámítva a fentebb említett, romanizáltakhoz köthető temetkezéseket.

3.5.5. Vaskések

Az egyenes, egyélű vaskések az avar kori sírok leggyakrabban előforduló mellékletei (kétélűekre a mezőföldi leletanyagban nem bukkantam).⁶⁵¹ Megkülönböztethetünk alsó, középső és felső nyélállású változatokat (55. ábra 3–4). Keltező értékük nincs, mert mindegyik változatot használták az avar kor teljes időszaka alatt.

A korrozó által a pengéken megőrzött famaradványok alapján a késeket fatokban hordták, amely rendszerint az övre lehetett függesztve, mert Mezőföldön is túlnyomó többségében a combcsontok vagy a medence környékén kerültek elő.⁶⁵² Tomka Péter megfogalmazása

⁶⁴⁹ A Duna–Tisza közén Balogh Csilla figyelt fel rá, hogy az orsók sohasem a tarsolyban voltak (BALOGH 2016, 267).

⁶⁵⁰ Logikai érveléssel ugyanerre a következtetésre jutott Balogh Csilla és Pintér László: „*ha feltételezzük is, hogy állandóan magukkal hordták, akkor állandóan magukkal hordták volna a hozzátartozó megmunkált rudacskát is, amire a fonal tekerődött. Ez azonban komoly akadályt jelentett volna a hétköznapi munkájukban*” (BALOGH–PINTÉR 1998, 113).

⁶⁵¹ A Duna–Tisza közén ritkán előforduló kisméretű, középső nyélállású, kétélű vaskésekről ld.: BALOGH 2016, 263.

⁶⁵² Kivétel Csákberény-Orondpuszta 288 és 335. sírja, ahol a bal bokán kívül, illetve a koponya helyétől nem messze, a sír DNy-i sarkában tárták fel a vaskést. Mindkét sír bolygatott.

szerint „*a kés és az öv viseleti egységet alkotnak – elsősorban a férfisírokban*”,⁶⁵³ sőt „*a férfisírokban a kés jelenléte általában öv jelenlétét tételezi fel*”.⁶⁵⁴ Ugyanő állapította meg, hogy a kés felerősítése az övre három módon történhetett: sima szíjkapcsolással, szíjelosztó vaskarikával, valamint propeller alakú verettel.⁶⁵⁵ Mezőföldön alig akad rá példa, hogy a propeller alakú veretet tartalmazó sírokban ne legyen vaskés.⁶⁵⁶

Nagyon ritkán lábhoz (boka, sípcsont vagy a lábszár alsó része mellett) helyezték a vaskést, ahol már nem viseleti helyzetben értelmezhető. Tomka Péter a Kisalföldön germán hatásként értékelte, hogy minél nyugatabbra haladunk, annál gyakoribb a lábhoz helyezett kés.⁶⁵⁷ Talán Mezőföldön is erre gondolhatunk, mert a lábhoz helyezett késeket a legnagyobb esetszámban a csákberény-orondpusztai temetőben – ahol a Meroving kulturális elemek nem meghatározóak, de mezőföldi viszonylatban mégis a leginkább jellemzők⁶⁵⁸ – dokumentálták (7 eset), míg más temetőkben ez csak legfeljebb egy-egy esetben fordult elő.⁶⁵⁹

A kisalföldi 9. századi sírokban figyelte meg Tomka Péter, hogy a bal oldali helyzet jut többségre, azaz a férfisírokban a kés szerepe a nőkéhez hasonlóan, másrészt a kés egyre inkább csak a férfiak melléklete lesz.⁶⁶⁰ Mezőföldön teljesen más a helyzet: a vaskés a 9. században is változatlanul szerepel a női sírok mellékletei között, a jobb és a bal oldalon egyaránt (*4. táblázat*). Hasonlít a Rábaközben megfigyeltékhez, hogy az orsókarikás sírokkal gyakran nem járt kés.⁶⁶¹

Ritkán előfordul, hogy a fa késtokhoz valamilyen fémveret tartozott. Például Csákberény-Orondpuszta 89A sírjának leírása szerint a fatok bronzpánttal rendelkezett.⁶⁶² Bodajk-Homoki-dűlő Csákberény-csoportos kerámiával és csont szíjvégekkel keltezett kora avar kori 88. sírjában a vaskés mellett a P alakú függesztőfülek közé sorolható két bronz függesztőfül került elő.

A vaskések markolata – a korrózióknak köszönhetően megőrződött famaradványok alapján – rendszerint fából készült. Találkozunk olyan ritka esetekkel, amikor nem csak egyszerű fanyelet alakítottak ki, hanem az különleges díszítést kapott. Az ásató régész Mór-

⁶⁵³ TOMKA 1972, 68.

⁶⁵⁴ TOMKA 1972, 71.

⁶⁵⁵ TOMKA 1972, 71.

⁶⁵⁶ Hiányzott a vaskés: Dunaújváros-Simonyi-dűlő 65, 200. sír; Nagyvenyim-Munkácsy u. – Fűzfa u. 28. sír. Vaskést tartalmazott: Besnyő-Fácános 38. sír; Dunaújváros-Simonyi-dűlő 36, 45 (itt a vastöredék meghatározása nem egyértelmű), 63, 64, 137, 156, 172, 237, 311, 353. sír; Sukoró-Gádei határ 1. sír.

⁶⁵⁷ TOMKA 1972, 72.

⁶⁵⁸ VIDA 2018, 11; A kora és közép avar kori temetőket meroving jellegű germán tárgyakkal és leletgyűttesekkel ld.: GARAM 2018, Tab. 3, Abb. 191.

⁶⁵⁹ Csákberény-Orondpuszta 265, 266, 288, 393, 418, 436, 450. sír; Mór-Akasztódomb 23. sír.

⁶⁶⁰ TOMKA 1972, 66.

⁶⁶¹ TOMKA 1972, 72.

⁶⁶² LÁSZLÓ 2017, 50.

Akasztódomb 22. sírjában figyelte meg, hogy a kés vékony nyele ezüstbevonattal rendelkezett. Külön alfejezetben tárgyalom a csontnyéllel kialakított egyenes, egyélű vaskéseket.

Csontmarkolatú egyenes, egyélű vaskések

A térségből 3 db díszítetlen csontmarkolatú vaskés került elő (75. *leletlista*). A Velence-Tábor utcai példány 7 cm hosszú csontnyéllel és 3,3 cm hosszan megmaradt egyenes hátú pengetőredékkel rendelkezik (55. *ábra* 2). A vágóél ívelése alapján a penge nem lehetett hosszabb 5 cm-nél. A mányi csontmarkolatú vaskés egyenes, egyélű, középső nyélállású és 20 cm hosszú (55. *ábra* 1). Ebből a markolat hossza 8 cm. Sajnos sem a mányi, sem a velencei csontmarkolatú vaskés mellől nem kerültek elő olyan mellékletek, amelyek a keltezésben segítségünkre lehetnek, az előszállás-öreghegyi példány és a sír további mellékleteinek többsége pedig vélhetően már leltározásuk előtt elveszett, mert leltári számot sem kaptak. A csontmarkolatú vaskések az avar kor ritka leletei közé tartoznak. Duna–Tisza közéről Kiskőrös-Pohibuj-Mackó dűlő közép avar korra (7. sz. utolsó harmadára) keltezhető 53. sírjából említhetünk egy pontkör díszes markolatú, kb. 24 cm-es hosszúságú egyenes, egyélű vaskést,⁶⁶³ amely méretei és formája alapján a mányi példány jó párhuzama. Hasonló pontkör és szalagfonatos mintával díszített csontnyelű vaskés Szeged-Fehértó A temető 48. sírjából a granulációdíszes nagygyömbös fülbevalópár alapján a 7. század első felére tehető.⁶⁶⁴ A kísérmellékleteiknek köszönhetően – a mezőföldiekkel szemben – viszonylag pontosan keltezhető Duna–Tisza közti példányok alapján megállapíthatjuk, hogy a kora és közép avar korban bizonyosan számolhatunk csontmarkolatú vaskésekkel, így pontosabb keltező értéket nem tulajdoníthatunk nekik.⁶⁶⁵

Ívelthátú, egyélű vaskések

Kifejezetten ritkák – Mezőföldről mindössze 9 esetben ismertek – ívelthátú, egyélű vaskések (76. *leletlista*). Időrendjük nehezen határozható meg, mert csak a csákberényi 406. sír keltezhető pontosabban a granulációdíszes kislemezgömbös fülbevalója és a fűzőhengeres, világoszöld, áttetsző dinnyemag alakú gyöngyei alapján a közép avar korra, valamint a 30. sír a dudoros rátétes gyöngyei alapján a 7. század első felére.⁶⁶⁶ Kora vagy közép avar kori a rácalmás-rózsamajori 75. sír is. A sírban való elhelyezkedésük azonos az egyenes, egyélű

⁶⁶³ TÖRÖK 1975, 290, Fig. 5/15; a sír keltezéséhez ld.: BALOGH 2011, 264.

⁶⁶⁴ MADARAS 1995, 20, 94, Pl. 9. A fülbevaló keltezéséhez: MADARAS 1995, 67,

⁶⁶⁵ A némelyik esetben megfigyelhető formai hasonlóság ellenére semmi jel sem utal arra, hogy a mezőföldi csontmarkolatú vaskéseket összefüggésbe lehetne hozni a Szőke Béla Miklós által meghatározott 9. századi, keleti frank határterületeken jellemző, kb. 10 cm-es csontmarkolattal és 5–9 cm-es pengével kialakított vaskésekkel (SZŐKE 1982, 23–39).

⁶⁶⁶ A 30. sír gyöngyeinek kormeghatározásához ld. PÁSZTOR A. 2017c, 125, 136.

vaskésekével, a vizsgálható esetekben a combcsontok mellett vagy a medence környékén kerültek elő, tehát az övre lehettek függesztve.

3.5.6. Bárdkések vagy aprítókések

Az asztalosok és a fafaragók által használt vonókésekhez hasonló alakú, de azoktól eltérően a külső oldalukon éllel ellátott bárdkések a legvalószínűbb meghatározás szerint zöltségfélék szeletelésére szolgálhattak (56. ábra 4, 77. leletlista).⁶⁶⁷ Kiss Attila mutatott rá, hogy a 6. századi Tisza és Maros vidéki gepida sírok után az avar korban ugyancsak a Maros vidékén, valamint az egykori Pannonia területén kerültek elő, rendszerint női sírokból.⁶⁶⁸ A Meroving-kori Nyugat- és Közép-Európában is a nők eszközkészletéhez tartoztak. Mindezek alapján – Kiss Attila nyomán Vida Tivadar szerint is – a használatuk és eltemetésük szokása helyi germán kultúrájú lakosságra utal.⁶⁶⁹

Sajnos egyetlen csontváz antropológiai meghatározása sem áll rendelkezésünkre azok közül, amelyek mellé bárdkést helyeztek a sírba. A kísérő mellékletek alapján minden esetben nők temetkezéséről lehet szó, kivétel a csákberény-orondpusztai 409. sírban, ám itt az is erősen kérdéses, hogy az előkerült – kovakővel (!) összekorrodált – vastöredék bárdkésként értelmezhető-e.⁶⁷⁰ Véleményem szerint itt inkább csiholóról lehet szó, ahogy azt a feltáró László Gyula is értelmezte a sírleírások tanúsága alapján.⁶⁷¹

Azok a mezőföldi bárdkések tartalmazó sírok (56. ábra 1–3), amelyeket további mellékletek alapján pontosabban keltezni tudunk, többségükben a 7. század első felére,⁶⁷² legkésőbb 7. század második harmadára keltezhetők.⁶⁷³ Ettől függetlenül önmagukban nincs keltező értékük, mert például a zamárdi temetben a kora avar kortól egészen késő avar időszakig előfordultak.⁶⁷⁴

⁶⁶⁷ KISS A. 1992, 54, VIDA 2017a, 201.

⁶⁶⁸ KISS A. 1992, 54, 74, Liste 15. és 16.

⁶⁶⁹ VIDA 2017a, 201.

⁶⁷⁰ A 409. sír vastöredékét Vida Tivadar értelmezte bárdkésként (VIDA 2017a, 218).

⁶⁷¹ LÁSZLÓ 2017, 84.

⁶⁷² A csákberény-orondpusztai 367. sír gyöngysora és bronz pántkarperecei a 7. század első felére jellemzők (PÁSZTOR A. 2017c, 125–127, 143). A 397. sír fogazott állatstílussal díszített vereteinek kora a 7. század második harmadára tehető, de a poncolt, csuklós szíjvég korábbi keltezésre utal (VIDA 2017f, 219), így vélhetően ezek a leletek legkésőbb a 7. század közepe táján föld alá kerültek.

⁶⁷³ Talán a legkésőbbre keltezhető bárdkést tartalmazó temetkezés Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) 81. sírja, ahol a bronz fűzőhengeres, áttetsző, világoszöld dinnyemag alakú gyöngyök már a közép avar korra utalnak.

⁶⁷⁴ GARAM 2018, 233.

3.5.7. Csont ostor- vagy korbácsnyélvégek

Az avar kori sírokból Garam Éva 1998-ban megjelent gyűjtése alapján közel 50 db csontból készült ostor vagy korbácsnyélvéget publikáltak. Gyűjtésében a Mezőföld területéről még egyetlen példány sem szerepelt, így elterjedési térképe és az abból levonható következtetések kiegészíthetők az innen napvilágot látott példányok alapján (78. *leletlista*).⁶⁷⁵

Ezek az agancsból készült tárgyak gömb-, lapított gömb-, tojásdad- vagy körtealakúak, gyakran rövid nyakkal esztergáltak és hosszanti irányban mindig, keresztirányban pedig néhány esetben átfúrtak.⁶⁷⁶ Vörös István botvégekként határozta meg ezeket a tárgyakat, mondván, hogy a „*magyar néprajzi anyagban ilyen gömb ostorvég nincs. Ez csak feltörhette volna használója kezét.*”⁶⁷⁷

A Garam Éva által felgyűjtött darabok túlnyomórészt férfisírokból származtak, illetve néhány példány lósírokból.⁶⁷⁸ Ebből a szempontból szokatlan a Székesfehérvár-Pozsonyi úti temető 53. padmalyos sírja, ahol 7–11 év közötti (a lemezes övkészlete alapján vélhetően fiú) gyermek lábának végénél keresztben elhelyezve látott napvilágot a csont ostor- vagy korbácsvég.⁶⁷⁹ Az elhelyezkedése alapján, a csonttárgytól a nyél vélhető irányában a sírfalig mért távolságból kiindulva 35–40 cm-es ostor- vagy korbácsnyéllel számolhatunk.⁶⁸⁰ Előszállás-Öreghegy 2014/23. sírjában a jobb sípcsonton kívül, középtájt helyezkedett el a csontgömb. Az elhelyezkedése alapján a nyél párhuzamosan feküdhett, közvetlenül a jobb láb mellett. Amennyiben a nyél fogóvégét a kézfej közelében feltételezzük, ebben az esetben is kb. 40 cm-es nyéllel számolhatunk. Ugyancsak szokatlan, hogy Csákberényben egy férfi és egy nő nyughelyeként szolgáló kettős sírban, de a nő medencéjének környékén tárták fel a csontgömböt, továbbá a 421. sírban is nő mellékletének tulajdonítják.

Az előszállási és a rácalmás-rózsamajori 108. sír ostor-vagy korbácsvége hosszanti irányban átlukasztott részének felső végében vasmaradvány található. Garam Éva hasonló közép avar kori eseteknél (Dévaványa 145. sír, Halimba 159. sír, Jászapáti 139. és 182. sír) ezt úgy rekonstruálta, hogy az ostorszíz a furat felső végébe erősített vashurokba, az ún. telekbe lehetett belefűzve.⁶⁸¹ Vörös István viszont vasékekként értelmezte a vasmaradványokat, amelyekkel véleménye szerint a farúdhhoz erősítették a csont botvégeket.⁶⁸²

⁶⁷⁵ GARAM 1998.

⁶⁷⁶ GARAM 1998, 109.

⁶⁷⁷ VÖRÖS 2017d, 202.

⁶⁷⁸ GARAM 1998, 117.

⁶⁷⁹ LENCSE 2016, 81.

⁶⁸⁰ Garam Éva a tiszafüredi 592. sírban kb. 40 cm-es nyélhosszúságra következtetett (GARAM 1998, 117).

⁶⁸¹ GARAM 1998, 119.

⁶⁸² VÖRÖS 2017d, 202.

Az előszállás-öreghegyi 2014/23. sír egy kisméretű, lekerekített végű, ezüst lemezes kisszívvég segítségével a kora vagy a közép avar korra keltezhető, akárcsak a három csákberényi sír (a 421. sír közép avar kori az egyrétegű, dudoros rátétdíszes gyöngyök alapján),⁶⁸³ míg a székesfehérvár-pozsonyi úti 53. sír a kettőslemezes, elhegyesedő végű kisszívvégek és a korong alakú veretek tanúsága alapján a közép avar korra.

3.5.8. Csontbogozók

A csontbogozók fogalom alatt agancsból, kiskérődzők szarvából vagy lókapocscsontból (*metapodium*) készített, mindig ívelt és rendszerint hasított vagy átfürt nyelű csonteszközöket értünk (79. *leletlista*).⁶⁸⁴ A ma is elfogadott gubancoldó, esetleg lyuktágító funkcióját a 20. század első felében Szabó Kálmán néprajztudós, régész ismerte fel a pásztoremberek között még akkor is használt csontbogozók alapján.⁶⁸⁵

A bogozókat az avarok jellegzetes sztyeppi örökségeként tartjuk számon.⁶⁸⁶ A tárgytypus a Duna–Tisza közén sűrűsödik, de kisebb számban előfordul a Dél-Tiszántúlon és a Kelet-Dunántúlon is. A Kelet-Dunántúlon az általam vizsgált mezőföldi lelőhelyek kivételével még Zamárdi-Rétiföldeken fordult elő kora avar környezetben.⁶⁸⁷ A keltezhető mezőföldi példányok kivétel nélkül kora avar koriak. A feltáró szerint a 6–7. század fordulójára,⁶⁸⁸ de a 7. század első harmadánál semmiképpen sem későbbre keltezhető a mór-akasztódombi 21. sír bogozója a préselt rojtosvégű, háromkaréjos lószerszámveret, a hosszúszerű és T alakú akasztóveretek, a kerek, rozettás övveretek és a díszszegecsek segítségével, továbbá a csonttegezses sírok leleteinek Straub Péter által elvégzett szeriációja is ezt a keltezt támasztotta alá.⁶⁸⁹ Hasonlóan korai – a 7. század első harmadára keltezhető – a csákberény-orondpusztai 61. sír bogozója a Martynovka típusú veretes, álcatos és rozettás veretes övgarnitúra alapján.⁶⁹⁰ A 6. század végén vagy a 7. század első felében áshatták meg a csákberény-orondpusztai 387. sírt a bogozón kívül benne rejlő sima, lekerekített végű lemezes

⁶⁸³ PÁSZTOR A. 2017e, 125.

⁶⁸⁴ Sajnos a szakirodalomban nem mindig egységes értelemben fordul elő a csontbogozó kifejezés. Vörös István például különböző funkciójú csonttárgyak tágabb gyűjtőfogalmaként használta (VÖRÖS 2017e, 202). A csontbogozók fogalmi meghatározásához ld. STRAUB 1998, 15. lábjegyzet; BALOGH 2016, 256.

⁶⁸⁵ László Gyula ezt Szabó Kálmán szíves szóbeli közlése alapján vetette papírra (LÁSZLÓ 1940, 91).

⁶⁸⁶ BALOGH 2016, 256.

⁶⁸⁷ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 14, 27, 114, 119.

⁶⁸⁸ TÖRÖK 1954, 59.

⁶⁸⁹ STRAUB 1997, 122–124.

⁶⁹⁰ A 61. sírt Pásztor Adrien a legkorábbiak közé sorolja és a 6. század harmadik harmadára keltezi (PÁSZTOR A. 2017c, 140). Ugyanabban a kötetben a 7. század első harmadára keltezi az övkészletet Fancsalszky Gábor (FANCSALSZKY 2017, 164) és Vida Tivadar (VIDA 2017f, 218).

szíjvégekből és kerek fejű szegecsből álló övgarnitúra alapján,⁶⁹¹ a 272A. sírt az ovális karikájú, lemezes felerősítésű csatja,⁶⁹² kettőspajzs alakú veretei és keskeny íjvégcsonthai alapján, valamint a 111. sírt az iszapolása, alakja és díszítése alapján a szürke kerámiák közé sorolható, de égetése alapján attól eltérő világos barnás-vöröses árnyalatú edénye, a sima, lemezes, lekerekített végű nagyszíjvége, a keskeny íjvégcsonthok és a préselt rozettás övveretek alapján.

Antropológiai meghatározással ugyan egyik mezőföldi csontbogozós sír kapcsán sem rendelkezünk, de a kísérőmellékletek alapján minden esetben férfiak sírjáról lehet. szó.⁶⁹³

3.5.9. Sarlók

A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokást vizsgáló Somogyi Péter szerint a sírokban munkaeszközként meghatározott – tehát az elhunyt mellé helyezett – sarlókat néhány esetben ugyan a kora avar korra is lehet keltezni, de csak a közép avar kortól jelent meg a babonás nézet miatt az elhunyttra elhelyezett sarló (*80. leletlista*).⁶⁹⁴ A vasbabonával kapcsolatos szokás eredetét a Kárpát-medencétől keletre kereste a Kubán-vidéken, és a közép avar kori Kuber-féle bevándorlással hozta összefüggésbe. A kora avar kori – munkaeszközként értelmezhető – sarlóval ellátott sírokban megfigyelt temetkezési szokások kapcsán Balogh Csilla felveti a germán eredet lehetőségét a 6. századi langobard és gepida előzmények alapján.⁶⁹⁵

Az igari és a székesfehérvári sarló a közép avar korra keltezhető, míg a cecei és a bicskei a késő avar korra. Sajnos a sírban való elhelyezkedése a négy lelet közül csak a székesfehérvári és cecei sarlónak ismert: a fehérvári nem kifejezetten az elhunyt férfin, hanem mellette helyezkedett el (a jobb combcsont mellett és a jobb alkar alatt), a ceceit viszont a mellkason keresztben helyezték el.⁶⁹⁶ Az igari vezérleletből származó sarló – noha előkerülési helyét a sírban nem ismerjük – nyilvánvalóan babonás céllal került a gazdag férfisírba és nem munkaeszközként.⁶⁹⁷

⁶⁹¹ Korai sírnak tartotta Vida Tivadar is (VIDA 2017f, 218).

⁶⁹² Véleményem szerint a csat alapján a kelteztést nem lehet leszűkíteni a 6. századra, értelemszerűen a 6. század utolsó harmadára, ahogy azt Fancsalszky Gábor javasolta (FANCSALSZKY 2017, 159).

⁶⁹³ Egyedül a csákrberényi 279. sírban rejlő mellékletek alapján – vaskés és kerámiaedény – nem lehetett az eltemetett nemére következtetni.

⁶⁹⁴ SOMOGYI 1982, 194; BALOGH 2013, 325–326; BALOGH 2016, 269–271.

⁶⁹⁵ BALOGH 2016, 271.

⁶⁹⁶ LENCSES 2016, III. tábla

⁶⁹⁷ FÜLÖP 1987a, 31.

A sarlók sírba helyezésének szokása még a 9. században is élt,⁶⁹⁸ ám erre vonatkozó példát nem ismerünk a Mezőföldről.

3.5.10. Szaluk és/vagy kapák

Az avar kori temetőkből ismeretes, hol szalunak, hol kapának nevezett vaseszközökről az eddigiekben még nem tudta egyértelműen eldönteni a kutatás, hogy famegmunkáló eszközként vagy irtókapaként használták-e őket (81. leletlista).⁶⁹⁹ Hosszúságuk Mezőföldön 5,5–12,1 cm között, míg szélességük 3,8–6,2 cm között változik. Amennyiben famegmunkáló eszközként értelmezzük, Erdélyi István észak-mongóliai néprajzi megfigyelései alapján akár egy méternél hosszabb T alakú fanyél is lehetett bennük (58. ábra 3).⁷⁰⁰ Sajnos a nyél kialakítására, illetve hosszára vonatkozó adattal a mezőföldi példányok kapcsán nem rendelkezünk.

A Kárpátoktól keletre számos avar korral egyidős szalu ismert,⁷⁰¹ a Kárpát-medencében pedig az avarokkal jelenhetett meg.⁷⁰² Korai példánya származik Mór-Akasztódombról (57. ábra 1),⁷⁰³ amelyet a 6. sz. végétől a 7. század közepéig tartó időszakra keltezhetünk a sírból előkerült egyenes, egyélű keresztvas nélküli kardnak,⁷⁰⁴ valamint a temető többi, kivétel nélkül kora avar kori sírjának köszönhetően. Ugyanerre az időszakra tehető a bodajk-homoki-dűlői szalu (57. ábra 2) a sírban további mellékletként fellelt Csákberény-csoportos korsó⁷⁰⁵ és a csont övveretek alapján,⁷⁰⁶ valamint a csákberény-orondpusztai szalut (58. ábra 2) tartalmazó 313. sír a mellette elhelyezkedő, azonos tájolású és vélhetően hasonló korú 310. sír mellékleteinek keltezése alapján.⁷⁰⁷ A Vértesacsza-Pinceharaszt-dűlő szalut (58. ábra 1) is tartalmazó sírja a 7. sz. első kétharmadára tehető. A rácalmás-rózsamajori és göböljárasi szaluk 7. századnál pontosabb keltezéséhez nem áll rendelkezésre elegendő adat. A szalukat

⁶⁹⁸ SZŐKE 1994, 259.

⁶⁹⁹ KISS G. 1984a, 34. A mezőföldi példányok megnevezése a leltárkönyvekben sem konzekvens, hol kapának, hol szalunak nevezik őket.

⁷⁰⁰ ERDÉLYI 1967, 125

⁷⁰¹ SZABÓ 1975, 273.

⁷⁰² KISS G. 1984a, 34.

⁷⁰³ A szakirodalomban korábban „kéziásó vas lapátja”-ként szerepelt (TÖRÖK 1954, 57), azonban a 4 cm-es szélessége miatt – még úgy is, hogy hiányos – valószínűtlennek tartom, hogy ásóként használták volna.

⁷⁰⁴ CSIKY 2015a, 301.

⁷⁰⁵ VIDA 1999, 76.

⁷⁰⁶ TOMKA 2005, 167.

⁷⁰⁷ A 313. sírhoz képest a temető belsőbb része felé elhelyezkedő, szomszédos, azonos tájolású 310. sírt a 6–7. század fordulójára keltezi a bizánci vascsatja (VIDA 2015a, 236). A 313. sír mellett, a temetőrészlet szélén elhelyezkedő, némileg eltérő tájolású 314. sír azonban már talán a 7. század középső harmadára keltezhető, ahogy arra a negyögömbös fülbevalókkal foglalkozó alfejezetben kitértem (későbbi keltezés mellett érvelt: PÁSZTOR A. 2017c, 114).

egyébként az egész avar korszakban használták,⁷⁰⁸ és zömmel férfisírok mellékleteként kerülnek elő.⁷⁰⁹

Különböző helyeken került elő a sírokban: Bodajk-Homoki-dűlő 88. sírban a bal alsó lábszár felső része és a sírfal között helyezték el (bolygatásnak nincs nyoma), Csákberény-Orondpuszta 313. sírjában a bal lábon, Előszállás-Öreghegyen a medencénél (a többi sírnál nem áll rendelkezésre adat).

3.6. Érmék és érempótlók

3.6.1. Bizánci éremhamisítvány

Tác-Fövenypusztán az 1981. évi feltárás 7. sírjából került elő Mezőföld egyetlen bizánci éremlelete, II. Tiberius Constantinus és Mauricius Tiberius 582–583-ban nyomott hamis *solidusa* (82. *leletlista*).⁷¹⁰ Somogyi Péter szerint ezt a sírt (ezen kívül még klárafalvi vagy Deszk G 30. sírt említi) sokkal később áshatták meg, mint ahogy arra az érem verési ideje alapján következtethetnénk.⁷¹¹ Pásztor Adriennek a gyöngytypusokkal elvégzett szeriációjára hivatkozik, ám a hivatkozott cikk szövegéből éppen ellenkezőleg az derül ki, hogy „*a halott gyöngysorának tipokronológiai elemzése során egyértelművé vált, hogy a gyöngysorba fűzött késő római kori gyöngyök ezidáig ugyanúgy nem módosítják a sír keltezését, mint ahogy az általánosan kora avar korra jellemző gyöngytypusok sem*”.⁷¹² A rendelkezésünkre álló adatok alapján tehát nincs okunk azt feltételezni, hogy az 1981/7. sír érméje a 6–7. század fordulójánál később került volna az eltemetett kislány nyakláncának gyöngyei közé fűzve a föld alá.⁷¹³

3.6.2. Római kori érmék

A római kori pénzérmék egy része átlukasztva, nyakláncra fűzve, másik része pedig ép (nem átlukasztott) állapotban, rendszerint tarsoly tartalmaként fordul elő az avar kori temetkezésekben (83. *leletlista*). Kiss Attila úgy vélte, hogy az avar kori sírokban előforduló római kori pénzérmék – a halotti obulusként felhasznált érmékkel, éremutánzatokkal és blanc aranyérmékkel együtt – valamilyen szintű, nyilván nem túl élénk avar kori pénzforgalom

⁷⁰⁸ KOVÁCS L. 1983, 46.

⁷⁰⁹ KOVÁCS L. 1984, 49.

⁷¹⁰ SOMOGYI 1997a, 89, 109, Tab. 1; KISS A. 1996a, 233.

⁷¹¹ SOMOGYI 2011, 88.

⁷¹² PÁSZTOR A. 1995, 78.

⁷¹³ Az éremleletet közlő Fülöp Gyula is úgy vélte, hogy a kislány „*személyében az elsőként itt születettek egyikét tisztelhetjük*” (FÜLÖP 1987b, 243).

mellett szólnak.⁷¹⁴ E logikus, ám nem vitatott, és nem bizonyított elmélet szerint, nem kifejezetten halotti obulus céljára gyűjtötték volna a pénzérméket, hanem éppen fordítva, azért adhatták ezeket halotti obulusnak, mert váltópénzként mindennapos lehetett használtatuk.⁷¹⁵

3.6.3. Érempótló lemezek

Az avar korban ritka leletnek számítanak a lemezről kinyírt, pénzérmére hasonlító érempótló lemezek, az ún. blanc érmék,⁷¹⁶ amelyeket sírobulusként értelmezhetünk. A kísérő mellékletek alapján keltezhető mezőföldi példányok kivétel nélkül a közép avar korra tehetőek (84. leletlista).⁷¹⁷

3.7. Régiségek

A régiségek közé tartozik több, a fentebbi fejezetekben már tárgyalt, az avar kornál régebben készült tárgy (római kori fibulák, gyöngyök és pénzérmék), de egyről még nem esett említés: a kora vaskori („szkíta”) bronz nyílhegyekről.

3.7.1. „Szkíta” nyílhegy

Seregélyes-Réti-földek 2012/13. sírjából – ahol egy 12–13 éves korában elhunyt gyermek nyugodott – egy „szkíta” (kora vaskori) bronz nyílhegy látott napvilágot (85. leletlista). Az Európában a népvándorlás kori sírokból származó régiségek, akárcsak a szkíta nyílhegyek, főleg női és gyermek sírokból kerültek elő, férfisírokban kifejezetten ritkák. Ez a tény azt a látszatot kelti, hogy amulettként használták őket, amit az előkerülési körülmények Aurel Rustoiu által elvégzett régészeti vizsgálata is megerősített. A néprajzi párhuzamok és az előkerülések körülményei azt sugallják, hogy gyógyító varázserőt tulajdonítottak neki. A nyakban való viselete medálként vagy gyöngysor részeként vagy a tarsolyban való elhelyezésük más amulettekkel hozzájárult a tulajdonosának többféle veszedelemtől való védelméhez, mint az ördög tekintete, a rossz szerencse, a meddőség stb., miközben elhárít démoni lelkek okozta betegségeket vagy váratlan fájdalmakat. Sajnos a sír erősen bolygatott volt, a sírakna északi oldala mentén hevert egy kupacban a csontváz maradványainak java

⁷¹⁴ KISS A. 1996a, 223.

⁷¹⁵ KISS A. 1996a, 228.

⁷¹⁶ Kiss Attila 1996-ban megjelent cikkében összegyűjtötte a blanc aranyérméket (KISS A. 1996a, 235–236).

⁷¹⁷ Dunaújváros-Simonyi-dűlő 337. sírját arany hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevaló keltezi a közép avar időszakra. Dunaújváros (Dunapentele)–Öreghegy, Rákits Dániel földje a közép avar Tótipusztá–Igar–Dunapentele horizont névadó lelőhelye, míg az iváncsai lovassír közép avar keltezéséhez ugyancsak nem férhet kétség (BÓNA 1970, 243–263). Mezőfalva-Vasútállomás 183. sírjában közép avar kor második felének tipikus leletanyaga rejtett: bulla, arany hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevaló, dinnyemag alakú és kölesgyöngyök, valamint téglalap alakú bronzcsat.

része, köztük a három melléklettel (a bronz nyílhegyen kívül vaskés és vaskarika töredéke). Emiatt a fenti, hitvilágra utaló feltételezésekhez nem szolgáltatott további adatokat.⁷¹⁸

A legtöbb szkíta nyílhegy az Alföldön került elő, ahol az avar korban települések és temetők sora létesült kora vaskori lelőhelyek fölött, akaratlanul is bolygatva bizonyos „szkíta” objektumokat (főleg sírokat), amelyek ilyen nyílhegyeket tartalmaztak. A mágikus célra medálként való használatuk relatíve népszerűvé vált. Az egészen nagy számuk és elterjedésük azt feltételezi, hogy egy bizonyos időszakban ezek a tárgyak viszonylag jól ismertté váltak és tudatosan adták-vették őket.⁷¹⁹ Feltehetően így kerülhetett Dunántúlra, majd Dunaújváros-Simonyi-dűlő és Seregélyes-Réti-földek temetőjébe. A Dunántúlon eddig ezeken kívül csak két lelőhelyről közöltek szkíta nyílhegyet: Budapest-Fehérvári útról⁷²⁰ és Zamárdi-Réti-földekről.⁷²¹

3.8. Lószerszámok és lószerszámveretek

A lószerszámokkal foglalkozó elemzések a 9. mellékletben lelhetők fel, alább csak a lószerszámveretek vizsgálatával foglalkozom.

Rojtos végű lószerszámveretek: szíjvégek, kisveretek, lóhere alakú veretek

A rojtos végű lószerszámvereteket gyakran jellegzetes kora avar kori leletnek tartották, de az utóbbi évtizedekben nyilvánvalóvá vált, hogy a közép avar kor végéig számolhatunk használatukkal (86. *leletlista*).⁷²² A legkorábbiak közé a 6–7. század fordulójára keltezett mór-akasztódombi 21. sírból származó rojtos vereteket sorolhatjuk.⁷²³ A temetőben való elhelyezkedése alapján a 6. század utolsó vagy a 7. század első harmadára keltezhető a csákberényi 247. sír,⁷²⁴ a 119. és a 245. sír pedig már a 7. század második harmadára. A leletegyüttes alapján még kora avar kori lehet mezőfalva-vasútállomás 27. sír lóhere alakú verete (60. *ábra 8*)⁷²⁵ és rojtos végű szíjvége. Előszállás-Öreghegy 1929-31/28. sír rojtos végű lóhere alakú vereteit és szíjvégeit az egyenes oldalpálcás vaszabla, a sima félgömb alakú veretek és a hosszúfülű kengyel alapján a legnagyobb valószínűséggel a 7. század második

⁷¹⁸ RUSTOIU 2015, 102.

⁷¹⁹ RUSTOIU 2015, 102.

⁷²⁰ NAGY M. 1973, 61, No. 4, Fig. 18/3.

⁷²¹ BÁRDOS-GARAM 2009, 184, 363, Taf. 160/10.

⁷²² CSUTHY 2013, 113.

⁷²³ TÖRÖK 1954, 59, IX. tábla 11–12; a 21. sír korai keltezése mellett érvelt még: STRAUB 1997, 119, 123–124.

⁷²⁴ 3 db lóhere alakú veret ismerhető fel a lószerszámveretek töredékei között (LÁSZLÓ 2017, 62).

⁷²⁵ A lóhere alakú veretek a kantárt díszítették (CSUTHY 2013, 111).

harmadára keltezhetjük. Rácalmás-Rózsamajor 100. és Tác-Fövenypuszta 1976/6. sírja – a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján – a 7. századon belül nem keltezhető pontosabban.

Sima félgömb alakú lószerszámveretek

A sima félgömb alakú lószerszámveretek elsősorban a kora avar korra jellemzők, de a 7. század középső (Előszállás-Öreghegy 1929-31/28. sír) és talán még az utolsó harmadában is számolhatunk előfordulásukkal (Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/107. sír) (87. *leletlista*). Kiss Attila a Kölked-Feketekapu A temető elemzésekor kis- és nagyméretű változatát különböztette meg, de a méretek megjelölése nélkül.⁷²⁶ A bodajki (60. *ábra 1*), az előszállási, a mezőfalvi és néhány rácalmási (60. *ábra 4, 6*) példány egyaránt a kisebb változatba tartozik, a többi rácalmási viszont a nagyobb változatba (60. *ábra 2–3, 5*). Kárpát-medencén kívüli keleti párhuzamaik Mala Perescepinóból és Glodosyból ismertek.⁷²⁷

Préselt rozettás lószerszámveretek

A lapos rozettás lószerszámveretek vélhetően keleti – Bóna István szerint pontosabban közép-ázsiai – eredetűek.⁷²⁸ A préselt félgömb vagy gömbszelet alakú rozettás lószerszámvereteknek számos változatát különböztethetjük meg (61. *ábra, 88. leletlista*). A szélüket körülölelő szirmokon belül körben gömbsorral, azon belül pedig középtű egy dudorral díszített változat⁷²⁹ a Bodajk-Homoki dűlő 107. lósírjából származó 7 db préselt, félgömb alakú, rozettás lószerszámveret (61. *ábra 9*). Csak a minden bizonnyal a 107. lósírhoz tartozó 106. sír alapján tudjuk a közép avar korra keltezni (préselt gömbsorkeretes veretek és préselt szíjvégek segítségével). Ugyanerre az időszakra valószínűsíthető a rácalmás-rózsamajori 121. sír (61. *ábra 12–14*) (szárnyas bronzcsat lemezes csattesttel) és az úrhidai 2002-2004/7. sír rozettás vereteinek kora (fogazott szalagfonatos övveret, hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevaló), noha utóbbi esetében a leletek keveredésének gyanúja bizonytalanná teszi a keltezt.⁷³⁰ A közép avar kor második felére tehető az iváncsai lovassír 22 db hasonló préselt lószerszámverete (61. *ábra 11*).⁷³¹ Kettő darab ugyanilyen díszítésű, de gömbszelet formájú veret került elő a nagyvenyim-határvölgypusztai 2. lovassírból (61. *ábra 8*), amely a 8. század

⁷²⁶ KISS A. 1996b, 244.

⁷²⁷ BÁLINT 1995, 128.

⁷²⁸ BÓNA 1980, 62; BÁLINT 1995, 128.

⁷²⁹ CSUTHY 2015, B1 csoport egyik variánsa (CSUTHY 2015, 670, 688, 1. kép 3)

⁷³⁰ A sír leletei között fellelhető egy felhúzott lemezgömbös fülbevaló, kettő hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevaló, a nagygömbös fülbevalók lemezgömbös csüngőtagjához hasonló 3 db préselt háromkaréjos veret és egy gyöngnyaklánc. A sírban továbbá lemezes övgarnitúra is rejtett. Mindezek alapján arra gyanakodhatunk, hogy egy nő sírjának leletei keveredtek hozzá a férfi és a ló mellékleteihez. A pontatlan sírleírás alapján csak abban lehetünk bizonyosak, hogy a lemezes övkészlet valóban a 2002-2004/7. sírban volt.

⁷³¹ BÓNA 1970, 249, 7. kép 1–30; CSUTHY 2015, 680.

első felére keltezhető egy öntött griffes övveret alapján.⁷³²A fentiek alapján a szirmos, belül gömbsorral és dudorral díszített félgömb vagy gömbszelet alakú lószerszámveretekkel a 7. század közepétől a 8. század közepéig bizonyosan számolhatunk (61. ábra 8–14).

Ívelt szirmokkal díszített gömbszelet alakú veretek Közép-Mezőföld két lelőhelyének egy-egy lovassírjából kerültek elő: Előszállás-Györök-tanya 47. obj. és Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa u. 19. sír (61. ábra 17). Előszállás-Györök-tanya 47. lovassírja a férfi préselt lemezes övkészlete alapján a közép avar korra keltezhető, míg a nagyvenyimi 19. lovassír közép vagy késő avar kori.⁷³³ Mezőföldön így a préselt rozettás veretek ívelt szirmokkal díszített változatával a közép avar korban és talán még a késő avar korban számolhatunk.

A szélükön nem összeérően (ritkásan) préselt gömbsorral, középen dudorral díszített gömbszelet alakú bronzvereteket ugyancsak Közép-Mezőföldről, Mezőfalva-Vasútállomás 210A lósírból (ezüstözés nyomaival) és Nagyvenyim-Határvölgypuszta 2. lovassírjából ismerünk (61. ábra 4–7). A mezőfalvi lósírhoz tartozónak vélt 210. sírt a kutatás a kora avar korra keltezi az észak-itáliai–kelet-alpi övkészlete alapján,⁷³⁴ de ezt a keltezést a jól datálható további mellékletek és a temetőterkép hiányában alátámasztani nem tudom. A 210. sír – és így a 210A lósír – a 7. századnál azonban bizonyosan nem későbbi. A nagyvenyim-határvölgypusztai 2. sír – fentebb említett – 8. század első felére való keltezése alapján a rozettás lószerszámvereteknek ez a variánsa is hosszú időszakon át lehetett használatban.

Kantárszíjelosztó (?) lemezpántos bronzkarika

A lószerszámzathoz köthető, 2 db lemezpánttal ellátott bronzkarikáknak az előzményeit a 6. századi germánok hagyatékában találjuk meg (89. leletlista). Alakjukat tekintve hasonlóan, csak jóval nagyobbak és díszesebb kivitelűek (tausírozottak) a 6. század első feléből származó veszkényi langobard zablagyűrűk.⁷³⁵ Még pontosabb előzménynek tekinthetők a szentes-nagyhegyi 84. sír méretben (h.: 2,9 cm; karikák átm.: 1,1 cm) a nagyvenyimi példányokhoz hasonló, csak ezüstből készült lemezpántos karikái szintén a 6. század első feléből.⁷³⁶ A Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa utcai 7. és 19. lovassírok – ahonnan ilyen lemezpántos bronzkarikák napvilágot láttak (60. ábra 19–20) – a temetőben egymás mellett helyezkedtek

⁷³² SZÜCSI 2015b, 30.

⁷³³ SZÜCSI 2015b, 29.

⁷³⁴ BÓNA 1963, 50; LÖRINCZY-STRAUB 2005, 167, 9. kép

⁷³⁵ MENGHIN–SPRINGER–WAMERS 1987, 580., Kat. XIV., 56.d.

⁷³⁶ GALLINA–HAVASSY–B. TÓTH 1999, 117., Kat. 45.

el. Helyzetük és a mellékleteik alapján vagy a közép avar korra, vagy a késő avar kor első kétharmadára keltezhetők.⁷³⁷

Préselt hosszúkás, háromkaréjos lószerszámveretek

A hosszúkás, háromkaréjos lószerszámveretek három függőlegesen összekapcsolódó körből állnak (90. *leletlista*). Garam Éva a hasonló pártavereteket gyűjtötte fel, de rámutatott arra, hogy ez a verettípus lószerszámként is ismert a 7. század első és második feléből egyaránt.⁷³⁸ Sajnos ennél pontosabban a mezőföldi példányok korát sem lehetséges meghatározni (60. *ábra 13–16*).

Préselt, ívelt oldalú, téglalap alakú lószerszámveretek

Az ívelt oldalú lószerszámveretek formája kismértékben a csokornyakkendőkére emlékeztet (91. *leletlista*). Már Garam Éva felhívta rá a figyelmet, hogy ezeket az ívelt oldalú vereteket lószerszámveretként és pártadiszként egyaránt használták.⁷³⁹ A kutatónő a verettípust a pártadiszek kapcsán vizsgálta és – a lószerszámdiszerekre vonatkoztatva is – megállapította, hogy a 7. század második felében és legkésőbb a 8. század első évtizedeiben voltak használatban.⁷⁴⁰ A Dunaújváros-Simonyi-dűlő 60. lovassírjának 12 db ép, valamint számos töredékes darabja a többi melléklet alapján (pl. csikózabla, hurkosfülű kengyel, bronzveretes favödör, díszítetlen ezüstlemezes kisszíjvég töredéke) 7. századon belül pontosabban nem keltezhető. Rácalmás-Rózsamajor 130. bolygatott lósírjából a verettípus 4 példánya került elő (60. *ábra 9–12*). Koruk a 7. századon belül ugyancsak nem határozható meg pontosabban.

Öntött téglalap (csonkagúla) alakú lószerszámveretek felerősítőfüllel

A felerősítőfüles öntött téglalap alakú lószerszámveretek a késő avar korra jellemzők (60. *ábra 17–18*, 92. *leletlista*). Dunaújváros-Simonyi-dűlő 36. sírban vas falerák és öntött bronz övkészlet, a 42. sírban hasonlóképpen öntött bronz indadíszes övgarnitúra keltezi a 8. századra.

Falerák

⁷³⁷ A megjelent temetőközlésben a 7. lovassírt még a 6. század végére – 7. század első felére kelteztem (SZÜCSI 2015, 28). Pontosán datálható mellékletek hiányában kormeghatározás nehézségekbe ütközik. A temető feltártságának foka és az elpusztított sírok – részben éppen a 7. sír is (!) – szintén óvatosságra intenek. Mindezek mellett jelenleg úgy látom, hogy a korai sírok inkább a feltárt temetőrészlet keleti felében, míg a későiek a nyugati felében terülnek el. A 7. és 19. sír a feltárt temetőrészletnek hozzávetőlegesen a közepén helyezkedik el.

⁷³⁸ GARAM 2005, 170.

⁷³⁹ GARAM 2005, 171.

⁷⁴⁰ GARAM 2005, 170–171.

Falerának nevezzük a lószerszám korong alakú szíjelosztó fémdíszét (93. *leletlista*). Az avar korban vasból és bronzból készült díszített és díszítetlen változataik egyaránt előfordultak. Rendszerint a késő avar korra jellemzők,⁷⁴¹ amit a mezőföldi példányok alátámasztanak.

3.9. Kerámiaedények

A középtájt vagy felső kétharmadukban kiszélesedő kerámiaedények közül a 12 cm-es vagy annál nagyobb példányokat fazéknak, a 12 cm-nél kisebbeket kifizéknak neveztem.⁷⁴² Utóbbiak megnevezésére a magyar nyelvű avar koros szakirodalomban gyakran a bögre kifejezést használják,⁷⁴³ noha újabban a kifizék megnevezés használata is terjed az Árpád-kori terminológiával való egységesítés érdekében.⁷⁴⁴

A kerámiaedényeket vizsgált térségünkben az egész időszakban rendszerint a lábfejek környékére helyezték, de ritkán találkozunk a fej környéki elhelyezésükkel is. A kerámiaedényekhez hasonló funkciót töltöttek be a bronzveretes vagy vaspántos favödrök,⁷⁴⁵ de itt területi korlátok miatt nem nyílt lehetőségem a részletes elemzésükre.

Az avar korban lábbal (gyorskorong) és kézzel (lassúkorong) hajtott korongon, valamint korong használata nélkül egyaránt készítettek edényeket. A továbbiakban eszerint, a készítestechnológia alapján történő hármast bontásban tárgyalom a kerámiaedényeket.⁷⁴⁶

3.9.1. Gyorskorongon készült kerámia

Bepecsételt kerámia

Mezőföldről ritka leletnek számítanak a bepecsételt kerámiák (94. *leletlista*). A csákberény-orondpusztai példányok kapcsán fogalmazta meg Vida Tivadar, hogy részleteikben még a helyi 6. századi langobard és gepida kori bepecsételt edényekre utalnak, de már azok továbbfejlődött változatának tekinthetők.⁷⁴⁷ A típus elterjedésének vizsgálatával jutott arra a következtetésre, hogy Kelet-Pannoniában ugyanazokban a fazekasműhelyekben állíthatták elő

⁷⁴¹ KISS G. 1996, 112, 120.

⁷⁴² Kvassay Judit a 10–11. századi sírokban leggyakoribb 10–12 cm-es fazékméretet miatt ezeket kifizéknak, míg az inkább telepeken gyakori nagyobbakat fazekaknak nevezte (KVASSAY 2013, 503). Ezt a terminológiát alkalmazom az avar kori edényekre is.

⁷⁴³ PL. BENDE 2003, 317; VIDA 2017e, 211.

⁷⁴⁴ PL. BAJKAI 2012, 410, 415.

⁷⁴⁵ Bronzveretes favödrök: Csákberény-Orondpuszta 267, 285(?) sír; Bodajk-Homoki-dűlő 2016. évi feltárás; Dunaújváros-Simonyi-dűlő 60. sír; Kajászó-Újmajor 2. sír, Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) 267. sír. Vaspántos favödrök: Csákberény-Orondpuszta 362. sír

⁷⁴⁶ Az edények tárgyalása során igazodtam Vida Tivadarnak a kora és közép avar kori kerámiákról írott monográfiájában létrehozott tipológiájához (VIDA 1999, 30).

⁷⁴⁷ VIDA 2017e, 206.

őket, mint az ugyancsak gyorskorongolt szürke és fekete kerámiát.⁷⁴⁸ A keltezhető sírok alapján a 6. század végére – 7. század elejére határozta meg használatuk csúcspontját, de véleménye szerint még a 7. század közepéig előfordulhattak.⁷⁴⁹ A csákberényi temető 33. és 40. sírja sajnos nem tartalmaz a keltezésben támpontot nyújtó mellékleteket, de a temetőbeli helyzetük alapján mindenképpen kora avar koriak, vélhetően a 7. század első harmadánál nem későbbiek. A Velence-Tábor utcai bepecsételt kerámiatöredék szórványlelet, de a feltárt temetőrészlet alapvetően kora avar kori jellegzetességeket mutat és a 7. század harmadik negyedénél a legkésőbbi sírja sem tehető későbbre. A káloz-nagyhörcsökpusztai bepecsételt kerámiát a szakirodalomban többször említették és közölték is, de mindannyiszor sírszám nélkül, vagy különböző, tévesnek tűnő sírszámokkal.⁷⁵⁰ Sajnos a leltárkönyvben nem sikerült nyomára bukkannom, hogy valójában melyik sírból került elő, de a nagyhörcsökpusztai temetkezéseket kivétel nélkül a kora avar korra keltezhetjük.

Csákberény-csoport

A Csákberény-csoportba jellegzetes, jó minőségű, gyorskorongon készült okkersárga és vörösesbarna színvilágú kerámiaedények tartoznak. Az összes példány (23 db) mintegy 74%-a a vizsgált régiókból, azon belül is Fejér megye területéről látott napvilágot (95. *leletlista*). A felgyűjtésüket elsőként elvégző Vida Tivadar állapította meg, hogy példányai egy 50 km sugarú körben bukkantak fel: Csákberény, Oroszlány, Tatabánya, Várpalota, Zamárdi (a legészakabbi budakalászi példányokat helyi utánzatnak vélte). Az azóta előkerült – és publikálatlan – példányok (Bodajk, Tác) sem változtatnak ezen a megállapításon (62. *ábra*). Készítési technológiájuk, formaviláguk és jól lehatárolható területi elterjedésük alapján minden bizonnyal egy műhely termékeiként értelmezhetjük őket.

A Csákberény-csoport kerámiái a legkorábbi avar kori leletekkel tűntek fel a 6. sz. utolsó harmadától és legkésőbb a 7. sz. közepéig lehettek használatban.⁷⁵¹ A bodajk-homoki-dűlői temetőben egy jól körülhatárolható területről látott napvilágot a Csákberény-csoportos kerámiát tartalmazó öt sír, ami alapján joggal feltételezhetjük, hogy időrendjüket tekintve is egy időszakba tartoznak. Csákberény-Orondpusztán azonban jóval szétszórtabban jelentkező a feltárt temetőrészlet középső és keleti részén, noha kivétel nélkül kora avar kori sírcsoportokban. A csoport időrendjének záró szakasza szempontjából fontos a

⁷⁴⁸ VIDA 1999, 37.

⁷⁴⁹ VIDA 1999, 37–38.

⁷⁵⁰ A bepecsételt kerámiát elsőként a feltáró Fitz Jenő közölte, de sírszám megjelölése nélkül (FITZ 1963, 102, 5. ábra). Kiss Attila szerint a 6. sírből került elő (KISS A. 1992, 75, Liste 17), Vida Tivadar szerint a 8. sírből (VIDA 1999, 204). A Szent István Király Múzeum adattárában fellelhető sírlapok és a leltárkönyvi bejegyzések szerint sem a 6. (ltsz. 59.6.1–3), sem a 8. sírből (ltsz. 59.8.1–3) nem került elő edénymelléklet.

⁷⁵¹ VIDA 1999, 76.

csákberény-orondpusztai 55. sír, ahol a csákberény-csoportos korszóval együtt előkerült leletegyüttest (díszfüggőhöz tartozó poncolt nagyszíjvég és masszív 8-as alakú tagokból álló bronzlánc, kiscsömbsüngős fülbevaló, stylustű, kiszélesedő, vésett felületű bronz karperec és a 7. század első kétharmadára keltezhető gyöngnyaklánc) összességében minden bizonnyal a 7. század második negyedére keltezhetjük.⁷⁵² A korai keltezés mellett szóló érv, hogy a szomszédos 61. sír préselt álcsatos garnitúrája a 7. század első harmadára tehető, s így vélhetően az 55. sírt is megásták legkésőbb a 630-as évek folyamán.

A Csákberény-csoportot készítő műhely tetszetős termékeit több-kevesebb sikerrel utánozták a kora avar kor folyamán. Ilyen utánezatokat feltételezett Vida Tivadar a két budakalászi példányban,⁷⁵³ illetve ugyancsak utánezat lehet a Madaras László által közölt, tiszántúli Öcsöd 10. sírjának kézzel formált (!) példánya is.⁷⁵⁴ A mezőfalva-vasútállomási (előszállás-bajcsihegyi) temetőből is ismerünk egy Csákberény-csoportra jellemző edényformát utánezó, ám lassúkorongon készült bögrét (38. sír).⁷⁵⁵

Szürke kerámia

A gyorskorongon készített szürke kerámiának két alcsoportját különböztethetjük meg, amelyeknek az elterjedési területe és időrendje is részben eltér (96. *leletlista*). Az egyik a Vida Tivadar által meghatározott IB₁ alcsoport, az ún. szemcsés szürke kerámia, amely kevésbé jól előkészített anyagból, apró kavicsokkal és kerámiazúzalékkal soványítva készült. Égetése egyenetlen, színe a világosszürkétől a feketés szürkéig változhat és felülete gyakran porózus.⁷⁵⁶ A környei, a budakalászi és a kölkedi temető leletei alapján az IB₁ alcsoportot a 7. század első felére keltezte Vida Tivadar,⁷⁵⁷ elterjedése pedig kizárólag a Dunántúlon és Erdélyben figyelhető meg.⁷⁵⁸ Mezőföldről csak két edényt sorolhatunk az IB₁ alcsoportba. A csákberény-orondpuszta 175. sír edénye a 6. századi körte alakú edények formáját őrzí. Ebben az esetben a langobard vagy gepida fazekas hagyományok továbbélésével számolhatunk.⁷⁵⁹ A sír más mellékletet nem tartalmazott. A Velence-Tábor utcai 1943/8. sír kerámiaedényét apró kavicsokkal vagy kerámiatöredékekkel soványították, felülete kismértékben porózus,

⁷⁵² Az 55. sírt – véleményem szerint indokolatlanul – későbbre, a „7. század közepe – harmadik negyede” körüli időszakra keltezte Pásztor Adrien (PÁSZTOR 2017c, 143). Ezzel szemben ugyanabban a kötetben rendkívül korai, a 6. század utolsó negyedére való kormeghatározást javasolt Vida Tivadar (VIDA 2017f, 217).

⁷⁵³ VIDA 1999, 74, 76.

⁷⁵⁴ MADARAS 2004, 341, 345.

⁷⁵⁵ SZIKM ltsz. 52.117.1., VIDA 1999, 250., Kat. 400.

⁷⁵⁶ VIDA 1999, 45.

⁷⁵⁷ VIDA 1999, 56.

⁷⁵⁸ VIDA 1999, 49.

⁷⁵⁹ VIDA 2017e, 206–207.

középtájt hasasodik és sötétszürke színű (IB_{1d2} változat).⁷⁶⁰ A sírban csak egy másik, korongolatlan fazék rejlett, amely nem segít a pontosabb keltezésben.

A gyorskorongolt szürke kerámia másik, IB₂ alcsoportja, az ún. finoman iszapolt szürke kerámiák anyaga jól előkészített, nagyon apróra, szinte porrá zúzott kerámiatörmelékkel és leszitált homokkal soványított, felületük pedig egészen sima (63. ábra 3–4).⁷⁶¹ Erdély kivételével a teljes avar településterületen elterjedt,⁷⁶² és a 7. század folyamán végig használatban voltak.⁷⁶³ A gömbös testű, kiöntőcsöves szürke kerámiák a kora avar kor második felére (esetleg a közép avar kor elejére) jellemzők,⁷⁶⁴ amit megerősít a Csákberény-Orondpusztai 315. sír példánya a temetőbeli helyzete alapján. Használatuk felső időhatárának a 8. század első egy-két évtizedét⁷⁶⁵ körvonalazza az előszállás-öreghegyi 2014/10. sír (63. ábra 3), ahol fekete kerámiával és öntött, bronz, tokos, áttört indadíszes kisszívvegekkel együtt került elő egy szürke kerámia.

A szürke kerámiák esetében asztali és nem főzőedényekről van szó, mert igen ritkán találkozunk csak rajtuk főzésre utaló nyomokkal.⁷⁶⁶ A ritka kivételek közé tartozik Előszállás-Öreghegy 2014/10. sír és Dunaújváros-Simonyi-dűlő 301. sír kormos edénye.

Fekete kerámia

Az avar kori fekete kerámia helyi eredetűnek tekinthető, amely elsősorban a technológiájára és készítési színvonalára tekintettel az 5–6. századi pannoniai fazekasság fejlett hagyományaira alapozva,⁷⁶⁷ antik előzmények után germán hatásra terjedt el.⁷⁶⁸ Formaviláguk és részben készítési technikájuk alapján két csoportra oszthatók (97. leletlista). Vida Tivadar megfigyelései alapján az első csoport (VIDA 1999, IC₁) edényeit néha lassúkorongon készítették, míg a második csoportot (VIDA 1999, IC₂) kizárólag gyorskorongon.⁷⁶⁹ Formájukat tekintve az első csoportba a nagyobb tölcséresszájú edények és középen hasasodó palackok tartoznak, a második csoportba ezzel szemben kisebb méretű edények, főleg fazekak, kifizekak és középen hasasodó, szűknyakú palackok sorolhatók.⁷⁷⁰ Az IC₁

⁷⁶⁰ VIDA 1999, 45, 46, Abb. 4.

⁷⁶¹ VIDA 1999, 45.

⁷⁶² VIDA 1999, 49.

⁷⁶³ VIDA 1999, 56–57.

⁷⁶⁴ Vida 2017e, 207.

⁷⁶⁵ Hasonló keltezést határoztak meg a daruszentmiklósi telep kerámiájának elemzése során: KONDE et al. 2018, 200, Fig. 14.

⁷⁶⁶ Hasonló megfigyeléseket tettek a dunaszentgyörgy avar kori temető kerámiáinak archeometriai vizsgálata során: KREITER et al. 2017, 41.

⁷⁶⁷ VIDA 1999, 181.

⁷⁶⁸ VIDA 2017e, 207.

⁷⁶⁹ VIDA 1999, 64–65.

⁷⁷⁰ VIDA 1999, 66.

csoportba sorolható egyetlen példány – egy alsó harmadában hasasodó palack – Csákberény-Orondpuszta 183. sírjából, a temetkezés egyetlen mellékleteként látott napvilágot. Az IC₂ csoport edényei – a korábbi gyűjtések alapján – elsősorban a Duna közelében fordulnak elő,⁷⁷¹ ebbe illenek Mezőföldről a dunaújváros-simonyi-dűlői, mezőfalva-vasútállomási, rácalmás-rózsamajori és az előszállás-öreghegyi temetők fekete kerámiái.⁷⁷²

Az IC₁ csoport a 6–7. század fordulóján és a 7. század első felében volt használatban. Az IC₂ csoport a 7. század középső harmadától jelent meg és még a 8. század elején is előfordultak, legkésőbb a 8. század közepéig.⁷⁷³ A mezőfalva-vasútállomási sírmezőben egy (230. sír), az előszállás-öreghegyi temetőben két sírban (1929-31/1, 2014/10. sír) is együtt került elő a fekete kerámia a szürke kerámia jobb minőségű csoportjának (IB₂) egy-egy képviselőjével (63. ábra 2–3). A mezőfalvi 230. sír és az előszállás-öreghegyi 1929-31/1. sír nagy valószínűséggel a közép avar korra keltezhető, az előszállás-öreghegyi 2014/10. sírből azonban már a 8. század első évtizedeire jellemző öntött, bronz, tokos, áttört indadíszes kisszíjvégek is napvilágra kerültek. A keltezhető fekete kerámiás sírok többsége a többi melléklet alapján sem keltezhető a 7. századon belül pontosabban (pl. a rácalmás-rózsamajori sírok és a többi előszállás-öreghegyi sír).⁷⁷⁴

Duna–Tisza közti sárgászörös kerámia

Vida Tivadar gyűjtése alapján a palackok alkotják a típus vezető formáját, de (kis)fazekak és egy tál is sorolható közéjük (98. leletlista).⁷⁷⁵ Az elterjedésük alapján – ahogy az a típus nevében is szerepel – Duna–Tisza közti műhelyközponttal számolhatunk. Kérdés, hogy a mezőföldi példányok kereskedelem útján kerültek-e felhasználási helyükre, vagy helyi műhelyek készítették őket a Duna–Tisza közti példányok utánzataiként.⁷⁷⁶

Az Duna–Tisza közti sárgászörös kerámia a 7. század végén jelent meg és a 8. század közepéig volt használatban.⁷⁷⁷ Ezt a kelteztést a besnyő-fácánosi 58. sír példánya is megerősíti,

⁷⁷¹ VIDA 1999, 68.

⁷⁷² A telepekről eddig egyetlen töredéket határoztak meg a fekete kerámia gyengébb minőségű IC₁ csoportjába tartozónak (KONDÉ et al. 2018, 203).

⁷⁷³ Vida Tivadar úgy fogalmazott, hogy a kora avar kor második felében jelent meg (VIDA 1999, 68). A kora avar kori megjelenés kapcsán éppen Mezőföldet említette, de konkrét példákat nem jelölt meg (VIDA 1999, 70).

⁷⁷⁴ Közép avar kori Dunaújváros-Simonyi-dűlő 125. sír, amelyet dinnyemag alakú gyöngyök és kerek karikájú gyöngyecsüngős fülbevaló keltezik a 7. század utolsó harmadára, legkésőbb a 8. század elejére.

⁷⁷⁵ VIDA 1999, 84.

⁷⁷⁶ Vida Tivadar amellet foglalt állást, hogy a fazekak és palackok formája, technológiája és a díszítése inkább helyi műhelyek tevékenységére utal, semmint a kereskedelem útján való elterjedésre. Sajnos megállapítását nem fejti ki részletesebben és a típus időrendjével foglalkozó fejezet végén, monográfiájának ugyanazon oldalán állásfoglalását elbizonytalanítva úgy fogalmaz, hogy összefoglalóan azt lehet megállapítani, hogy a típushoz tartozó edényeket egy műhelyben gyártották a Duna–Tisza közén (VIDA 1999, 86).

⁷⁷⁷ VIDA 1999, 86.

ahol kör keresztmetszetű, kerek karikájú, gömbölyű kis gyöngycsüngős fülbevaló keltezi a sírt a 7. század utolsó és a 8. század első negyede közötti időszakra.⁷⁷⁸

Sárga kerámia

A sárga kerámia kizárólag az avar szállásterületről ismert igen jó minőségű edénytípus (64–65. ábra), amely a 7. század végén⁷⁷⁹ vagy a 8. század elején jelent meg (99. leletlista).⁷⁸⁰ Viszonylag ritkának számít, hiszen a késő avar kori telepekről és temetőkből ismert több tízezer kerámia és kerámiatöredék közül mindössze mintegy 1100 darab sárga kerámia.⁷⁸¹ Eredete még nem egyértelműen tisztázott. Garam Éva és Darina Bialeková a nomád fémművességben és a szogd fazekasságban lelt formai párhuzamaira,⁷⁸² Vida Tivadar azonban a késő antik, bizánci kerámiaművességgel való szoros kapcsolatát hangsúlyozta.⁷⁸³ Bognár Katalin Boglárka hívta fel rá a figyelmet, hogy „*lokális hagyományokra építve, de számos kulturális befolyás hatására alakult ki a késő avar korban.*”⁷⁸⁴

Az avarföldi sárga kerámiák alig 5%-án figyelhetők meg egykori festés maradványai⁷⁸⁵: Mezőföldről ilyen Besnyő-Fácános 35. sírjának sárga gyűrűfüles edénye (65. ábra 2).

Mezőföldön a sírokból származó sárga kerámiák közel kétharmada olyan temetkezésekből került elő, amelyekben egy másik edénymellékletet is elhelyeztek.⁷⁸⁶ Már a '60-as évek elején Kralovánszky Alán felfigyelt arra (a börgöndpusztai 10. sír kapcsán), hogy ilyen esetekben az egyik edény folyadék, míg a másik inkább szilárd étel befogadására szolgálhatott.⁷⁸⁷ A sárga kerámiákban tarthatták az italt, mindössze a ritkának számító széles szájú sárga tálakban tárolhattak ételt.⁷⁸⁸ Mindezek tükrében nem véletlen az, hogy az egyetlen mezőföldi esetben, ahol két sárga kerámiát mellékeltek egy sírba – Besnyő-Fácános 40. sír –, az egyik egy ital tárolására szolgáló palack, a másik pedig egy étel felszolgálásához használható tál.

Viszonylag kevés sárga kerámiát tudunk a késő avar koron belül pontosabban keltezni. A 8. század első felére tehetők az Előszállás-Öreghegy 1929-31/36. (2 db kör keresztmetszetű, kerek fülkarikájú gyöngycsüngős fülbevaló alapján) és 2014/17. (öntött bronz, tokos,

⁷⁷⁸ GARAM 1995a, 276.

⁷⁷⁹ KONDÉ *et al.* 2018, 187, 200, Fig. 14.

⁷⁸⁰ BOGNÁR 2016, 20.

⁷⁸¹ BOGNÁR 2016, 22.

⁷⁸² BIALEKOVÁ 1967, 5–76; GARAM 1969, 151–162.

⁷⁸³ VIDA 2015b, 313–328.

⁷⁸⁴ BOGNÁR 2016, 23.

⁷⁸⁵ BOGNÁR 2016, 21.

⁷⁸⁶ Pl. Besnyő-Fácános 35, 40, 72. sír; Dunaújváros-Simonyi-dűlő 270. sír; Előszállás-Öreghegy 2014/17. sír; Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa u. 24. sír; Seregélyes-Réti-földek 2012/134. sír; Székesfehérvár (Pákozdi)-Börgöndpuszta 10. sír.

⁷⁸⁷ KRALOVÁNSZKY 1963b, 178.

⁷⁸⁸ GARAM 1969, 232.

indadíszes kisszívjég segítségével) sírokból származó gyűrűfüles bögrék, valamint Székesfehérvár (Pákozdi)-Börgöndpuszta 10. (kör keresztmetszetű, kerek fülkarikájú gyöngycsüngős fülbevaló alapján) sírjának palackja.

Besnyő-Fácánosnak egy bronz tűtartó alapján a 9. század első harmadára keltezhető 40. sírjából látott napvilágot egy sárga kerámiák közé tartozó palack és egy tál. Ez a sír – a korábbi megfigyeléseket⁷⁸⁹ alátámasztva – bizonyítja, hogy a sárga kerámiák használata a 9. század első harmadában is töretlenül folytatódott.

Amphorák

Az amphorák az avar korban rendkívül ritka tárgytípust képviselnek, mindössze 9 db ismert a Kárpát-medencéből.⁷⁹⁰ 2 db származik a Mezőföld területéről: az egyik a Csákberényből, a másik Székesfehérvárról (*100. leletlista*).

A csákberényi amphora Vida Tivadar véleménye alapján késő római vagy késő szarmata műhely gyártmánya, amit az avarok később „újrahasznosítottak”.⁷⁹¹

A székesfehérvári amphora az egyetlen a 9 db avar kori amphora-leletből, ami nem a kora avar korra, hanem a közép avar idősakra keltezhető,⁷⁹² a sírban található nagy gyöngycsüngős fülbevaló és a kölesgyöngyöket is tartalmazó gyöngynyaklánc miatt. Maga az amphora egyébként pontusi eredetű és a 6. század végén, 7. század elején gyárthatták.⁷⁹³

Kulacsok

A kulacsokat egyik technológiai csoportba sem lehet egyértelműen besorolni, mert majdnem mindegyik technológiai csoportba (6 csoportba) tartozik egy vagy több kulacs (kivételesen mindössze a Csákberény-csoport és a Duna–Tisza közti sárgászöld kerámia), így a forma nem a technológiával hagyományozódik (*101. leletlista*). Évezredekkel korábban kialakult formáról van szó.⁷⁹⁴

A móri kulacs a formája, a fül kialakítása, az égetés minősége és a hullámvonaldíszítése alapján a kora avar kor első felére keltezhető.⁷⁹⁵ Olyan műhelyben készülhetett, amely késő antik-kora bizánci hatás alatt állt.⁷⁹⁶

⁷⁸⁹ SZŐKE 1994, 258–259.

⁷⁹⁰ CSIKY–HÁRSHEGYI 2015, 175.

⁷⁹¹ VIDA 1999, 93.

⁷⁹² Opař B-Id csoportjába sorolható (CSIKY–HÁRSHEGYI 2015, 179–180).

⁷⁹³ CSIKY–HÁRSHEGYI 2015, 179.

⁷⁹⁴ VIDA 1999, 159–160.

⁷⁹⁵ VIDA 1999, 161.

⁷⁹⁶ VIDA 1999, 165.

3.9.2. Lassúkorongon készült kerámia

Vida Tivadar monográfiájában a technológiája és részben a formája alapján két nagyobb csoportra osztotta a 6–7. századi lassúkorongolt kerámiát (IIA és IIB csoport), közöttük kronológiai eltérések is megfigyelhetők.⁷⁹⁷

Vida féle IIA csoport

Ez a csoport a 6. század végére, 7. század első felére jellemző. Az anyagfelhasználásuk, formájuk és díszítésük a kora és közép avar kori gyorskorongolt kerámiához áll a legközelebb.⁷⁹⁸ A IIA csoport edényeire azokon a kelet-pannoniai lelőhelyeken bukkanunk, ahol a magas színvonalon dolgozó fazekasközpontokat feltételezhetjük, mivel a vizsgált lassúkorongolt edények ezen műhelyek gyorskorongolt készítményeinek utánezatai.⁷⁹⁹

A mezőfalva-vasútállomási (Előszállás-bajcsihegyi) 38. sír kerámiája Vida Tivadar szerint lassú korongon készült, finoman iszapolt agyagból.⁸⁰⁰ A Csákberény-csoport ID/A₁ altípusának formájával állítható párhuzamba (Bodajk-Homoki dűlő 2010-11/83. sír és Csákberény-Orondpuszta 121. sír). A Csákberény-csoport kerámiáira azonban nem jellemző a mezőfalvi edényen látható hullámvonalköteg-dísz, csak a nagy közökkel bekarcolt hullámvonal és a vonal- vagy vonalkötegdíszek kombinációja.⁸⁰¹ A bodajki 2010-11/83. sír Csákberény-csoportba sorolható kifizékja a színében is eltér a mezőfalvitól: előbbi piros, míg utóbbi pirosas-sárga. Vida Tivadar a mezőfalvi 38. sír kerámiáját a lassú korongon készült kerámia IIB csoportjába sorolta,⁸⁰² amely nem mutat jelentős kapcsolatot a kora és közép avar kori gyorskorongolt kerámiával.⁸⁰³ Ezzel ellentétben viszont jelen esetben a gyorskorongolt Csákberény-csoport ID/A₁ altípusának lassú korongon készült, igen jó minőségű utánezatáról lehet szó. Emiatt ezt a kifizéket inkább Vida Tivadar IIA csoportjába, tehát azon lassú korongon készült kerámiák közé sorolhatjuk, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak a kora avar kori gyorskorongolt kerámiákkal.⁸⁰⁴ Vida Tivadar a IIA csoportot a 6. sz. végére – 7. század első felére keltezte.⁸⁰⁵

Vida féle IIB csoport

⁷⁹⁷ VIDA 1999, 107.

⁷⁹⁸ VIDA 1999, 107.

⁷⁹⁹ VIDA 1999, 108.

⁸⁰⁰ VIDA 1999, 250, kat. 400.

⁸⁰¹ Ld. VIDA 1999, Taf. 25–28. A bodajki kerámián váltakozó vonal, illetve hullámvonal dísz látható, míg a mezőfalvin a vonalköteg-hullámvonalköteg-vonalköteg kombináció.

⁸⁰² VIDA 1999, 250, kat. 400.

⁸⁰³ VIDA 1999, 110.

⁸⁰⁴ VIDA 1999, 107.

⁸⁰⁵ VIDA 1999, 107.

A IIB csoport tipológiailag és a kidolgozottság tekintetében semmilyen jelentős kapcsolatot sem mutat a 7. század gyorskorongolt finomkerámiájával. Az edényeket a nagy számuk és az alacsony színvonaluk alapján nem nagyobb fazekasközpontokban, hanem a falvakban állították elő.⁸⁰⁶ Ez a csoport a 7. század második felében jelent meg. Mezőföldről például Székesfehérvár-Pozsonyi út tojásdad vagy felső kétharmadukban hasasodó, nyúlánk testű, lassúkorongolt fazekai sorolhatók ebbe az időszakba (66. ábra 1–3). A 8. században a lassúkorongon készült kerámia (pl. Besnyő-Fácános 7, 16, 18, 19. sír) egyre inkább kiszorítja a korongolatlan edényeket, majd a 9. századra (Besnyő-Fácános 38. sír) már az edénymellékletek túlnyomó többségét adja (66. ábra 7).⁸⁰⁷

3.9.3. Korong használata nélkül készült (ún. kézzel formált) kerámia

A korong használata nélkül készült kerámiák óriási formai gazdagságot mutatnak, mert készítésük nem nagyobb műhelyközpontokhoz köthető, hanem falusi fazekasok működéséhez. A korongolatlan kerámiák képezik a kora és közép avar kor leggyakoribb edénymellékleteit. A késő avar korban arányuk csökken a lassúkorongolt kerámia javára, a 9. századra pedig szinte teljesen átveszi a korong használata nélkül készült kerámia helyét a lassúkorongon formált kerámia. Az értekezés terjedelmi keretei miatt nincs lehetőség minden formacsoport elemzésére, a 9. mellékletben fellelhető elemzések között csak két változatot emeltem ki Mezőföldről, amelyek a kutatás jelenlegi állásához némi többletinformációval szolgáltak.

3.10. Tojás

Ritkán találkozunk arra vonatkozó ásatási feljegyzéssel, hogy tojás melléklet megfigyelése esetén hány tojásról lehetett szó, de a leírások alapján a legtöbb esetben mindössze egy tojásra gondolhatunk.⁸⁰⁸ Kivételt képez Dunaújváros-Simonyi-dűlő 272. sír, ahol kettő, a 175. sír, ahol három, a 34. sír, ahol négy és az Úrhida-Arany J. u.–Avar utcai 2002-2004/50. sír, ahol legalább hat tojást dokumentáltak. A dunaújváros-simonyi-dűlői temető 154. sírjának tojás héj töredékein figyelt meg a feltáró és leleteket leltározó régész vörösesbarna festést. Utóbbi esetben tojás melléklet kultikus szerepében nem kételkedhetünk.⁸⁰⁹ A mezőföldi tojásleleteket

⁸⁰⁶ VIDA 1999, 110.

⁸⁰⁷ Hasonló megfigyelést fogalmazott meg az egész Kárpát-medencére vonatkoztatva legutóbb: KVASSAY 2013, 507.

⁸⁰⁸ A Körös–Tisza–Maros közének tojás mellékletes temetkezéseiben az esetek többségében (mintegy kétharmadában) ugyancsak egy tojás volt (BENDE 2017, 321).

⁸⁰⁹ BALOGH 2016, 138.

nem vizsgálta régészeti állattannal foglalkozó szakember (archeozoológus), kettő esetben a feláró és leltározó régész határozta meg őket tyúktojásnak (Dunaújváros-Simonyi-dűlő 272, 278. sír), valamint egy esetben lúdtojásnak (Dunaújváros-Simonyi-dűlő 272. sír). A meghatározás vélhetően helytálló, mert az archeozoológusok által vizsgált avar kori tojásleletek zöme tyúktojás és kisebb mennyiségben lúdtojás.⁸¹⁰

Kizárólag gyereksírokból fordultak elő olyan – minden bizonnyal ételmellékletként értelmezhető – esetek, amikor a tojások az edénymellékletekből kerültek elő. Besnyő-Fácános csontváz nélküli, gyermeksír méretű késő avar kori 12. sírjának lassúkorongolt fazékjában tojáshej töredékek rejtlettek. Csákberény-Orondpusztán a hasonlóképpen váz nélküli, gyermek méretű (h.: 100 cm) 260. sírban (7. század második harmadára keltezhető sírcsoportból) korongolatlan fazékban voltak a tojások. Bodajk-Homoki-dűlőn gyermek méretű 2010-11/20. sírban – a vázból csak a koponya töredéke volt meg – egy korongolatlan fazékban dokumentáltak tojásmaradványokat.

Mezőföldön a tojás melléklet adásának szokása az avar kor egészében élt, de csak a női és gyermek temetkezésekben, mert férfiak mellett rendkívül ritkán fordult elő.⁸¹¹

4. A leletanyag időrendi fázisai

1. fázis (568(?)–625/633)

A mezőföldi temetők túlnyomó jelentős részét minden jel szerint a 6–7. század fordulója előtt nyitották meg, mégis nagyon kevés temetkezést tudunk biztonsággal a 6. század utolsó harmadába sorolni. Ennek az okát két körülményben látom. Egyrészt a terület romanizált „öslakossága”, vagyis annak a helyi népességnek a többsége, amely az avar „honfoglalást” megelőzte vélhetően nem helyezte elhunytjainak sírjaiba olyan tárgyakat, amelyek a jelen kor régészeinek a keltezésben segítségükre lennének. A romanizált lakosság a melléklet nélküli temetkezés szokásával valószínűleg fokozatosan – a csákberényi temetőben folytatott vizsgálatok alapján –, a 7. század második harmadára hagyott fel. Másrészt a Kárpát-medencébe költöző avarok első nemzedéke leleteinek kimutatása és elkülönítése a későbbi leletanyagtól az egész avar szállásterületen problematikus.⁸¹² A 6. század utolsó harmadában

⁸¹⁰ Például a Körös–Tisza–Maros köze szakember által vizsgált tojásleleteinek 85%-a tyúktojás, a maradék lúdtojás (BENDE 2017, 321).

⁸¹¹ Férfiak mellett került elő a tojás a következő esetekben: Igar-Vámszőlőhegy, Zalka M. u. feletti dombtető 89. sír; Rácalmás-Rózsamajor 145. sír; Seregélyes-Réti-földek 6. sír. A férfiak részesedése a tojás mellékletből Avaria más területein is igen alacsony. A Körös–Tisza–Maros közén a tojás mellékletek alig több mint 20%-a származik férfisírokból (BENDE 2017, 321). A Duna–Tisza közén szintén nők és gyermekek melléklete, kivétel Fehértó B temetőben, ahol fegyveres-öves férfiak mellé helyezték (BALOGH 2016, 138).

⁸¹² Szőke Béla Miklós hívta fel arra legutóbb a figyelmet, hogy a „keletről újonnan megjelenő népek első nemzedéke régészetileg kimutathatatlan” (SZŐKE 2014a, 110).

használt tárgytipusok nem kizárólag abban a mintegy 30 esztendőben voltak divatban/használatban, hanem annál rendszerint jóval tovább. Ebből pedig egyenesen következik, hogy a 6. század utolsó harmadára vagy a 6–7. század fordulójára keltezett temetkezések esetén mindig számolhatunk egyfajta bizonytalansággal, hiszen rendszerint nem lehet bizonyosan kizárni a későbbi, 7. század első negyedére vagy első harmadára való keltezés lehetőségét.⁸¹³ Mindezek alapján az 1. fázis felső időrendi határát a 625–633 közötti években jelöltem meg.

Mezőföld egyetlen bizánci éremmel (II. Tiberius Constantinus – Mauricius Tiberius, kibocsátás éve: 582–583) *terminus post quem* keltezhető sírját Tác-Fövenypusztán minden bizonnyal legkésőbb a 6–7. század fordulójáig megásták. A sírnak az átfúrt bizánci érmét is tartalmazó gyöngnyakláncon kívül más melléklete nem volt, de a nyakláncon feltűnő gyöngytipusokkal így már legkésőbb a 6–7. század fordulójától számolhatunk: díszetlen, egytagú, opak lapított gömb alakú üveggyöngyök sárga, fekete és sötétkék színű változata, hurokfolyatott és dudoros üveggyöngyök, valamint kis lecsapott sarkú, négyzetes átmetszetű, hasábos üveggyöngyök (a hasábos üveggyöngyök kivételével ezek megtalálhatók Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/83. sír gyöngnyakláncán is).

Már a 6. század utolsó negyedétől számol a kutatás a díszítetlen nagygömbös fülbevalók megjelenésével (Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/83. sír; Csákberény-Orondpuszta 100, 285, 293, 309. és 311. sír, de ezek esetében sem kizárható a 7. század első harmada), majd a 6–7. század fordulójára divatba jönnek a rombuszalakzatban granulációval díszített nagygömbös fülbevalók is (Csákberény-Orondpuszta 104. sír). A női övcsüngőkön (Bodajk-Homoki-dűlő 2016/4. sír) és a lószerszámokon (Káloz-Nagyhörsökpuszta 10. sír) feltűnt egy-egy bronzcsengő. A kislemezgömbös fülbevalóknak azzal a típusával, ahol a lemezgömb és a fülkarika között három apró gömböcske tölti be a kötőtag szerepét, már az 1. fázisban számolhatunk (Csákberény-Orondpuszta 108. sír). Mezőföld egyetlen, szórvány, zárt kosaras fülbevalója Tác-Fövenypusztáról a 6–7. század fordulója körüli időszakra tehető.

A fegyverek közül már az 1. időrendi fázisban számolhatunk a széles levél alakú lándzsahegyekkel (Csákberény-Orondpuszta 294. sír), a nádlevél alakú lándzsahegyekkel,⁸¹⁴ a P-alakú függesztőfüles kardokkal, a fokosbaltákkal (Rácalmás-Rózsamajor 118. sír) a

⁸¹³ Az egyes sírok és leletanyaguk 6. század utolsó harmadára vagy a 6–7. század fordulójára való kormeghatározása nagyobb (és megfelelően dokumentált) temetőrészletek esetén támaszkodhat ugyan a sírmező belső időrendjére is (pl. a bodajk-homoki-dűlői és a csákberény-orondpusztai temető), de az esetleges későbbi keltezés lehetőségét rendszerint még így sem zárhatjuk ki. Kisebb (vagy hiányos dokumentációjú) temetőrészletek esetében viszont általában a kutatók szubjektív véleményén alapul (pl. a kisebb temetőrészletek közül Mór-Akasztódomb, a hiányos dokumentációjú nagyobbak közül Dunaújváros-Simonyi-dűlő és Rácalmás-Rózsamajor) a 6. század utolsó harmadára vagy a 6–7. század fordulójára való kormeghatározás.

⁸¹⁴ Pl. Csákberény-Orondpuszta 78, 89, 108. sír

keskenykarú íjakkal, az ezekhez használt nyéltüskés háromélű, ritkán kétélű nyílhegyekkel és a nyílhegyek tárolására szolgáló csontveretes tegezekkel (pl. Mór-Akasztódomb 21. sír).

Legkésőbb a 6–7. század fordulóján megjelentek a hosszúszerű akasztóveretek, a T alakú akasztóveretek, az övet ékesítő díszszegecsek, a préselt rozettás veretek, a sima, lemezes szíjvégek és az egytagú, sima pajzstestű csatok (pl. Mór-Akasztódomb 21. sír). Az 1. fázisban találkozhatunk a legkorábbi bizánci eredetű tárgyakkal (ld. késő antik – bizánci eredetű leletek fejezetet).

A csontból készült tárgyak közül a legkorábbi sírokban számolhatunk bogozókkal (Mór-Akasztódomb 21. sír). A mezőföldi csontcsatok sajnos nem keltezhetők a kora és közép avar koron belül pontosabban, de a kutatás a csontcsatokat a legkorábbi horizontban (is) tartja számon.⁸¹⁵

A fazekasság termékei közül a 6. század utolsó harmadától számol a kutatás a Csákberény-csoportba tartozó edényekkel, amelyek többsége a 7. század első harmadának végéig megásott sírokban kerülhetett a föld alá.⁸¹⁶ A gyorskorongolt edények közül a szürke kerámiák szemcsés változata (IB₁) ritkábban, a finoman iszapolt változat (IB₂) sűrűbben találtatott a sírokban. Erre az időszakra határozható meg a bepecsételt kerámiák készítése (Csákberény-Orondpuszta, Káloz-Nagyhörsökpuszta).

2. fázis (625/633–650/667)

A 2. fázisban használatban maradt az 1. fázisban megjelenő leletanyag zöme. Így például a férfiak viseletében a sima lemezes, lekerekített végű szíjvégek, a préselt rozettás övveretek, a díszszegecsek, a T alakú és hosszúszerű akasztóveretek. Mezőföldön az áttört téglalap alakú veretek is kivétel nélkül a 2. fázisban kerültek melléklet nélkül a sírokba, noha például a Duna–Tisza közén már az 1. fázis idején felbukkantak.⁸¹⁷ A nők viseletében továbbra is jellemzőek a díszítetlen nagygömbös fülbevalók, illetve megjelenik az a változat, amelyeken a fülkarikára felhúzott ezüst lemezgömbhöz egy-egy préselt, háromkaréjos, félgömbös, alsó részükkel egymás felé fordított ezüst lemezdísz, majd az ehhez forrasztott nagylemezgömb csatlakozott. Mezőföldről ebből az időszakból ismerjük a legkésőbbi bronzcsengőket (Csákberény-Orondpuszta 119/2, 314. sír). A 7. század közepéig föld alá kerültek az utolsó mellékletnek szánt Csákberény-csoportos kerámiák is (Csákberény-Orondpuszta 55. sír). A 7. század második és harmadik negyedére (2–3. fázis) jellemző a jól iszapolt szürke kerámiák

⁸¹⁵ BALOGH 2016, 335.

⁸¹⁶ Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/53, 77, 83, 88, 90. sír; Csákberény-Orondpuszta 22, 121, 133, 399, 438. sír.

⁸¹⁷ BALOGH 2016, 197.

gömbös testű, kiöntőcsöves változata (Csákberény-Orondpuszta 315. sír), a szemcsés szürke kerámia (IB₁) gyártása viszont 2. fázis végére befejeződik.

A 2. fázisra tehető Mezőföld egyetlen Kölked-Feketekapu típusú vas övkészlete Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa u. temetőjéből. A csákberényi temető közösségében ekkor jellemző az amulettkapszulák viseletének szokása.

Itt kell megjegyezni, hogy a Mezőföldön a 2. időrendi fázistól kimutatható a kettőstemetkezés szokása.

3. fázis (650/667–675)

A Balogh Csilla által a Duna–Tisza közti leletanyagra megfogalmazottak messzemenően igazak a Mezőföld anyagi kultúrájára is: a 3. fázist a „2. fázistól a régi-új arányának eltolódásában megfogható eltérés különbözteti meg”.⁸¹⁸ Mezőföldön a 3. fázisban jelentek meg a jellegzetesen közép avar korinak tartott leletanyag első képviselői (szárnyas csatok, téglalap alakú rekeszes övveretek, elhegyesedű végű lemezes szíjvégek, granulációval díszített lemezcsüngős fülbevalók) valamint ebben az időszakban hantolták el az elhunytak mellett némelyik jellegzetes kora avar kori tárgytypus utolsó képviselőit (pl. hosszúszerű akasztóveretek, keskeny levél alakú lándzsahegyek). Erre az időszakra keltezhető több taúsírozott vas övkészlet is (Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/82. sír, Csákberény-Orondpuszta 421. sír, Mezőfalva-Vasútállomás 200. sír).

A fegyverek közül feltűntek a kónikus lándzsahegyek (Velence-Tábor u. 1943/4. sír) és ekkor még bizonyosan használatban voltak a keskeny levél alakú lándzsahegyek (Mezőfalva-Vasútállomás 200. sír).

A nyakláncokon „kora avar jellegű” dudoros gyöngyök mellett feltűntek a legkorábbi áttetsző zöld dinnyemag alakú gyöngyök,⁸¹⁹ és az első kölesméretű üvegyöngyök, azaz kölesgyöngyök.

Edénymellékletekként használták továbbra is a gyorskorongolt szürke kerámiát, és bekerültek a sírokba a fekete kerámiák második csoportjának (IC₂) első példányai. Emellett töretlen volt a korongolatlan kerámiák népszerűsége.

4. fázis (675–700/710)

A 4. fázis alapvetően a kutatás által Tótipusztá–Igar–Dunapentele körnek nevezett horizonttal azonosítható, elkülönítése a 3. fázistól azonban gyakran nem egyértelmű, mert a jellegzetesen

⁸¹⁸ BALOGH 2016, 338.

⁸¹⁹ Csákberény-Orondpuszta 406. sír; Mezőfalva-Vasútállomás 81. sír; Rácalmás-Rózsamajor 38. sír; Székesfehérvár-Pozsonyi út 68. sír.

közép avar kori leletek szinte kivétel nélkül felbukkantak már a 3. fázis idején.⁸²⁰ Mezőföldön a 4. fázis elkülönítésére – bizánci éremmel keltezett sírok hiányában – a leletegyütteseknek főleg a temetők belső időrendjével igazolható tendenciáival nyílik lehetőség. Ebben az időszakban az utolsó mellékletnek szánt „kora avar jellegű” tárgyak is a föld alá kerültek (pl. domború hosszúfülű kengyel, lekerekített végű, sima lemezes szíjvégek, nagygömbös fülbevalók) és uralkodóvá vált a „közép avar jellegű” leletanyag: bullák, hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalók, varkocsszorítók, kihegyesedő végű lemezes szíjvégek. A körátmetszetű, kerek bronz karikával és kis, gömbölyű gyöngycsüngővel ellátott fülbevalók is a 4. fázis elején tűntek fel, és még az 5. fázisban divatban maradtak. A nyakláncokon a már csak elvétve előforduló dudoros gyöngyök helyét átvették a sárga, barna és fekete kölesgyöngyök, valamint a fekete és zöld dinnyemag alakú gyöngyök.

A 4. fázisban préselt övvereteken tűntek fel a késő avar kor első fele öntött övkészleteinek egyik vezérmotívumaként alkalmazott griffek (Kajászó-Újmajor 6. sír; Igar-Vámszőlőhegy, Zalka M. u. feletti dombtető 27. sír (?); Sárbogárd-Töbörzsök, Homokbánya; Rácalmás-Göböljárás A/13. sír).

A fegyverek közül a 4. fázis újdonsága a szablya (Igar-Vámszőlőhegy; Iváncsa-Szabadság u.; Kajászó-Újmajor 4. sír; Székesfehérvár-Órhalom). Ebben az időszakban fordult elő a fokosbalták nyelének bronzgyűrűkkel díszítése (Igar-Vámszőlőhegy 2. lelet) és megjelentek a T alakú bárdok (Seregélyes-Réti-földek 30. sír).

A keramikát áttekintve: a 4. fázis végére befejeződik a jó minőségű, gyorskorongolt szürke kerámia használata. A temetőkben a korongolatlan edénymellékleteken kívül már nem számít ritkaságnak a lassúkorongon készült kerámia.

5. fázis (700/710–750)

Az 5. fázis kezdetét a „griffes-indás” stílusú öntött bronz övkészletek megjelenése jelöli ki. A nyakláncokon megritkultak a kölesgyöngyök és a fekete, zöld és kék dinnyemag alakú gyöngyök váltak jellemzővé. A közép avar kori divatból használatosak maradtak a kis gyöngycsüngős fülbevalók, a férfiaknál a varkocsszorítók (Nagyvenyim-Határvölgypuszta 2. sír). A domború talpalójú hurkosfülű kengyelek használatának utolsó szakasza az 5. fázis.

⁸²⁰ A problémára jó példa a Straub Péter által a tegezdzíszító csontlemezeket tartalmazó sírok leletanyagával elvégzett szeriáció, amelynek eredményeképpen az egyébként hagyományosan a 7. század utolsó harmadára keltezett Dunaujváros (Dunapentele)-öreghegyi 7. és 11. sírt (pl. GARAM 1995b, 153–154; SOMOGYI 1997b, 103) a 7. század harmadik negyedéhez kötötte (STRAUB 1997, 127).

A 7. század végétől 8. század elejétől a gyorskorongolt sárga kerámia veszi át a szürke kerámia helyét. A Dunához közeli lelőhelyeken elvétve feltűnt a Duna–Tisza közti sárgászörös kerámia (Besnyő-Fácános, Dunaújváros-Simonyi-dűlő, Mezőfalva-Vasútállomás).

6. fázis (750–790/800)

A 6. fázis kezdetére a „griffes-indás” stílusú övkészleteket felváltották a geometrikus laposindás stílusúak. A női divatban elterjedtek az ovális karikájú, többnyire hasábos üvegyöngy-csüngővel kialakított fülbevalók, a négyszögletes keresztmetszetű, díszítetlen vagy poncolt bronz huzalkarperecek és a pántgyűrűk.

Az edénymellékleteket tekintve leggyakoribb a lassúkorongolt kerámia, de a korongolatlan edények is jelentős számban képviseltetik magukat. A gyorskorongolt kerámiából a sárga kerámia divatja töretlen.

7. fázis (790/800–830/850)

A 7. fázis a késő avar kor záró horizontja. Mezőföldön a női sírokból S-végű és spirálcsőgős karikák, pajzsosan kiszélesedő lemezgyűrűk, valamint fém tűtartók a jellemző korhatározó leletek. Spirálgyűrű csak egy – már a Keleti-Bakony kistájhoz tartozó – szórványleletből ismert, amfóra alakú gyöngy pedig csak a csákberény-orondpusztai temető egyik sírjából (251. sír). A 6. fázis divatjából továbbra is él a kék üvegyöngy-csőgős, ovális karikájú, bronz fülbevalók, a rombusz átmetszetű, nyitott, bronz karperecek és a pántgyűrűk viselete, de mellettük felbukkantak a pajzsosan kiszélesedő, poncolt díszű pántgyűrűk is. A nyakláncokon még ekkor is jellemzőek a fekete és kék dinnyemag alakú gyöngyök, de akadnak fekete és sárga kölesgyöngyök is. A férfi sírokban csak a két lapból álló, áttört laposinda díszes, öntött bronz szíjvégek, díszítetlen, sima felületű vagy vésett-poncolt (főleg palmetta, ritkán lilium) mintájú övveretekkel együttes előkerülése sorolható jellemzően a 7. fázisba. A férfiak sírjainak kormeghatározásában alapvető problémát jelent, hogy az övgarnitúrák viseletének, vagy legalábbis sírba helyezésének szokása a 9. század elejétől alább hagy.

Gyakorivá váltak a melléklet nélküli, vagy nem korhatározó leleteket, úgy, mint egyszerű bronz fülkarikákat vagy az övviselethez kötődő tárgyakat (vascsatok, vaskarikák és néhány ilyen vaskarikából álló láncok, vaskések, csont tűtartók) és esetleg orsógombot tartalmazó temetkezések.

Az edénymellékletek között a felső kétharmadukban kiszélesedő, kézi korongon készült fazekak és kifizekak, valamint a gyorskorongolt sárga kerámia a két meghatározó típus.

5. A leletanyag kapcsolatrendszerének áttekintése

5.1. Késő antik–bizánci eredetű leletek

A romanizáltak leletanyagában megtaláljuk a nyugat-mediterrán (ló- és madárfibulák, kosaras fülbevaló),⁸²¹ és a kelet-mediterrán (bizánci csatok, gúlacsüngős fülbevalók)⁸²² viseleti elemeket. A nyugat-mediterrán hatás leginkább a helyi késő antik lakosság továbbélésével magyarázható, amely még a 6–7. században is ápolta hagyományos kapcsolatait a Délkelet-Alpok, Észak-Itália és Dalmácia keresztény lakosságával.⁸²³ A késő antik hagyományok továbbélésére utalnak a viseleti helyzetben dokumentált stylustűk⁸²⁴ és római kori fibulák.⁸²⁵ A késő antik műhelyhagyományokat véli felfedezni a kutatás a kora avar kori ún. Csákberény-csoport jó minőségű, gyorskorongolt, vörös árnyalatú kerámiáiban.⁸²⁶

A bizánci eredetű tárgyak többsége a kora és közép avar korra (1–4. fázis) jellemző.⁸²⁷ Ide sorolhatunk számos korai (értsd: 1. időrendi fázis) bronzcsat-típust, illetve vasból készült utánzatot: pl. a csákberényi 412. sír Balgota-típusú bronzcsatját, a 310. sír Schulze-Dörlamm-féle D-35-ös típusának vas változatát és a 66. sír Salona–Histria-típusú bronz tarsolycsatját. Az övveretek közül az 1. fázisban tűntek fel a pont-vessző díszes pajzs- és kettőspajzs alakú veretek (Csákberény 1, 14, 61. sír), de ezek divatban maradtak a 2. fázisban (Csákberény 176. sír), és még a 3. fázisban is (Csákberény-Orondpuszta 201. sír; Rácalmás-Rózsamajor 154. sír). Az avar kor legkorábbi bizánci eredetű veretei között említhetők a Fönlak-típusú veretek (Dunapentele szórvány).⁸²⁸ A 7. század első harmadára keltezhető a mezőkomáromi szórvány korai típusú levéldíszes övveret.⁸²⁹ Hadizsákmányként vagy kereskedelmi úton kerültek Avariába a Bizánci Birodalom területéről az eredetileg lámpák felfüggesztésére használt vastag, 8-as alakú tagokból álló bronzláncok (Bodajk-Homoki-dűlő, Csákberény-Orondpuszta, Mezőfalva-Vasútállomás),⁸³⁰ amelyek még a 2. fázisban is előfordultak. Bizánci eredetűek a nyakékek részét képező kerek lemezcsüngők, amelyek az 1. fázisra és legkésőbb a 2. fázis elejére keltezhetők.

⁸²¹ Csákberény-Orondpuszta 67 (galambfibula), 298. sír (lófibula); Tác-Fövenypuszta szórvány

⁸²² Adony-Dunapart szórvány, Csákberény-Orondpuszta 69. sír, Rácalmás-Dunapart szórvány

⁸²³ VIDA 2013, 319.

⁸²⁴ Csákberény-Orondpuszta 55. sír; Előszállás-Öreghegy 1929-31/36. sír; Mezőfalva-Vasútállomás / Előszállás-Bajcsihegy 70. sír; Tác/Gorsium 2005/4. sír.

⁸²⁵ Csákberény-Orondpuszta 364. sír (hagymafejes fibula); Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) 69. sír (erős profilú fibula).

⁸²⁶ VIDA 2017e, 208; VIDA 2017f, 220.

⁸²⁷ Monografikus feldolgozásukat ld.: GARAM 2001.

⁸²⁸ GARAM 2001, 119, 214, 333, Taf. 82/6.

⁸²⁹ GARAM 2001, 133–134, 217, 349, Taf. 98/3.

⁸³⁰ VIDA 2017d, 149.

A 2. fázis bizánci eredetű tárgyai – a teljesség igénye nélkül – a vértésacsza-körtvélyesláposi-dülői 7. sír Tarnaméra-típusú övveretei és nagyszíjvége, a Tarnaméra-típustól némileg eltérő mintájú Pápa-típusú szórvány övveret Mór-Akasztódombról,⁸³¹ a csákberényi 215. sír Syrakusa-típusú bronzcsatja, a 211. sír geometrikus mintájú pajzs- és kettőspajzs alakú veretei,⁸³² a Vértésacsza-Tükör utcai 2. sír préselt medalionos (Kunágota-Mersin típusú), geometrikus mintájú nagyszíjvége (14. ábra 6). Kora bizánci hatást mutató ritka divatjelenségnek tekinthető a csákberény-orondpusztai 172. sír Martynovka-típusú fibulája.⁸³³ A bizánci hatás a 3–4. fázisban is meghatározó maradt az avar divatban és az elit reprezentációjában egyaránt. Az igari III. lelet préselt arany, geometrikus mintájú övdíszek⁸³⁴ és az igari férfival rangban egyező Dunaújváros (dunapentele)-öreghegyi 11. sír férfijának ívelt oldalú, préselt arany övvereteinek eredete egyaránt a bizánci kultúrkörben keresendő.⁸³⁵ Bizánci kapcsolataik révén jutott el az avarokhoz a nyakperecek (Igar) és a bullák (Dunaújváros-Simonyi-dülő, Igar-Vámszőlőhegy, Kajászó-Újmajor, Mezőfalva-Vasútállomás) viseletének szokása⁸³⁶, és a jellemzően közép avar hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalók szerkezete is mediterrán hatásra utal (Dunaújváros/Dunapentele-Öreghegy, Dunaújváros-Simonyi-dülő, Igar).

Az előbbieken túlmenően bizánci eredetű tárgyak a nyakékek részét képező drótból hajlított csüngők és a felhúzott lemezgömbös fülbevalók.

5.2. Germán kapcsolatokra utaló leletanyag

Germán eredetű tárgyként tartja számon a kutatás a bárdkéseket⁸³⁷ (Csákberény-Orondpuszta, Mezőfalva-Vasútállomás), a bronz- és vascsipeszeket⁸³⁸ (Bodajk-Homoki-dülő, Dunaújváros-Simonyi-dülő, Mór-Kecskehegy, Székesfehérvár-Pozsonyi út), és a kétoldalas csontfésűket⁸³⁹ (Bodajk-Homoki-dülő, Káloz-Nagyhörcsökpuszta).

Az avar kori germánok a mediterrán fonatornamentikában elrejtett állatalakokkal operáló II. állatstílus alkalmazásával fejezték ki a nyugati Meroving kultúrához való kötődésüket, és

⁸³¹ GARAM 2001, 218, 358, Taf. 107/8. A Pápa-típus keltezése azonos a Tarnaméra-típusával, tehát a 7. század közepe tájára tehető (GARAM 2001, 144).

⁸³² GARAM 2001, 219, 363, Taf. 112/4.

⁸³³ VIDA 2017b, 147.

⁸³⁴ GARAM 2001, 152, 219, 366, Taf. 115/2.

⁸³⁵ GARAM 1995b, 151.

⁸³⁶ PÁSZTOR A. 1986, 133; GARAM 2001, 281, Taf. 30.

⁸³⁷ KISS A. 1992, 54, VIDA 2017a, 201.

⁸³⁸ BALOGH-PÁSZTOR 2015, 606.

⁸³⁹ KISS A. 1992, 53; GARAM 1995a, 382; BALOGH 2016, 252–253.

ezzel egyben a sztyeppi eredetű avar elittől való különállásukat.⁸⁴⁰ Ennek a reprezentációnak az emlékét láthatjuk például a csákberény-orondpusztai 283. sír korongfibulájában, a 154. sír női díszfüggőjének kettő, illetve a 397. sír díszfüggőjének öt veretén, a 348. sír elveszett ezüstveretén, és Mezőfalva-Vasútállomás 20. lósírjának szíjvégein. Szoros kapcsolatot mutatnak a Meroving kultúrával a fábol esztergált, gömb alakú, fémveretes amulettkapszulák,⁸⁴¹ amelyek viselete a csákberényi temető közösségénél egyértelműen a 7. század második harmadában dívott. Ennél szélesebb, a 7. század első negyedétől a harmadik negyedéig terjedő időszakot fed le az ugyancsak Meroving hatást mutató női díszfüggő viselet (Bodajk-Homoki-dűlő, Csákberény-Orondpuszta, Tác-Fövenypuszta).

Az övviselésben ebbe a körbe sorolható az előszállás-öreghegyi 1929-31/46. sír vas övgarnitúrája, ovális karikájú és négyszögletes lemezű csattal, valamint ívelt oldalú négyszögletes vasveretekkel.⁸⁴² Itt kell megemlíteni az észak-itáliai–kelet-alpi típusú övvereteket⁸⁴³ és az ovális karikájú, háromszög alakú csattestű ún. északi-itáliai csatokat (Csákberény, Tác-Fövenypuszta), továbbá az áttört négyszögletes övvereteket (Csákberény, Martonvásár).⁸⁴⁴ Nagy távolságokat átívelő – talán interperszonális – kapcsolatokra utal a csákberényi 352. sír vésett meander-, fonat-, és X alakkal díszített neustriai típusú – Észak-Franciaországban és Belgium területén elterjedt – bronz övcsatjának töredéke.⁸⁴⁵

A germán népek körében a késő római kortól kezdték el ismételten használni a késő vaskori eredetű, gömbösvégűre kiképzett szárú kovácsfogókat vagy tűzifogókat, amelyek egy példánya ismert a csákberényi 323. sírból.⁸⁴⁶ Ugyancsak germán eredetűnek tarthatjuk a csákberényi szórványleletként ismert meghajlított vasnyelű kalapácsot.⁸⁴⁷

A fegyverek közül hagyományosan germán eredetű tárgyként tartja számon a kutatás a levél alakú lándzsahegyeket és a szakállas-köpűs nyílhegyeket.⁸⁴⁸ Az L alakú bárdoknak az avar kori leletanyagban a 7. század első harmadára datálható megjelenése germán hatásra vezethető vissza, de maga a forma késő antik eredetű. Csiky Gergely a fegyvereket tartalmazó sírok és a fegyverkombinációk vizsgálatát követően fogalmazta meg, hogy a Dunántúl – benne értelemszerűen Mezőfölddel – egy hidat képez a nomád Avaria és a germán Meroving

⁸⁴⁰ VIDA 2009, 114

⁸⁴¹ VIDA 1995, 219–290; VIDA 2017d, 149–152.

⁸⁴² KISS A. 1992, 83, Liste 33.

⁸⁴³ Előszállás-Öreghegy 1929-31/38. sír; Martonvásár-Gyermekotthon 5. sír, Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) 210, 251. sír; Rácalmás-Rózsamajor 103. sír; Seregélyes-Réti-földek 2012/45. sír.

⁸⁴⁴ KISS A. 1992, 85, Liste 38.

⁸⁴⁵ További szakirodalmi hivatkozásokkal: VIDA 2017c, 160–161.

⁸⁴⁶ RÁCZ 2017, 192–193.

⁸⁴⁷ RÁCZ 2017, 195.

⁸⁴⁸ KALMÁR 1945, 291; KISS A. 1992, 67, Liste 5, 95, Taf. 1/3; BALOGH 2016, 345, 86. kép; CSIKY 2017, 174–175.

világ között, hiszen mindkettő jellemzőit felmutatja, valójában mégsem tartozik egyikhez sem.⁸⁴⁹

Germán fazekashagyományok továbbélését feltételezhetjük a csákberény-orondpusztai 175. sír szürke kerámiájában, amely a 6. századi körte alakú edények formáját őrzi,⁸⁵⁰ valamint a bepecsételt díszű gyorskorongolt kerámiában. Antik előzmények után, de vélhetően germán hatásra terjedt el a korongolt fekete kerámia (Csákberény-Orondpuszta, Dunaújváros-Simonyi-dűlő, Előszállás-Öreghegy, Mezőfalva-Vasútállomás, Rácalmás-Rózsamajor).⁸⁵¹

A nyugati Meroving világból kereskedelmi áruként kerülhetett a csákberény-orondpusztai temetőben eltemetett személyekhez a bikónikus alakú, sötétvörös alapú, fehér hullámvonallal, a fűzőlyukaknál és a minta közepén sárga színű, egyenes vonalfolyatással díszített gyöngytípus (185, 186. sír), valamint a lapított gömb alakú, sötétvörös alapú, három fehér vonalfolyatott és áttetsző világoskék hullámvonal-folyatott díszű gyöngytípus (69. sír).⁸⁵²

Összességében elmondható, hogy germán hatás az 1–3. időrendi fázisokban mutatható ki Mezőföldön, de legerősebben a 2. fázisban érezhető (női díszfüggők egy része, amulettkapszulák, II. állatstílussal díszített korongfibula és néhány veret).

5.3. Ázsiai kapcsolatokra utaló leletanyag

A közép- és belső-ázsiai eredetű avarok tárgyi kultúrájának számos eleme mutat keletre, a végtelen sztyepp irányába. A csonttárgyak jelentős része ebbe a körbe sorolható: a csontcsatok, a bogozók, a csontmerevítőkkal ellátott összetett reflexíjak és a csontveretes tegezek. Ezek a csonttárgyak rendre megtalálhatók az 1. időrendi fázis leletei között.

A lószerszámok közül itt kell említenünk a hosszúfülű, majd a hurkosfülű kengyeleket, amelyek az avarokkal érkeznek a Kárpát-medencébe és nagy valószínűséggel avar hatásra terjedtek el a 7. században a Meroving területeken. Az avarság keleti hagyatékához tartozhattak a csikózablák is. Nincs okunk kétségbe vonni a lapos rozettás lószerszámveretek keleti – Bóna István szerint közép-ázsiai – eredetét.⁸⁵³ Nem egyértelműen bizonyított, de hagyományosan keleti eredetűnek tartja a kutatás a lóval egy sírgödörbe temetkezés szokását. A fegyverek közül – a már említett csontmerevítő reflexíjakon kívül – keleti eredetűnek tekinthetők a lovassági kopjaként használt nádlevél alakú lándzsahegyek.

⁸⁴⁹ CSIKY 2011, 23.

⁸⁵⁰ VIDA 2017e, 206–207.

⁸⁵¹ VIDA 2017e, 207.

⁸⁵² Az erre vonatkozó érveléshez és párhuzamokhoz ld. PÁSZTOR A. 2017c, 137.

⁸⁵³ BÓNA 1980, 62; BÁLINT 1995, 128.

Vélhetően belső-ázsiai eredetűek a T alakú és hosszúszerű akasztóveretek, míg közép-ázsiaiába mutathatnak a nagyömbös fülbevalók előzményei. A talizmánként is viselt díszes ólomkarikák (Csákberény-Orondpuszta 138. sír) keleti, sztyeppi eredetűek.⁸⁵⁴

A korai türk korszakban (6–7. század) való széles ázsiai elterjedtségük miatt onnan származtathatjuk az avar kori szalukat is, amelyek Mezőföldön jelen voltak az 1. fázis anyagában (Bodajk-Homoki-dűlő 2010-11/88. sír; Csákberény-Orondpuszta 313. sír, Mór-Akasztódomb 12. sír).

6. Térhasználati és kontinuitási kérdések az 5–10. századi Mezőföldön

6.1. Romanizáltak, germánok és avarok: térhasználat és a kontinuitások kérdése

A történeti és régészeti kutatás a kontinuitásnak különböző típusait különbözteti meg. A kifejezés leggyakrabban a népességkontinuitás kapcsán fordult elő, de beszélhetünk temetkezési hely (akár az azt használó lakosság kicserélődése esetén is)⁸⁵⁵ vagy település kontinuitásáról,⁸⁵⁶ kulturális kontinuitásról,⁸⁵⁷ vagy infrastruktúrális, illetve romkontinuitásról.⁸⁵⁸ Legutóbb Herold Hajnalka hívta fel a figyelmet a római és avar kori település-objektumok közvetlen közelsége kapcsán, hogy az egykori római Pannonia területén a római adminisztráció kivonását követően a népesség kontinuitásának lehetősége nem kapott elegendő figyelmet a kutatásban.⁸⁵⁹

6.1.1. A késő római kori provinciális lakosság az 5. sz. első felében

Késő római kori temetők folyamatos használata, és ezáltal a népesség kontinuitása csak az 5. század első harmadának végéig bizonyítható egyértelműen. A késő római kori népesség hun kori (5. század 30-as éveitől 455-ig) és akár az 5. század harmadik negyedéig⁸⁶⁰ tartó továbbélése *Valeriában* éppen a névadó Fejér megyei lelőhelyekről Csákvár–Szabadbattyán típusúnak nevezett temetők kapcsán merült fel,⁸⁶¹ de a csákvári temető közöletlensége miatt

⁸⁵⁴ PÁSZTOR A. 2017a, 201.

⁸⁵⁵ LANGÓ 2010, 448.

⁸⁵⁶ BUZÁS *et al.* 2014, 5.

⁸⁵⁷ Gáll Erwin a 10. században a kulturális diszkontinuitás jeleként (is) értékeli az új típusú, új szokásokkal tarkított temetők megjelenését az erdélyi, partiumi, bánági régióban (GÁLL 2008b, 3).

⁸⁵⁸ Az infrastruktúrális kontinuitás „*egyáltalán nem egyenlő az etnikai kontinuitással*” (GÁLL 2008a, 465–466, 477).

⁸⁵⁹ HEROLD 2018, 196.

⁸⁶⁰ NÁDORFI 1996, 97.

⁸⁶¹ Csákváron összesen 1902 sírt tártak fel, és az ásatásvezető régész szerint a temetőt egy ideig még az 5. század közepe után is használhatták (NÁDORFI 1996, 96–97.). Ilyen típusú temetők még: Intercisa XXIII. sírmező (BÓNA 1971, 222[6]–223[7]) és Szabadbattyán-Mária-telep (BÓNA 1971, 223[7]).

nem bizonyított. A feltevést mindenesetre erősíti, hogy Bóna István,⁸⁶² majd Rajko Bratož az írott források elemzése során jutott arra a következtetésre, hogy a római elit egy része *Valeriában* is túlélte a hun uralmat.⁸⁶³ Ha ez az elit kapcsán elmondható, akkor a köznép egy részére még inkább valószínűsíthető. Mindez ellentmondásban áll a római kor kutatásában a közelmúltig általánosan elfogadott elmélettel, miszerint „*a provinciális lakosság elhagyta a Kelet-Dunántúlt*”.⁸⁶⁴

Mindettől függetlenül megállapítható, hogy az 5. századtól a pannoniai romanizált népesség körében is terjedni kezdett a melléklet nélküli temetkezés,⁸⁶⁵ ami a Mediterráneumban a 4–6. században vált általánossá.⁸⁶⁶ Úgy tűnik tehát, hogy hiába is keresnénk ebben az időszakban régészeti módszerekkel a romanizált „túlélőket”, kimutatásukra csak természettudományos módszerekkel való korhatározással, valamint az antropológia és a későbbiekben talán az archeogenetika segítségével lesz lehetőség.

6.1.2. Lelőhelyek az 5. sz. második feléből

Az 5. század második feléből mindössze 4 leelőhelyet ismerünk Fejér megyéből: Iszkaszentgyörgy-Zsidó-hegy,⁸⁶⁷ Soponya-Homokbánya,⁸⁶⁸ Szabadbattyán,⁸⁶⁹ *Tác/Gorsium* (1. kép 1.).⁸⁷⁰

A kutatás Iszkaszentgyörgy-Zsidó-hegy alatti homokbánya leelőhelyen egy nagyobb, az 5. század második feléből származó megsemmisült temetővel számol.⁸⁷¹ Kb. 1400 méterre terült el az Iszkaszentgyörgy-Pappenheim-kastély néven nyilvántartott leelőhelyű kora avar kori sírtól,⁸⁷² a Bitói-kőfejtő kora avar korban (is)⁸⁷³ használt temetőjétől pedig mindössze 150 méterre (legalábbis a lokalizálható sírok távolsága ez, de az elpusztított sírok alapján az sem

⁸⁶² „460-70 között születik pl. a Duna partján fekvő „*civitas Valeriae*”-ben /*Aquincumban*/ *Antonius a későbbi Irlinumi püspök*” (BÓNA 1968, 21–22).

⁸⁶³ BRATOŽ 2001, 607, 611.

⁸⁶⁴ Összefoglalóan ld.: TÓTH 2006b, 587.

⁸⁶⁵ BIERBRAUER 2004, 68; BARKÓCZI-SALAMON 1971, 140.

⁸⁶⁶ VIDA 2009, 113.

⁸⁶⁷ FANCSALSZKY 2006, 74–75; MAROSI 1935, 38.

⁸⁶⁸ BÓNA 1960a, 165–166; BÓNA 1971, 230(14).

⁸⁶⁹ BÓNA 1971, 230(14)–231(15); KISS A. 1980, 105–132.

⁸⁷⁰ Lh. azonosító: 21716; SCHILLING 2011a, 385.

⁸⁷¹ FANCSALSZKY 2006, 75.

⁸⁷² A sírt a – második világháború forgatagában elveszett – nagyömbcsüngős arany fülbevalópár keltezi a kora avar korra, de előkerült még 5 db nagy vasnyílhegy is (ADAM 2002. I. 171; BÓNA 1971, 273(53); FANCSALSZKY 2006, 76). Marosi Arnold azonban 8 db nyílhegyről tud: „három drb. tuskés, három szárnyas nyílhegy, két nagyobb nyílhegy három trapézalakú szárnyal” és „az egykori [...] feljegyzés szerint a lelethez tartozott még egy hosszú kard, melyet már a rozsdá nagyon megemésztett, ez hiányzik a gyűjteményből” (MAROSI 1935, 40).

⁸⁷³ Kifejezetten a kora avar korra csak egy jó minőségű, kerek, laposfülű kengyel keltezhető (FANCSALSZKY 2006, 77).

kizárt, hogy a két temető még ennél is közelebb helyezkedett el egymáshoz). Iszkaszentgyörgy-Kincsesbánya Bitói-kőfejtő avar kori temető lokalizálása az eddig elérhető irodalom alapján ellentmondásos volt,⁸⁷⁴ pedig a Szent István Király Múzeum adattárában fellelhető dokumentáció vázlatos térképe alapján az elhelyezkedése egészen pontosan meghatározható (67. ábra 1).⁸⁷⁵ Hasonlóképpen hiányzott a szakirodalomból az Iszkaszentgyörgy-Zsidó-hegyi temető térképi ábrázolása.⁸⁷⁶ A múzeum adattárában megtalált 1960-as ásatási helyszínrajz alapján viszont ezúttal is meghatározható a temető pontos elhelyezkedése (67. ábra 2).⁸⁷⁷ Talán a két temető eddigi ellentmondásos lokalizálása a magyarázata annak, hogy a germán és az avar kori temető egymásmellettségére a kutatás még nem figyelt fel, arról nem is beszélve, hogy itt szintén római épített struktúrákkal számolhatunk a közelben. Marosi Arnold tudósít róla, hogy „a homokbánya körüli szántóföldeken itt is, ott is alapfalakra akadnak és elvezettek egy kőrákáshoz, melyet Rigó Ferenc szedett ki a falakból. Nagy örömünkre a kövek között peremes római téglatöredékeket találtunk, sőt szétszórtan terra sigillata és egyéb római edénytöredékek is akadtak”.⁸⁷⁸ Sajnos Iszkaszentgyörgy-Kincsesbánya-Bitói-kőfejtő néven nyilvántartott avar kori temetőt a bányászattal szinte teljesen elpusztították, így arra nincs lehetőségünk, hogy a leletanyag és a temetkezési szokások alapján vizsgáljuk a késő római kori és/vagy germán népesség esetleges továbbélését vagy legalábbis jelenlétét a kora avar korban.⁸⁷⁹

A Szabadbattyán-Szőlőtelepen 1909-ben vasútépítés során talált 5. század második felére keltezhető leletek csak részben kerültek múzeumba.⁸⁸⁰ Szabadbattyán népvándorlás kori jelentőségére már Fancsalszky Gábor felhívta a figyelmet: „a római korszakot követően erős

⁸⁷⁴ Fancsalszky Gábor foglalkozik az Iszkaszentgyörgy-Kincsesbánya, Bitói kőfejtőnél előkerült temetővel, de publikációjában a lelőhely „*térképen nem szerepel*” (FANCALSZKY 2006, 77). Bóna István 1971-ben megjelent monográfiájában hasonló a helyzet (BÓNA 1971, 273[53]). Az ADAM-ban pedig tévesen Kincsesbányától közvetlenül keletre jelölik a „390-01” jelű lelőhelyet (ADAM II. D3 térkép). Nyilván ez az oka annak, hogy a 2016. január 12. napján leadott jelentésünkig (SZIKM AD 8765-2016) a régészeti lelőhelyek örökségvédelmi nyilvántartásában is rossz helyütt volt a lelőhely kiterjedését láttató téradat.

⁸⁷⁵ SZIKM AD 4409/87.

⁸⁷⁶ Térképen egyedül Fancsalszky Gábor ábrázolta, de a kisméretű, kisléptékű (nagy méretarányszámú) térkép a lelőhely pontos elhelyezkedésének megállapítására alkalmatlan (FANCALSZKY 2006, 1. tábla 2.). A régészeti lelőhelyek örökségvédelmi nyilvántartásában téradat nélkül szerepelt a lelőhely (azonosító: 21929).

⁸⁷⁷ Ugyanerre az eredményre jutott Virágos Réka és Schilling László is a 2008. november 17-én folytatott helyszíni szemléjük alkalmával, megállapítván, hogy a Bóna István által feltárt sírgödrök részben még ma is látszanak.

⁸⁷⁸ A régészeti lelőhelyek nyilvántartásában Iszkaszentgyörgy-György-major (22486) és Iszkaszentgyörgy-Duzzogó-fürdő (22487) a legközelebbi római kori lelőhelyek. A Duzzogó forrás fölé a két világháború között épített fürdő kerítésébe a környékről előkerült római kőfaragványokat építettek be. Pl. FITZ 1957a. 3; FITZ 1957b, 135.

⁸⁷⁹ ADAM 2002, I. 171.

⁸⁸⁰ A leletek: 2 db egyforma, 17,5 cm hosszú, nagy ezüstlemez fibula, egyszerű ezüstcsat, nyaklánc néhány gyöngyszeme, arany poliéder fülbevalópár, aranygyűrű vörös karneol betéttel és két végén kiszélesedő állatfejekben végződő ezüst karperecpár. BÓNA 1971, 227(11).

vonzást gyakorolt a különböző barbár népekre, így fontos központ lehetett az avar korig”.⁸⁸¹

A kora avar korból viszont majdnem 3 km-re helyezkedik el a legközelebbi lelőhely (Tác/*Gorsium*), így a fentebb ismertetett iszkaszentgyörgyi esethez hasonló közvetlen kapcsolatot itt nem tudunk kimutatni. Hasonló a helyzet Soponya-Homokbánya 4 germán sírjával,⁸⁸² amelyek közeléből szintén nem ismerünk kora avar kori lelőhelyet.⁸⁸³

Tác/*Gorsium*ból az 5. század második feléből 7 germán kori sír ismert, amelyek a felhagyott késő római romok között rejlettek (I. épületben és a XXXIX. épület mellett).⁸⁸⁴ A szakirodalom egy 5. század második feléből származó pénzérmét is említ, a kelet-római Zeno császár (474–491) *solidus*át, noha az adat bizonytalan.⁸⁸⁵ A római kori falakon belüli avar kori temető első temetkezései a 6. század végére keltezhetők és az I., a IV. és a XXXIX. épületek közötti területen helyezkedtek el.⁸⁸⁶ A germán kori sírok és a kora avar kori temetőrészlet tehát egymás mellett terültek el (68. ábra).

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy Fejér megyének a germán kor első szakaszában (5. század második fele) használt 4 temetőjéből 2 közvetlen közelében kora avar kori temetőt tartunk nyilván. Mindez azért figyelemre méltó, mert a kora avar kori temetőből mindössze 20-at ismerünk, és vízrajzi szükségszerűséggel nem magyarázható a temetkezési helyek ilyen mértékű közelsége, lényegében egymásmellettsége. A véletlennek pedig a terület térképére tekintve minimális a valószínűsége, mert a vízfolyásokkal sűrűn szabdalts Mezőföld a megtelepedésre és a temetkezési helyek kialakítására számtalan további lehetőséget kínál. Míg Iszkaszentgyörgyön a rendelkezésre álló adatok alapján eldönthetetlen, hogy számolhatunk-e esetleg a germán kori népesség avar kori kontinuitásával, addig Tác/*Gorsium* esetében – mint alább látni fogjuk – a régészeti leletanyag alapján is felmerült a germán kori népesség kontinuitása a kora avar korban, még ha az pusztán a régészeti adatok alapján egyelőre nem is bizonyítható.⁸⁸⁷ A rendelkezésünkre álló adatok korlátai miatt eldönthetetlen, hogy a temetkezési helyek kontinuitásáról, netalán a népesség kontinuitásáról vagy akár a kutatók többsége által a közelmúltig vallott diszkontinuitásról beszélhetünk,⁸⁸⁸ ám utóbbi esetben valamilyen más elfogadható magyarázatot kell találni a lelőhelyek topográfiai

⁸⁸¹ FANCSALSZKY 2006, 86.

⁸⁸² BÓNA 1960a, 165–166.

⁸⁸³ Soponyáról csak késő avar kori sír ismert öntött griffes övveretekkel (ADAM 2002, I. 324). Soponya-Legelő nevű lelőhelyről pedig egy lócsontváz került elő zablával és kengyellel. Avar kori meghatározása azonban bizonytalan, mivel a leletek nem kerültek múzeumba (Uo.).

⁸⁸⁴ SCHILLING 2011a, Taf. VI.

⁸⁸⁵ SCHILLING 2011a, 385.

⁸⁸⁶ SCHILLING 2011a, 387.

⁸⁸⁷ Hasonló meglátását Fitz Jenő a konferenciák szüneteiben – például a székesfehérvári „Hadak Útján” konferencia gorsiumi kirándulása során – sokszor kifejtette (Takács Miklós szíves szóbeli közlése).

⁸⁸⁸ A legutóbbi összefoglaló tanulmány további szakirodalmi hivatkozásokkal: TÓTH 2006b, 579–596.

kapcsolataira,⁸⁸⁹ valamint a kora avar korban feltűnő romanizált és germán jellegű hagyományokra.

6.1.3. Langobard kori lelőhelyek (510–568)

A langobardok az egykori *Pannonia Prima* és *Pannonia Valeria* provinciák északi részét – tehát az Észak-Dunántúlt, beleértve a későbbi Fejér megye területét is – már 510-től megszállták.⁸⁹⁰ Manapság egyre inkább evidenciaként tekintünk arra, hogy a langobardok 568-as elvonulásával semmi esetre sem ér véget a germán csoportok jelenléte Pannonia földjén.⁸⁹¹ Fejér megye területén kettő langobard temetőt ismerünk: Kápolnásnyék-Kastélykertet⁸⁹² és Rácalmás-Újtelepet.⁸⁹³ Mindkettő közelében kora avar kori temető helyezkedik el, előbbtől egy kilométerre Velence-Tábor utca, utóbbtól Rácalmás-Göböljárás 1300 méterre és Rácalmás-Rózsamajor 2300 méterre. A Tác/*gorsiumi* I. épület falai közül a langobard idősakra keltezhető egy szórványlelet, egy egysoros csontfésű.⁸⁹⁴ Egy csontfésű önmagában nem egyértelmű bizonyíték Tác/*Gorsium* langobard kori lakottságához, de az I. épület mellett, attól keletre található avar kori temető⁸⁹⁵ germán jellegű leletei,⁸⁹⁶ a fentebb említett – 5. század második felére keltezhető – sírok megengedik a germán kori kontinuitás feltételezését. Különösen kézenfekvő erre gondolnunk az összehasonlító antropológiai

⁸⁸⁹ Egymást követő korszakok lelőhelyeinek topográfiai kapcsolataira, közelségére oda szokott figyelni a kutatás, mert ilyen esetekben joggal vetődik fel, hogy a véletlen túl más tényezők is szerepet játszanak. A késő római kori barbár települések és a hun kori településmaradványok közelsége kapcsán ld. Soós *et al.* 2017, 70.

⁸⁹⁰ VIDA 2008a, 345–346.

⁸⁹¹ BEMMANN–SCHMAUDER 2008, VII.

⁸⁹² A Dabasi Halász Kastély kertjében 1931-ben egy 4 méter mély jégverem ásásakor egy gazdag langobard női sírra bukkantak. A leletek a Nemzeti Múzeumba kerültek. Bóna István hitelesítő ásatása során 1957-ben további három temetkezést tárt fel (BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 82).

⁸⁹³ A 20 síros temető lelőhelye a Népfőrd u. 22. ingatlan, amely a 6. főúttól a község központja felé vezető út legmagasabb pontján helyezkedik el (BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 86). Vida Tivadar a langobard-avar kapcsolatok számbavételekor a jutasi, várpalotai és gyönki mellett a Mezőföld Duna melletti részén található rácalmási temetőt is felsorolja azzal a megjegyzéssel, hogy a langobard és avar temetők közötti kapcsolat összefoglaló feldolgozása még a kutatás jövőbeli feladata (VIDA 2008a, 348).

BÓNA 1971, 233(17) és SCHILLING 2011a, 387 felsorolnak még egy öntött, áttört állatalakos („futó kutya” motívumú) bronzveretet is, de Schilling László később bebizonyította, hogy a veret a római korban készült, nem kizárva persze az újrafelhasználásának eshetőségét a langobard idősokban. Mindenesetre ezt a veretet nem lehet a *gorsiumi* langobard jelenlét bizonyítékaként felhozni (SCHILLING 2014, 173).

⁸⁹⁵ SCHILLING 2011a, 387.

⁸⁹⁶ A Tác-fővenypusztai avar kori temető 6. sírjából látott napvilágot egy 6. század utolsó harmadára - 7. század közepe közé eső idősakra keltezhető germán protoállatfejes fibula. Schilling László szerint:

„Viselője egykor olyan népesség női tagja lehetett, amely valamilyen formában északi germán, skandináv kapcsolatokkal rendelkezett. E kétoldalú kapcsolatok eredete valószínűleg az avar korszakot közvetlenül megelőző időszakban keresendő” (SCHILLING 2011b, 170). Helyi germán tradícióra utal még egy bronz hajtű szalagfonatos ornamentikával, valamint egy női díszfüggő préselt veretei és szíjvége (SCHILLING 2011a, 390).

vizsgálatok eredményei alapján, ugyanis abban, hogy az antropológusok kimutatták a késő római kori lakosság továbbélését Kelet-Dunántúlon, Tác/*Gorsium*nak is nagy szerepe volt.⁸⁹⁷ Érdeemes egy pillantást vetni Mezőföld kora avar kori és a langobard lelőhelyeket ábrázoló térképére (69. ábra.). Egyik korszak lelőhelyei sem számítanak gyakornak, tehát szinte kizárható a véletlen a közeli elhelyezkedésük magyarázatára, és – ahogy korábban már említettem – vízrajzi szempontból is bőven akadnak még megtelepedésre, illetve temetkezési hely létrehozására alkalmas helyszínek. Az egymáshoz közeli langobard és avar kori lelőhelyek egyrészt a római utakkal (*Sophianae-Aquincum* út és a *limes*út) lehetnek kapcsolatban,⁸⁹⁸ de mindkét esetben választhattak volna az avarok másik, a langobard lelőhelyektől távolabbi helyszínt a két út közelében, ha pusztán az út közelsége motiválta volna őket. A szintén római (*Sophianae-Aquincum*) út mellett elterülő Tác/*Gorsium* esetében olyan romanizált (és germán?) közösséget feltételezhetünk, amely a langobard korban is itt élt.⁸⁹⁹ Mindhárom lelőhelypár esetében felvethető – noha a bizonyítás még a jövő kutatásának feladata –, hogy a helyben maradt langobard kori lakosság (romanizált és germán (?), részben talán kifejezetten a helyben maradt langobard) lakosság ellenőrzésére települtek a közelbe az avarok. Sajnos a rácalmási avar kori temetők közlése már évtizedek óta várat magára és a hiányosan fellelhető dokumentációk miatt csak korlátozott eredményekkel járhat az elemzésük; a Velence-Tábor utcai avar kori temetőrészlet eddig ismert mindössze 11 sírjának mellékletei és a temetkezési szokások meg nem adnak lehetőséget a kontinuitással kapcsolatos messzemenő következtetések levonására.⁹⁰⁰ Az azonban figyelemre méltó, hogy a germán kori fazekasság hagyományait őrző bepecsételt kerámiatöredék látott napvilágot szórványként az 1980-as ásatáson, valamint az 1943. évben feltárt 9. sír lószerszámos temetkezés volt, amely germán kulturális kapcsolatokra utaló szokásként való értelmezése az utóbbi időkben merült fel a kutatásban.⁹⁰¹

A langobardokat Fejér megye területén a megtelepedés két helyszínének kiválasztásában nem biztos, hogy kizárólag a római út (illetve Rácalmásán még a római őrtorony)⁹⁰² motiválta, mert, ha számolunk a térségben továbbélő romanizált lakossággal, akkor stratégiaileg érdemes

⁸⁹⁷ MERCZI 2007, 142.

⁸⁹⁸ SZÜCSI 2015a, 46–47.

⁸⁹⁹ Bóna István is szerepeltette Tác/*Gorsium*ot a langobard kori Pannoniát láttató elterjedési térképein, de ő nem az általam fentebb felsorolt érvek alapján, hanem bizonyos leletek téves keltezése miatt. Vö.: SCHILLING 2011, 387.

⁹⁰⁰ SZÜCSI 2017b, 245–251.

⁹⁰¹ BALOGH 2016, 54–55.

⁹⁰² BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 177.; a rácalmási langobard temető nyugati szélét egy római kori őrtorony védőárka határolja (BÓNA – B. HORVÁTH 2009, 205.), de a római őrállomáson belül került elő kettő szemétködröt is tipikus langobard kerámiatöredékekkel (SKRIBA 2007, 377).

volt a limes út olyan szakaszára települni, ahonnan a romanizált lakosság is könnyen elérhető és ellenőrizhető volt.⁹⁰³ E felvetés bizonyítása vagy cáfolata ugyancsak a későbbi kutatás feladata.

Mindenesetre a romanizált lakosság és a langobardok kapcsolatára Kelet-Dunántúlnak a vizsgált területünkön kívül eső részéről már régészeti leletanyag alapján is van példa: a balatonlellei langobard telep leletanyagában „*az elbai germán, illetve pannóniai langobard jellegzetességeken kívül néhány olyan elem is felismerhető, amely helyi, késő antik (korongolt kerámia) hagyományokra utal. A Balatonlellén feltárt jelenségek és leletanyag jellegzetességeik alapján a Kárpát-medencében rövid ideig megtelepedő langobardok hagyatékának tekinthetők, akik a helyi, romanizált alapnépességgel szoros kapcsolatba kerültek.*”⁹⁰⁴

6.1.4. A romanizált és germán hagyományok és népesség kontinuitásának kérdése Mezőföld területén az avar korban

A 6. század közepe után figyelhető meg a Pannoniával szomszédos területeken – az Alpok vidékén és Itáliában –, hogy a romanizált népesség felhagyott a melléklet nélküli temetkezés szokásával. Visszatértek a késő római temetkezések jellemzőihez, de a nőket kevesebb ékszerrel és viseleti tárggyal hantolták el. Az 5–6. századi romanizált férfisírok csak nehezen azonosíthatók, azokban legfeljebb egyszerű csatok, lemezes övveretek, kések rejlenek.⁹⁰⁵ Vida Tivadar úgy fogalmaz, hogy „*az avar kori romanizált kultúrájú népesség, talán, hogy a multikulturális környezetben a saját identitását hangsúlyozza, felhagyott a 4–6. században a Mediterráneumban általánosan elterjedt, melléklet nélküli temetkezés szokásával.*”⁹⁰⁶ Nem egyértelmű, hogy miért hangsúlyozná a mellékletadásos temetkezésre való átállással a romanizált közösség a saját identitását egy olyan közegben, ahol a germán népek, majd az avarokkal érkezett népcsoportok is mellékletadással temetkeztek. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a késő római kori népesség leszármazottai avar (és germán) kulturális hatásra fokozatosan hagytak fel a melléklet nélküli temetkezés szokásával, és a saját identitásukat éppen azok a romanizáltak hangsúlyozták, akik a legkésőbbi ideig melléklet nélkül temetkeztek. Ez megmagyarázhatná, hogy hol vannak például Mezőföldről az 5. század utolsó

⁹⁰³ Itáliában a városok és erődítmények katonai ellenőrzésén alapult a hatalmuk (VIRÁGOS 2008, 209). Pannoniában azonban a langobardok érkezésekor az erődítmények és a városok zöme lakatlan volt, a további lakosságot valószínűleg vidéki környezetben kell keresnünk.

⁹⁰⁴ SKRIBA–SÓFALVI 2004, 158.

⁹⁰⁵ BARKÓCZI – SALAMON 1971, 140., 142; BIERBRAUER 2004, 68.

⁹⁰⁶ VIDA 2009, 113; VIDA 2013, 319.

harmadától a 6. század végéig – 7. század elejéig tartó időszak késő római eredetű őslakosságának temetkezései, mert akkor azokat éppen melléklet nélküli sírokban (is) kellene keresni, akárcsak majd a későbbi 9. századi lakosság temetkezéseit.

A csákberény-orondpusztai temető

A magyar régészek jó ideig nem keresték a romanizált népességet azon avar korban nyitott temetőkben, amelyek korábban, azaz a római korban lakott helyeken jöttek létre. Holott a romanizált hagyományok pontosabb megismerésére több pannoniai kora avar kori temető is különleges lehetőséget kínál. Közülük a szakirodalom Mezőföldről rendszerint Csákberény-Orondpuszta temetőjét említi.⁹⁰⁷ A csákberényi temető mongrafikus feldolgozása során nem szenteltek különösebb figyelmet a 149 db melléklet nélküli temetkezésnek. Ebből mindössze 69 db olyan, ahol nem figyeltek meg bolygatást és a dokumentációból sem utal arra semmi, hogy bolygatottak lennének, tehát nagy valószínűséggel eredetileg is melléklet nélküli sírok voltak. Ezeket a temetőterképen megjelölve azt figyelhetjük meg, hogy főleg a 6. század utolsó harmadától a 7. század első harmadának végéig keltezhető, legkorábbi fázisba tartozó sírok környékén sűrűsödnek, főleg a temető középső részén és a 7. század második harmadától a 8. század elejéig datálható sírok környékén megritkulnak, sőt olykor látványosan hiányoznak (70. ábra). Ebből a megfigyelésből felmerülhet az a következtetés, hogy a korai időszakban ezekben a sírokban – vagy legalábbis ezen sírok nagyrészében – nyugodhatott a romanizált népesség (a langobard temetőkben megfigyeltékhez hasonlóan),⁹⁰⁸ majd a 7. század második harmadára teljesen felhagytak a melléklet nélküli temetkezés szokásával és a viseleti tárgyak ezt követően sírjaikba kerültek, amint azt az alábbiakban látni fogjuk.

A vastag 8-as alakú tagokból álló bronzlánc alapján a 7. század első felére keltezhető a 364. sír, ahol egy hagymagombos fibula ép tüvel, a mellkas jobb oldalán, viseleti helyzetben látott napvilágot. A sír keltezése a temetőbeli helyzete alapján pontosítható a 7. század második negyedére, mert a közelében sehol sincsenek ennél korábbi sírok.⁹⁰⁹ Csákberényből egy galamb (67. sír) és egy ló alakú fibula (298. sír) is előkerült, amelyek szintén késő római eredetűek⁹¹⁰ és az avar kori romanizált Keszthely-kultúra jellegzetes leletei között is megtaláljuk őket.⁹¹¹ Még fontosabb jelenség, hogy mindkettő ép tüvel és a ló alakú fibula

⁹⁰⁷ Vida Tivadar még Szekszárd és Budakalász temetőjét említi Pannoniából (VIDA 2008b, 35).

⁹⁰⁸ RÁCZ–VIDA 2018, 207.

⁹⁰⁹ A legközelebbi keltezhető, de több sírsorral odébb elhelyezkedő temetkezések kora a 7. század második harmadára határozható meg: 278, 280, 367. sír.

⁹¹⁰ VIDA 2008b, 35.

⁹¹¹ MÜLLER 2002, 96; STRAUB 2002, 103–111.

bizonyosan viseleti helyzetben került elő,⁹¹² ami a római kori divat folyamatosságának figyelemre méltó jele. A galambfibulás 67. sír és a lófibulás 298. sír⁹¹³ már egyaránt a 7. század második felére keltezhető, előbbi a trapéz alakú bronzcsatja és rövid hengeres függesztőtagú nagygömbös fülbevalótöredéke, utóbbi a kölesgyöngyököt is tartalmazó nyaklánc és a kígyófej alakúra kalapált végződésű bronz karperece alapján.⁹¹⁴ A 7. század második negyedére keltezhető 55. sírban együtt fordult elő egy – késő antik szokásra utaló viseleti helyzetben – mellkason fekvő stylustű egy meroving típusú poncolt díszfüggővel.⁹¹⁵

Vida Tivadar fogalmazta meg, hogy más nagy kelet-dunántúli Meroving jellegű temetőkkal összevetve Csákberényben elenyésző a Meroving kulturális elemek száma.⁹¹⁶ Meroving eredetű tárgyak a levél alakú lándzsák (3 sírban és egy szórványelet), a bárdkések (5 sírban) és a poncolt vagy fogazott díszű női övfüggők (8 sírban). A nyugati Meroving világgal fenntartott kapcsolatra utal a 283. sír préselt lemezes korongfibulája maszk ábrázolással és II. állatstílusú ornamentikával,⁹¹⁷ valamint a 352. sír neustriai eredetű bronz övcsatja.⁹¹⁸

A csákberényi temetőben megfigyelhető a nagyszámú korongolt kerámia, amit rendszerint a helyi, késő antik fazekas hagyományoknak tulajdonít a kutatás. A Csákberény-csoportba tartozó kerámiák kivitelezése, technológiája, alakja és a díszítése a római kor helyi kerámiájára vezethető vissza.⁹¹⁹

Összefoglalva tehát jól látható egyrészt, hogy a 7. század második negyedétől a 7. század utolsó harmadáig mutatkoznak a sírokban a romanizáltakra jellemző viseleti tárgyak viseleti helyzetben, ugyanakkor már a 7. század második negyedétől több sírban együtt jelentkeznek a Meroving és romanizált hagyományok, ami a kulturális átalakulás jele. A csákberényi temető

⁹¹² Valószínűleg a galamb fibula is viseleti helyzetben lehetett, de sajnos a sír bolygatottságából fakadóan hiányzik hozzá az ásatási megfigyelés.

⁹¹³ Vida Tivadar úgy fogalmazott, hogy „feltűnő, hogy e sír körül számos, nem bolygatott, szegényes leletanyagot tartalmazó sír helyezkedik el (291, 296, 297, 298, 300. sírok), amelyek esetében a mellékletek hiánya utalhat alacsony társadalmi helyzetű személyekre, de a mellékletnélküliség jellemző lehet a korabeli helyi eredetű romanizált kultúrájú egyénekre is” (VIDA 2017f, 217). A megfigyelés csak részben helytálló, a felsorolt sírok közül ugyanis bolygatott a 291. és 296. sír, illetve a 291. sír olyan nagy távolságban – és más időrendi csoportban – helyezkedett el, hogy ebben az összefüggésben nem szerencsés említeni.

⁹¹⁴ A 67. sír trapéz alakú bronzcsatjának keltezéséhez ld. FANCSALSZKY 2017, 157, 161. A hengeres függesztőtagú nagygömbös fülbevalót Pásztor Adrien átmeneti formának tartotta egy új fülbevalóformához, használati idejüket legkorábban a 7. század második negyedétől számolta (PÁSZTOR A. 2017c, 114). A 298. sírt Pásztor Adrien a 7. század utolsó harmadára keltezte: a kígyófej alakúra kalapált végződésű karperec keltezéséhez ld. PÁSZTOR A. 2017c, 141; a kölesgyöngyök kormeghatározásához: PÁSZTOR A. 2017c, 139. Vida Tivadar a 67. és 298. sírt – a temető legkorábbi temetkezései közé sorolva – a 6. század utolsó negyedére keltezte (VIDA 2017f, 217–218), álláspontom szerint tévesen. A két sír a fentiek alapján nem keltezhető a 7. század közepénél korábbi időszakra.

⁹¹⁵ VIDA 2017f, 217.

⁹¹⁶ VIDA 2017f, 220; VIDA 2018, 11.

⁹¹⁷ VIDA 2005, 85, 87.

⁹¹⁸ VIDA 2017c, 160–161.

⁹¹⁹ VIDA 2008b, 36.

belső időrendjének pontosítása sem változtat Vida Tivadar konklúzióján, aki azt hangsúlyozta, hogy ilyen viseleti szokások és bizonyos előállítási technikák átadását nehéz elképzelni a római kori népesség 6. századig való továbbélése nélkül, így a római népesség kontinuitását nemcsak Keszthely és Pécs környékén körvonalazhatjuk.⁹²⁰

A mezőfalva-vasútállomási temető

„Az avar jellegű leletanyag mellett germán, szláv, sőt római eredetre valló tárgyak is kerültek napvilágra. A Dunántúl ezekben a századokban számos nép és néptörredék olvasztója volt, s a népeknek ez a sokfélesége csak a magyar középkor folyamán tűnt el, a középkori magyarság kialakulásával.”⁹²¹ Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) temetőjével kapcsolatban fogalmazta meg ezeket a gondolatokat Fitz Jenő 1958-ban. Azóta mégsem fordult elő ilyen – a csákberényi temetőhöz hasonlítható – összefüggésben a szakirodalomban, holott ebben a temetőben is nagyszámú tárgyat és jelenséget említhetünk, ami a romanizált és germán hagyományok és népesség jelenlétére utal.⁹²² Itt is kiemelkedően magas a korongolt kerámia aránya, különös tekintettel a szürke és a fekete kerámiára, de akad 2 db késő antik jellegű, helyi gyártmányú füles kerámiabögre,⁹²³ és egy Csákberény-csoportra jellemző edényformát utánzó, lassúkorongon készült bögre (38. sír) is.⁹²⁴ Emellett Mezőfalva-Vasútállomás – a csákberényi és tács-fővenyusztai temetőn kívül – azon kevés avar kori temető közé tartozik Fejér megye területéről, ahol viseleti helyzetben is kerültek elő fibulák és stylustűk. A részben bolygatott 69. sírban 3–4 éves gyermek bal felkarcsontjának helyén hevert egy római erős profilú (?) bronz fibula (71. ábra 1).⁹²⁵ A bolygatatlan 81. sírban pedig egy nagy maszkos fibula helyezkedett el az eltemetett nő mellkasának közepén, a csigolyákon (71. ábra 2–3).⁹²⁶ Témánk szempontjából nagyon fontos egy, a mellkason, tehát viseleti helyzetben lelt áttört bronz stylustű a 70. női sírban (71. ábra 4–5).⁹²⁷ A stylustűk a Keszthely-kultúra vezérleletei. A korai időszakban fej mellől kerültek elő, később a mellkas és a medence tájékáról. Fejkendő vagy fátjol összetűzésére szolgáltak.⁹²⁸ Germán jellegű leletek a meroving lábbelire utaló, két sírból is napvilágot látott veretek és egy lábbelihez

⁹²⁰ A gazdag és kifinomult Keszthely-kultúra létezésére nincs jobb magyarázat, mint a helyi római lakosság kontinuitásának feltételezése (VIDA 2008b, 36–37).

⁹²¹ FITZ 1958, 20.

⁹²² Többnyire csak a 200. sír arcábrázolásos tausiroszott vas övkészletét taglalták (BÓNA 1963, 49–68; MARTIN 1996, 345–346).

⁹²³ VIDA 1999, 97., Kat. 356., Kat. 357.

⁹²⁴ Szent István Király Múzeum ltsz. 52.117.1., VIDA 1999, 250., Kat. 400.

⁹²⁵ A 69. sír bronz fibulájára a raktárban a leletek között sajnos nem bukkantam rá.

⁹²⁶ A 81. sír maszkos fibuláját már Garam Éva is említi (GARAM 2003, 108., 11. kép 5., 119).

⁹²⁷ Tács/Gorsiumban a 2005. évi ásatás 4. sírjában a mellkason, viseleti helyzetben találtatott a stylustű. *Schilling László* szíves közlése.

⁹²⁸ BIERBRAUER 2004, 69.

tartozó ezüst csat.⁹²⁹ A kora avar kori előkelő nők meroving típusú lábbeliket hordtak, amit kis csatok és szíjvégek jeleznek a térdek és a bokák között. Kihangsúlyozandó a különbség a felépítésében és díszítményeiben a kelet-európai nomádokra jellemző csizmaveretekhez képest.⁹³⁰

6.2. A temetők jellege és a kora avar kori térhasználat

6.2.1. A kora avar korban nyitott temetők használati ideje és a lelőhelyek jellege

A kora avar korban nyitott temetőket (72. ábra) a használati idejük alapján két fő kategóriába lehet sorolni. Az első kategóriába tehető a kora avar kori temetők túlnyomó többsége, amelyeket az avar kor későbbi korszakaiban is használtak. A temetőhasználatban Mezőföldön nincs tehát „törés” vagy hiátus a kora és közép avar kor között, sőt a közép és késő avar kor között sem. Ebből a kora avar korban nyitott temetőket használó népesség folytonosságára következtethetünk az avar kor egészén át (5. táblázat).

A második – bizonytalan – kategóriát mindössze öt olyan temető alkotja, ahol felmerülhet az, hogy a kora avar kor végén, a 7. század közepe táján zárultak. Ilyen Mór-Akasztódomb temetője, amelynek a temetkezései (a 17. téglasír kivételével, amely vélhetően római kori) a kora avar korra keltezhetők.⁹³¹ Fülöp Gyula szerint eredetileg 100-200 síros, 6–7. századi temető lehetett;⁹³² Török Gyula szerint pedig „*a domb DNy-i felének elhordásával a Mór-Akasztódomb-i temető teljesen napvilágra került*”, azonban „*feltételezhetjük, hogy a földmunkálatok során értékes leletanyag semmisült meg*”.⁹³³ A megsemmisült sírokról nem tudjuk, hogy mely korszakra keltezhetők, így nem lehet kategorikusan kizárni a temető esetleges későbbi, közép avar kori használatát. A másik ilyen temető a káloz–nagyhörcsökpusztai, ahol összesen 37 kora avar kori sír került napvilágra. Bóna István tudósít róla, hogy „*ugyanott, távolabb, közép- és késő-avar övdíszes temetkezések is előkerültek*”.⁹³⁴ Erről azonban több adat nem áll rendelkezésre, így Bóna István közlésének megerősítésére nincs lehetőség, illetve az sem világos, hogy az említett közép és késő avar kori temetkezések kapcsolatban állhatnak-e a kora avar kori temetővel. A harmadik temető, amely a kora avar kor végén (legkésőbb a közép avar kor első felében) zárul, a Velence-Tábor utcai 11 síros

⁹²⁹ Vö. FITZ 1958, 18. A lábbelivereteket sajnos nem találtam meg sem a sírleírásokban, sem a leletek között. Lábbelihez tartozó csat Tác/Gorsiumból a 2005. évi ásatáson is napvilágot látott avar kori sírból. Schilling László szíves közlése.

⁹³⁰ VIDA 2008b, 26–27.

⁹³¹ TÖRÖK 1954, 54, 56.

⁹³² FÜLÖP 1985a, 161, 1. lábjegyzet

⁹³³ TÖRÖK 1954, 58.

⁹³⁴ BÓNA 1971, 273(53).

temető, ám ez a teljes feltárás hiányában ugyancsak bizonytalan adatnak minősül. Hasonló a helyzet Iszkaszentgyörgy–Kincsesbánya, Bittói-kőfejtő és Szabadegyháza-Szeszgyár temetőjével, ugyanis mindkét helyen ismeretlen számú elpusztított sírral számolhatunk és a múzeumokba került leletanyag is földmunkák során feldúlt sírokból származik.

Mezőföldről kettő olyan bizonytalan lelőköörülmények között vagy kisebb mentőfeltáráson előkerült temetkezést tarthatunk számon, ahol nem áll rendelkezésünkre elegendő adat annak eldöntésére, hogy magányos temetkezéseket feltételezhetünk, vagy kisebb–nagyobb temetőket: Iszkaszentgyörgy-Pappenheim kastély és Vértesacsá-Pinceharaszt-dűlő. Az iszkaszentgyörgyi Pappenheim kastély közelében a 19. században, nem hiteles feltárás során letek egy nagyömbös arany fülbevalópárt, 5 db háromélű nyílhegyet és egy egyenes kardot „*az egykori feljegyzés szerint, 1836 április havában Iszkaszentgyörgyön a kastélyon felül való táblának napnyugati sarkán az árokban a hegyoldalon egy régi hosszú holttetem mellett*”.⁹³⁵

A leletanyag egy, legfeljebb két sírhoz köthető, de nem kizárt, hogy a közelükben további sírokat rejthet a föld. Vértesacsá-Pinceharaszt-dűlőben homokbányászás közben dúltak fel egy kora avar kori sírt és csak a mellékleteit sikerült megmenteni. Itt sincs azzal kapcsolatban megbízható adat, hogy valóban magányos temetkezésről van-e szó.

A magányos sírok egyes tájegységeken (Bécsi-medence,⁹³⁶ Kisalföld,⁹³⁷ Duna-Tisza köze,⁹³⁸ Tiszántúl⁹³⁹) a kora avar kor jellegzetes temetkezési formáját képviselik. Lőrinczy Gábor az eltemetettek pásztorkodó életformáját feltételezte.⁹⁴⁰ Tomka Péter állapította meg, hogy a magányos kora avar sírok rendre a Kárpát-medence nagyállattartó pásztorkodásra még alkalmas területeiről származnak.⁹⁴¹ Mezőföld jelentős része is – talán a Sárrét kivételével – alkalmas ilyen jellegű térhasználatra, noha bizonyítottan magányos sírt – ahogy azt a fentiekben láttuk – nem ismerünk. Nem kizárt, hogy ez csak a kutatás jelenlegi állásának tudható be, de ha mégsem, akkor talán az lehet a magyarázata, hogy a Kelet-Dunántúlon nagyszámú romanizált és mérsékeltebb számú germán népességgel számolhatunk, akiknek a gazdálkodása rögzült területhasznosításon (azaz elsősorban földművelésen, és csak

⁹³⁵ MAROSI 1935, 40.

⁹³⁶ A Bécsi-medence magányos sírjait Tomka Péter sorolta fel, szakirodalmi hivatkozásokkal (TOMKA 2005, 161).

⁹³⁷ A Kisalföld magányos sírjait Tomka Péter gyűjtötte csokorba (TOMKA 2005, 160).

⁹³⁸ BALOGH 2016, 31–34.

⁹³⁹ LŐRINCZY 1996, 184.

⁹⁴⁰ LŐRINCZY 1996, 185.

⁹⁴¹ TOMKA 2005, 161.

másodsorban állattenyésztésen) és nem migrációs térhasználaton (tehát nem nagyállattartó nomadizáláson) alapult.⁹⁴²

6.2.2. A római úthálózat szerepe a térszervezésben

A rómaiak kultúrtájává formálták a Dunántúl dombsági és síksági területét.⁹⁴³ A hun (433/34–455), gót és langobard uralom időszaka (germán kor: 455–568) nem kedvezett a római kultúrtájnak és a városfejlődésnek, mégis egyes római városok még az 5. században, sőt talán még a 6. század első felében is vegetáltak. A langobardok elvonulásával viszont végérvényesen eltűntek a városok, megmaradt azonban számos római struktúra nyoma.⁹⁴⁴ A kutatás eredményei alapján a római úthálózat, a városok és erődök elhelyezkedése befolyásolta a korai avar megtelepedést a 6. sz. végéig, 7. sz. elejéig. A Pannoniába való érkezésük után az avarok elsőként a stratégiai létfontosságú helyeket szállták meg, mint a korábbi római úthálózat, a gázlók, és a korábbi városok körüli térség.⁹⁴⁵ Hasonló jelenséget figyeltek meg Daciában is, tehát a római úthálózat alapvetően határozta meg az avar hatalmi rendszer szétterjedését.⁹⁴⁶ Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy hogyan néz ki ez a fajta korai avar megszállás a Dunántúl egy szűkebb tájegységére, a Mezőföldre vetítve. Használatban maradtak –e a rögzült, római kori útvonalak? A kutatás egyetlen lehetősége jelenleg az ismert avar kori lelőhelyek elhelyezkedésének és az egykori római útvonalak nyomvonalának összehasonlító vizsgálata, összefüggések vagy éppen eltérések keresése. Időrendi közelsége miatt elsősorban a kora avar kori megtelepedést érdemes összevetni a római utak vonalvezetésével.

Komoly nehézséget jelent viszont, hogy a Kelet-Dunántúlon kevésbé ismerjük az utakat, mint Nyugat-Dunántúlon, mert a kavicsban gazdag Nyugat-Dunántúllal ellentétben a kelet-dunántúli római utak töltését kevésbé építették kavicsból, így a földeken szétszántott

⁹⁴² A fogalomhasználathoz ld. Csüllög Gábor doktori értekezését, aki a társadalmi térhasználat aktivitási erőterének (CSÜLLÖG 2006, 14) vizsgálatakor a 10–11. századi megtelepedés kapcsán fogalmaz úgy, hogy a „települések átmenetet képeztek a migrációs térhasználat és rögzült területhasznosítás között” (CSÜLLÖG 2006, 21).

⁹⁴³ „A kultúrtáj az ember gazdasági, társadalmi, ökológiai, esztétikai és kulturális tevékenysége során átalakított természeti táj, amelynek révén a tájfejlődés biztosított és tartósan szolgálja az embert” (BERÉNYI 2001, 640). A kultúrtájak közötti különbséget tehát nem a természeti determinizmus, hanem a mindenkori társadalmi – gazdasági struktúra alakítja (BERÉNYI 2001, 641).

⁹⁴⁴ TOMKA 2006.

⁹⁴⁵ Erre elsőként Kovrig Ilona figyelte fel a „kengyeles-kopjás, rojtmintás veretű lószerszámós leletek” lelőhelyeinek elhelyezkedése alapján (KOVRIK 1955, 39). A Kovrig Ilona által kiválasztott leletek ugyan későbbi idősakra is keltezhetők, ettől függetlenül megfigyelése a későbbi kutatás fényében is helytállóan bizonyult (VIDA 2007, 326).

⁹⁴⁶ GÁLL 2016, 133.

kavicscsík sokkal ritkábban megfigyelhető.⁹⁴⁷ Nem oktalanság viszont a római utak későbbi lelőhelyekkel való összefüggésének vizsgálata, mert a római úthálózat hatása helyenként még a középkorban is kimutatható,⁹⁴⁸ annak ellenére, hogy a római utakat a középkortól csak ritkán, legfeljebb egyes szakaszait használták közlekedésre.⁹⁴⁹ A római korban a tájékozódást úti térkép (*Tabula Peutingeriana*) és útikönyv (*Itinerarium Antonini*) segítette elő, amelyek viszont csak a főutakat tüntették fel.⁹⁵⁰ Az útikönyvek jelentik a dunántúli utak térképezésének a kiindulópontját.⁹⁵¹

Az *Itinerarium Antonini*ben említett Brigetio/Komárom – Sopianae/Pécs főútnak a vonalvezetése igen bizonytalan. Kérdéses, hogy hol haladt át a Dunántúli – Középhegységen. Vagy a Dunazug–hegység és a Vértes, valamint a Bársonyos közötti medencében, Tatabánya környékén haladt át vagy a Móri-árokban, a Császárvíz mentén. Ugyancsak vitatott, hogy hol keresztezte ez az út a Sárvizet, esetleg *Gorsium*/Tácnál-e vagy másutt.⁹⁵² Mindenesetre meggyőzően hat Tóth Endre érvelése, miszerint *Gorsium* és *Herculia* két különböző, de egymáshoz közel elhelyezkedő település.⁹⁵³ Így logikusan értelmezhetővé válnak az *Itinerarium Antonini Sopianae – Brigetio* és *Sopianae – Aquincum* útvonalra vonatkozó állomásai: *Sopianae – Iovia – Fortiana – Herculia – Floriana – Brigetio*. Amennyiben *Florianat* nem Csákvárral,⁹⁵⁴ hanem egy egyelőre ismeretlen, Móri-árokban fekvő településsel azonosíthatjuk,⁹⁵⁵ magyarázatot lelünk a kora avar lelőhelyek sűrűsödésére a Bakony és Vértes között áthaladó Móri-árok mentén: Bodajk-Homoki-dűlő, Mór-Akasztódomb és Csákberény-Orondpuszta. A római főút Móri-árok mentén haladó nyomvonal mellett érvelést erősíti, hogy újabban számos római telep és villagazdaság nyomát sikerült terepbejárásainkkal azonosítanunk a Móri-árok közelében,⁹⁵⁶ ami sűrű római kori településhálózatra utal a térségben.

⁹⁴⁷ TÓTH 2004, 45; a Kelet-Dunántúlon a töltést zúzott kőből rakták, a kavicsot inkább csak az utak burkolatához használták fel (TÓTH 2006a, 21).

⁹⁴⁸ „Az Árpád-kori út- és településhálózat kialakulására a természeti környezet (domborzat, vízrajz, növényzet és talaj) mellett a Dunántúl, Szlavónia és Erdély területén nagymértékben hatott még a római kori „kultúrtáj”. [...] A római útmaradványoknak a középkori közlekedési rendszerekre gyakorolt hatását hangsúlyozta többek között László Gyula, Székely György, Tóth Endre és Petrovics István.” (SZILÁGYI 2014, 1)

⁹⁴⁹ TÓTH 2006a, 20.

⁹⁵⁰ TÓTH 2006a, 8.

⁹⁵¹ TÓTH 2006a, 10.

⁹⁵² BÖDŐCS 2008

⁹⁵³ TÓTH 2006a, 52–53.

⁹⁵⁴ FITZ 1970, 173(17).

⁹⁵⁵ TÓTH 2006a, 92–93, 256. lábjegyzet

⁹⁵⁶ Mór Várostól nyugatra, a Sövénykúti-pataktól délre, Mór-Tímárpusztán (azonosítószám: 89547) római kori lelőhelyet találtunk terepbejárásunkon, de a lelőhely pontos lehatárolására és intenzív bejárására jelen kézirat leadásáig nem nyílt lehetőségünk. Mór-Fehérkereszt (azonosítószám: 89545) nevet adtuk a Mór Várostól északnyugatra, 81. számú főút és a vasúti sín között 2015-ben azonosított római kori lelőhelynek. A kerámiatöredékek mellett *tegula*- és *imbrex*töredékek, valamint kövek jelzik, hogy minden valószínűség szerint

Külön figyelmet érdemel, hogy közülük kettő – azaz Bodajk-Homoki-dűlő és Csákberény-Orondpuszta – nemcsak a tájegységen belül, hanem pannoniai viszonylatban is a jelentősebb kora avar korban nyíló temetők közé tartozik. Ezen lelőhelyek esetében a vízközelségnél (Császárvíz) nyilvánvalóan többről van szó, minden bizonnyal egy, a Móri-árok mentén használt útvonallal számolhatunk itt a kora avar kortól – a temetők használatának ideje alapján – egészen az avar kor végéig, amely út kapcsán nagy a valószínűsége a római kori előzményeknek. Csákberény-Orondpuszta és Bodajk-Homoki-dűlő esetében a feltételezett útvonal közelségén kívül többről lehet szó, hiszen előbbtől 1 km-re, utóbbtól mindössze 400 méterre található egy-egy hajdani római kori villa (erről alább bővebben).

Az Aquincum/Óbuda – Sopianae/Pécs útvonal is egyike a Duna és Balaton közötti fő utaknak az *Itinerarium Antonini* szerint. Nyomvonalával kapcsolatban sajnos részben találgatásokra szorulunk, állomásainak lokalizálása a kiinduló és végcél kivételével bizonytalanok.⁹⁵⁷ Rendszerint a Velencei-tótól északra feltételezik a nyomvonalát.⁹⁵⁸ Velence-Tábor utca kora avar kori temetője és a hozzá tartozó ismeretlen elhelyezkedésű telep viszont ebben az esetben nem az egykori út mellé épült, attól mintegy 1,5–2 km távolságban helyezkedhetett el.⁹⁵⁹ Az út egyik állomása *Gorsio sive Hercule*, amit a Tácsnál, a Sárvíz keleti partjánál elhelyezkedő római településsel (1–4. század) azonosít a kutatás.⁹⁶⁰ A római falakon belül helyezkedik el a tác-fővenyusztai, kora avar kortól induló temető, amelyet majd alább, a római épített emlékek és az avar megtelepedés kapcsolatáról szóló fejezetnél részletezünk. Konkrét régészeti bizonyítéka nincsen, de pusztán a római kori lelőhelyek alapján valószínűsíthető egy útvonal a Sárvíz bal (keleti) partján, ami feltehetően az Aquincum/Óbuda – Sopianae/Pécs főútvonallal azonos.⁹⁶¹ *Herculia* pedig amennyiben nem azonos *Gorsiummal*, igen nagy valószínűséggel a nagyméretű szabadbattyáni római kori településsel azonosítható – noha erre a feltételezésre római koros kutatók, legfeljebb csak óvatos utalás szintjén merészkedtek.⁹⁶²

villagazdaság állhatott ott. Mór-Két-ér közeli-dűlőn (azonosítószám: 89543), a Móri-víztől észak-északkeletre elhelyezkedő, kismértékben emelkedő domboldal délnyugati lejtőjén nagyobb mennyiségű kerámiatöredék utal római kori telepmaradványra (terepbejárás, 2015). A Móri-árok kistáj határán helyezkedik el a Pusztavámtól nyugatra, a Száraz-hegyi-vízfolyás északi partján lehatárolt villagazdaság (*tegulák*, tetőfedő-cserép töredékek, kövek, nagy mennyiségű kerámiatöredék). Fémkeresősöktől származó információink alapján még több nyilvántartásban nem szereplő római kori lelőhely rejlik a Móri-árokban, amelyek felderítése a jövő kutatásának feladata.

⁹⁵⁷ BÖDÖCS 2008

⁹⁵⁸ FITZ 1970, 176 (20).

⁹⁵⁹ A lelőhely a szakirodalomban Velence-Úttörőtábor és Kisvelence néven is szerepel. Ezzel kapcsolatban ld.: SZÜCSI 2017b, 245–246; ADAM 2002, 410)

⁹⁶⁰ KOVÁCS L. O. 2006, 139; MRÁV 2013, 162.

⁹⁶¹ BÖDÖCS 2008

⁹⁶² Egy óvatos gondolat erejéig utal Kovács Lóránd Olivér a szabadbattyáni római település Herculiaival való azonosítására: „Az utóbbi években azonban folyik egy ásatás Tácsról ÉNy-ra Szabadbattyánban, amely során egy rendkívül nagy méretű, 4. századi, településen fekvő épület kerül felszínre. Ez felveti a lehetőségét, hogy mégis

Az Aquincum/Óbuda – Savaria/Szombathely főút nyomvonala ugyancsak kérdéses. Alapvetően a Szombathely – Sárvár – Pápa – Várpalota – Bakonykúti – Fehérvárcsurgó – Csákvár szakaszon feltételezték,⁹⁶³ de az utóbbi időben felmerült, hogy az út nyomvonala Pápa után a Bakonytól északra halad Aquincum felé. Ebben az esetben az út teljes hosszára nézve az *Itinerarium Antoniniani* téved.⁹⁶⁴ Ha az előbbi, a Bakonyt a déli részén keresztező nyomvonallal számolunk, akkor a kora avar lelőhelyek közül az út 1–2 km-es környezetében helyezkedik el Várpalota-Gimnázium jelentős, 250 síros temetője,⁹⁶⁵ a Bakonykúti-Tsz-Tanyaközpontnál (Sertéshízlalda) feltárt női sír, ezüstből készült nagygömbcsüngős fülbevalópárral,⁹⁶⁶ és talán a nagyméretű csákberény-orondpusztai temető.

A K–Ny irányú Nagylók-Nagyvenyim útvonal *Intercisa*/Dunaújvárostól nyugatra, Nagyvenyim határából indul és Sárszentágota, valamint Sárbogárd között éri el a Sárvizet, Káloz magasságában. A római korban *via vicinalis* kategóriába sorolható (alacsonyabb rendű, főbb utakat összekötő) útvonal lehetett, mert az ókori forrásokban nem szerepel.⁹⁶⁷ Az ismert avar kori lelőhelyek közül csak a Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa u. temető található a közelében, de az is mintegy másfél kilométerre. Ebből a temetőből viszont a korai avar időszak végére keltezhető temetkezést (1. sír) is sikerült feltárni és a temetőt a 8. század végéig biztosan használták. A temetőhöz tartozó telepet sajnos nem ismerjük.

A római limesút mentén helyezkedett el Rácalmás-Rózsamajor 159 síros (összesen mintegy 300-400 síros lehetett) temetője, amelyet a feltárt sírok alapján csak a kora és közép avar korban használtak. A lelőhely jelentőségére mutat többek között a napvilágot látott 20 lósír és 2 lovassír.⁹⁶⁸ A temetőtől másfél km-re álltak egy római kori *burgus* (örtoronny) maradványai, így nem kizárt, hogy ebben az esetben is szerepet játszott a megtelepedés helyének megválasztásában a korábbi római építmény. Ugyancsak a limesút mentén Dunaújváros – Simonyi-dűlőből 387 sírt sikerült feltárni, a teljes temető összesen 400 síros lehetett. Ez a megye egyetlen teljesen feltárt avar kori temetője, sok lovassírral (majdnem minden harmadik

két különböző, de egymáshoz igen közel lévő helyszínen keressük Gorsiumot és Herculiát.” Azonban a következő mondattal gyorsan el is hessegeti ezt a gondolatot: „A szabadbattyáni ásatások befejezéséig és közzléséig a táci ásatások vezetőjének véleményét lehet figyelembe venni e kérdésben.” (KOVÁCS L. 2006, 139)

⁹⁶³ FITZ 1970, 174(18).

⁹⁶⁴ BÖDŐCS 2008

⁹⁶⁵ ADAM 2002.I. 405, II. D3 térkép

⁹⁶⁶ A bakonykúti Ny–K tájolású női sírból még bronz karperecpár és egy vaskés látott napvilágot (ADAM 2002.I. 36.)

⁹⁶⁷ BÖDŐCS 2008

⁹⁶⁸ Rácalmás-Rózsamajor temetője a mai napig publikálatlan (ADAM 2002, 300).

férfit lovával együtt temettek el!).⁹⁶⁹ A temetőt a 6. század utolsó harmadától egészen a 9. század első harmadának (első felének?) végéig folyamatosan használták.

Szórványlelet ugyan, de itt meg kell említenünk az Adony-Dunaparton, egy árvíz után lelt korai avar piramiscsüngős arany fülbevalót.⁹⁷⁰ Az avar kori lelőhelyek „sűrűsödése” a Duna partján, a mai Dunaújvárosban és közvetlen környezetében Adonytól Nagyvenyimig arra utal, hogy a római kori *Intercisa* (Dunaújváros) dunai átkelőhelyét⁹⁷¹ az avar korban is hasonlóképpen alkalmazták. Balogh Csilla doktori disszertációjában megállapította, hogy „a *Csongrád–Kecskemét–Szabadszállás vonal mentén, nagyjából a Csongrád–Dunaújváros /Intercisa közti egykori római út vonalára láncszerűen felfűződő temetők sora nyílik*” a közép avar kor második felében (670/675–700/710).⁹⁷² Ez a megállapítás ugyancsak a Dunaújváros térségében meglévő dunai átkelőhely (gázló) használatára utal. A Duna bal partjától induló lelőhelyek közül csak a késő avar kor elejéig (8. század elejéig) használták Kecskemét-Városföld temetőjét a szóban forgó időszakban létesítették a kecskemét-ballószögi sírt, és Szabadszállás-Batthyány u. 8/b–10. temetőjét is.⁹⁷³ Ellenben kifejezetten késő avar kori használatra utal többek között Csongrád-Mámai csárda-dűlő⁹⁷⁴ temetőjének leletanyaga.

Végül, de nem utolsó sorban, ehelyütt kell utalnom arra, hogy a két nagyobb feltárt és részben vagy egészében publikált kora avar korban is használt telep (Dunaújváros-Öreghegy,⁹⁷⁵ Daruszentmiklós)⁹⁷⁶ is a limesút közelében fekszik.

Egyértelműen megállapítható tehát, hogy a római kori útvonalak meghatározó szereppel bírtak Mezőföldön a kora avar kori térszervezésben és térhasználatban.

⁹⁶⁹ Dunaújváros-Simonyi-dűlő temetője sajnos szintén közöletlen, mindössze egy rövid összefoglaló jelent meg róla (FÜLÖP 1984, 16–19).

⁹⁷⁰ ADAM 2002.I. 17.

⁹⁷¹ Intercisából feltehetően – noha erről a vélemények megoszlanak – út indult a római korban a Barbaricumon keresztül. Az Intercisa–Kecskemét útvonal gondolatát Kovrig Ilona már 1955-ben papírra vetette (KOVRIK 1955, 39). Fitz Jenő feltételezései szerint Intercisából Kecskemét térségébe, onnan pedig Csongrádba vezetett, ahonnan római téglákon kívül 2. századi érmék és provinciális leletek kerültek elő. (FITZ 1965, 82). Innen Magyartésen, Békésszentandrásen és Szarvason át – tehát a Körös mentén – haladt tovább Dacia felé (FITZ 1965, 83). Intercisa hídfőállása fontos szerepet töltött be Dacia feladásáig. Az innen kiinduló útról ld. még: KÖHEGYI 1972, 107.

⁹⁷² Balogh Csilla felsorolásában: Csongrád–Mámai csárda-dűlő, Kecskemét–Városföld, Kecskemét–Ballószög, Szabadszállás–Batthyányi utca, Szabadszállás B. gyakorlótér, Solt–Szőlőhegy (BALOGH 2013, 427–428).

⁹⁷³ Az ADAM ismertetése alapján tovább használták a késő avar kor folyamán Batthyány u. 8/b–10. temetőjét (ADAM 2002.I. 335), de Balogh Csilla leírása szerint használatát a 7. század utolsó harmadára, legfeljebb a 7–8. század fordulójára tehetjük. A keltezésben nehézséget okoz, hogy a padmalyos sírokon kívüli aknasírok szinte 100%-ban rablottak voltak (BALOGH 2013, 92).

⁹⁷⁴ ADAM 2002.I. 101.

⁹⁷⁵ A telep monografikus közlése: BÓNA 1973.

⁹⁷⁶ Előzetes közlésében említették is ebben az összefüggésben a daruszentmiklói telep: KONDE et al. 2018, 222.

6.2.3. A római kori erődök és villák térszervező szerepe

Pannoniában az avar kort közvetlenül megelőző időszakból régészeti leletek jelzik a langobardok jelenlétét a római utak mentén, az egykori *castrum*okban, városokban, villákban és *vicus*okban. Úgy tűnik, hogy a langobardok használták az omladozó épületeket vagy akár a házaikat a falaik közé építették, mint Észak-Itáliában.⁹⁷⁷ Mezőföldön Rácalmás langobard temetője említhető, amelyik egy római *burgus* mellett helyezkedik el.⁹⁷⁸ Ha nem is ennyire látványosan, de a kora avar korban is megfigyelhető, hogy a megtelepedés helyének megválasztásában szerepet játszanak a római belső erődök és villák romjai.

Az egykori gorsiumi belső erőd (Sárvíz bal partja) falain belül többek között a 6. század végére keltezhető kora avar kori sírok is előkerültek egy kb. 200 sírosra becsülhető temetőből.⁹⁷⁹ A 2005. évi feltárás során megállapították, hogy a *cardo maximus* még a 7. században is használatban lehetett, mert a kora avar kori sírok a szélét övezik.⁹⁸⁰ Avar kori településnyom nem ismert a korábbi falakon belül, a legközelebbi 7–9. századi ismert településnyom kb. 1,5 km-re északkeletre található a temetőtől.⁹⁸¹

Csákberény-Orondpuszta avar kori temetőjétől 1 km-re található egy római kori villa, amelyből hat római kori épület és egy fürdő alapjait tárták fel.⁹⁸² Az avar temetőhöz tartozó települést sajnos itt sem ismerjük. Bodajk-Homoki-dűlő avar kori temetője pedig Bodajk-Proletárföldek II. nevű római kori településnyomtól, valószínűleg villagazdaság maradványaitól⁹⁸³ mindössze 400 méterre található.

A Fejér megyei Seregélyestől délre, a Sárosd–Seregélyesi vízfolyás jobb partján található Seregélyes-Réti földek kora avar korban létesített, de a késő avar korba nyúlóan használt temetője.⁹⁸⁴ A férfiak sírjaiból bronz és ezüst lemezes és préselt veretek utalnak a kora avar

⁹⁷⁷ VIRÁGOS 2008, 209.

⁹⁷⁸ VIDA 2007, 325.

⁹⁷⁹ SCHILLING 2011a, 387, 389. Az avar kori temető Tác-Fövenpuszta néven ismert (ADAM I. 2002, 367).

⁹⁸⁰ FITZ-KOVÁCS 2006, 258.

⁹⁸¹ Az 1980-es években terepbejáráson azonosították a településmaradványt lassúkorongolt kerámiatöredékek alapján (SCHILLING 2011a, 390).

⁹⁸² Fülöp Gyula – Dormuth Árpád cikkére (DORMUTH 1935, 86–87) hagyatkozva – azt írja, hogy 300–400 méternyire található a csákberényi avar temető az orondpusztai római településmaradványtól (FÜLÖP 2015, 15), de a Google Earth segítségével én 1000 métert mértem.

⁹⁸³ Bodajk, Proletárföldek II. lelőhelyet 2011-ben terepbejáráson azonosították a Szent István Király Múzeum szakemberei. A jelentés alapján a lelőhely „a dűlő közepén, az ÉK-DNy-i irányú vízfolyás partján, a patakka párhuzamosan, közel 700 méter hosszan és 240 méter szélességben húzódik. A területen római kerámiát, tegulatöredéket, érmét, valamint fehér habarcsos törmeléket sikerült megfigyelni, a habarcsos foltokból kőépületre lehet következtetni” (SZIKM AD 8180-2011).

⁹⁸⁴ Seregélyes-Réti földek lelőhelyen a 62. sz. főút tervezett elkerülő szakaszán 2012. október és december között 42 471 m²-en végzett megelőző feltárást a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága Prander Péter vezetésével. A lelőhelyen nagyterjedésű Árpád-kori telep mellett La Téne C korú kelta telep és avar kori temetőt tártunk fel. Meglepődve tapasztaltuk, hogy az Árpád-kori település objektumai körülölelik a temetőt, és egy sír kivételével az Árpád-kori objektumokkal nem bolygatták meg az egyébként javarészt kirabolt temetőt.

kori használatra, de napvilágot látott egy 6. sz. vége és 7. sz. közepe közé keltezhető gyorskorongolt *oinochoé* típusú kancsó is. A közép, majd késő avar korba vezető folyamatos használatot bizonyítják egy hengerpalástos lengőcsüngővel ellátott bronz fülbevaló, egy észak-itáliai – kelet-alpi típusú övgarnitúra,⁹⁸⁵ dinnyemag alakú gyöngyök és kölesgyöngyök, T alakú bárd, valamint egy öntött indás kisszívjég. A temetőhöz tartozó telep nem ismert, de szórványos, főleg a késő avar kort sejtető telepjelenségeket a Sárosd-Seregélyesi vízfolyás túlpartján, Seregélyes-Belmajor lelőhelyen tártunk fel.⁹⁸⁶ A mintegy 300–400 sírosra⁹⁸⁷ becsülhető temetőt ugyancsak mindössze 1 km-re létesítették Seregélyes-Réti dűlő lelőhelyen található 2–3. századi római kori *villa rusticat*ól. A *praefurnium*mal, freskókkal, fűtőcsatornákkal ellátott viszonylag nagyméretű *villa* felhagyásának pontos idejét sajnos nem ismerjük,⁹⁸⁸ de felmenő falai minden bizonnyal megérték az avar kort, hiszen alapjainak egy kis része még nemrégiben is látható volt a felszínen.

Kérdés, hogy ezekben az esetekben mi lehetett a düledező római kori építmények közelébe település és temetkezés motivációja: a romok stratégiai elhelyezkedése vagy esetleg a terület feletti uralom szimbolikus kifejezése.⁹⁸⁹

6.2.4. A természetföldrajzi adottságok hatása Mezőföldön a kora avar kori térhasználatra

Az avar kori Mezőföld hasonlóan festhetett, mint a 19–20. századi vízrendezési munkák előtti Mezőföld, aminek az elméleti rekonstrukciójára szerencsére számos forrás áll a kutatás rendelkezésére. Az egykori Mezőföld jelentős részét foglalta magába mocsár- és bozótvilág, amiből napjainkra sokhelyütt már csak kisebb víztükrök maradtak. Ilyen területként említhető a Velencei-tótól nyugatra, délnyugatra elterülő lápvilág, valamint a mai Sárrét medencéje, aminek legnagyobb részét gyakorlatilag tó borította. A víz mindkét tóból a Mezőföldet átszelő

A lelőhely közöletlen. Az avar kori temetőrészletet Kondé Zsófia, Pozsgai Helga és Szücsi Frigyes régészek dolgozzák fel.

⁹⁸⁵ A seregélyesi példányokon megfigyelhető pontkör díszes megoldás és az, hogy a szívjégnek nem kacsacsőrös a kiképzése, valamint a garnitúrából hiányzik a kisméretű nyolcas vagy téglalap alakú veret, inkább arra utal, hogy a nem kifejezetten korai a garnitúra (LÖRINCZY-STRAUB 2005, 143–144); feltehetően a közép avar korban készült.

⁹⁸⁶ 2012-ben, majd 2014-ben a 62. sz. főút Seregélyes elkerülő szakaszának építését megelőző feltáráson késő bronzkori urnatemetőt, késő kelta – kora római kori falusias települést és Árpád-kori teleprészletet tártunk fel. Elsősorban árkokban jelentkeztek főként a késő avar korra (8–9. sz.) keltezhető kerámiatöredékek, de egyértelműen az avar korra keltezhető telepobjektumot nem sikerült elkülöníteni. A 2012. évi feltárást Prander Péter, a 2014. évi Szücsi Frigyes vezette. Mindkét feltárást anyaga közöletlen.

⁹⁸⁷ A 161 sírt számláló avar kori temetőrészlet feltáráásával kirajzolódott a temető K-i, Ny-i és D-i szélé, míg az északi szélé a feltáratlan területen húzódó dombháton feltételezhető. A becslésem ezeken az adatokon alapul.

⁹⁸⁸ A *villa* pusztulását követő időre keltezhető egy a *villából* előkerült női sír (SZIKM AD 1637–1638).

⁹⁸⁹ VIRÁGOS 2008, 209.

Sárvíz széles medrén keresztül a Dunába csordogált.⁹⁹⁰ De vizsgált területünkön több egykor vízállásos rész ismert: Kápolnásnyéktől délre és keletre árteret jelez az első katonai felmérés térképe,⁹⁹¹ Seregélyes, Dinnyés és Börgöndpuszta között pedig ártér mellett kifejezetten mocsaras terület húzódott (Nádas-tó).⁹⁹² Ezeken a területeken a természetföldrajzi adottságok miatt a magyar honfoglalástól a 19. századig az állattenyésztésen volt a hangsúly. Nem lehetett ez másként az avar korban sem, a korabeli helyi lakosság mindennapjait is az állattenyésztés határozhatta meg az áradásoktól öntözött „kövér legelőkön”.⁹⁹³

A természetföldrajzi adottságok meghatározták az ott élő emberek életmódját, gazdálkodását és így hatással voltak az adott mikrorégió népsűrűségére is. Talán nem a kutatottság aránytalansága vagy esetlegessége magyarázza azt, hogy Mezőföld legnagyobb avar kori temetőit (Csákberény-Orondpuszta: 450 feltárt sír,⁹⁹⁴ összesen 1000–1200 becsült sír;⁹⁹⁵ Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy néven is): 273 feltárt sír, összesen 1000–2000 becsült sír⁹⁹⁶) és a megye legnagyobb ismert avar kori telepét (Daruszentmiklós, F-04 és F-005 lelőhelyek)⁹⁹⁷ nem a mocsaras régiókban találjuk.

A 6. századi nagyállattartó nomád⁹⁹⁸ avarokat elsődlegesen három dolog befolyásolhatta Mezőföldön a megtelepedés helyének kiválasztásában:

1. A legeltetésre alkalmas területek elhelyezkedése és a jószágok itatásához szükséges vízfolyások közelsége.
2. A földrajzi adottságokból fakadóan stratégiai pontok birtoklása.
3. A helyi romanizált és germán lakosság „megbízhatatlan” részének felügyelete, ellenőrzése.

20-ból 15 kora avar kori lelőhely vízfolyások 500 méteres körzetében helyezkedik el,⁹⁹⁹ ami megfeleltethető annak a településhálózati képnek, amit a nagyállattartó nomád korai

⁹⁹⁰ DEMETER 1997, 169

⁹⁹¹ <http://mapire.eu/hu/map/collection/firstsurvey/?zoom=12&lat=47.24832&lon=18.69722> Időpont: 2015.06.18.

⁹⁹² <http://mapire.eu/hu/map/collection/firstsurvey/?zoom=13&lat=47.15443&lon=18.57705> Időpont: 2015.06.18.

⁹⁹³ DEMETER 1997, 169–170

⁹⁹⁴ ADAM 2002.I. 95

⁹⁹⁵ Szentpéteri József becslése a temetőről rendelkezésre álló Otto Braasch által 1993-ban készített légifotó felhasználásával, amelyen az egyes sírok is látszódnak a gabona elszíneződése alapján (SZENTPÉTERI 2017, 38).

⁹⁹⁶ Az 1952–53. évi feltárásokat vezető Fitz Jenő 2000-re becsülte a temető összes sírjának számát (FITZ 1958, 17), Bóna István ezzel szemben „csak” 1000-re (ADAM 2002.I. 239; BÓNA 1971, 242(26)).

⁹⁹⁷ A lelőhely Daruszentmiklós keleti határában található, melyet D-ről egy mocsaras terület határol. Az M6 autópálya építése előtti szondázó ásatáson a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat munkatársai 205 objektumot tártak fel, ebből 50 épület (75 cölöphellyel, 6 tűzhellyel), 27 árok, 7 gödör, 45 kút és 3 kemence (CSÉKI 2009, 178). Később a Magyar Nemzeti Múzeum a megelőző feltáráson 53 ház, 7 egyéb épület és 2 valószínűleg műhelyként azonosítható épület, valamint nagyszámú, 52 kút került elő. A telephez tartozó temetkezések egy része is napvilágot látott 3 sírcsoportban (7–6 sír), valamint néhány szórványos temetkezés formájában (SZENTHE 2009, 178–179).

⁹⁹⁸ VIDA 2008b, 16.

avarságról elképzelünk. Érdekes azt a 4 lelőhelyet megnézni, ahol távolabb fekszenek a vízfolyások. Iszkaszentgyörgy-Pappenheim kastély lelőhely 700 méterre található a legközelebbi vízfolyástól. Ez a távolság nem sokkal több a többi lelőhelynél mért távolságnál, ráadásul csak 1 sírt ismerünk a lelőhelyről, így ebből a szempontból messzemenő következtetéseket nem tudunk levonni. Rácalmás-Göböljárás kb. 1 km-re található a Dunától. Sajnos a temetőről főleg publikátlansága, a dokumentáció korlátozott elérhetősége okán igen keveset tudunk. Kifejezetten a fennmaradó két lelőhely érdekes: Csákberény-Orondpuszta és Mezőfalva-Vasútállomás, ezek ugyanis mintegy 1700, illetve 1600 méterre fekszenek a legközelebbi vízfolyásoktól. Ezek kimagasló távolságok a többi lelőhelynél mértékhez képest, és ugyan a hozzájuk tartozó telepeket nem ismerjük, de ha azok a vízfolyások és a temetők között helyezkedtek is el, akkor is a többi adathoz képest nagyobb távolság adódik. Mind a kettő kora avar korban nyíló temetőt használják majd az egész avar korban át és mindkettőnél körülbelül 1000 sírra becsülhető a temető teljes mérete. Ez a két temető Mezőföld két legnagyobb avar kori temetője. Mind a temetők sírszáma alapján becsülhető viszonylag magas lélekszám, mind a vízfolyásoktól való távoli elhelyezkedés arra utal, hogy az itt élők életében a földművelés nagyobb szerepet játszott, mint a nagyállattartó nomadizáló korai avarságnál általában. Csákberény-Orondpuszta esetében már egészen biztosnak veszi a kutatás a romanizált népesség jelenlétét, amivel egybecseng a temetőhöz tartozó településen élők feltételezetten elsősorban földművelő életmódja. Mezőfalva-Vasútállomás – mint a csákberény-orondpusztaihoz sok szempontból hasonló temető – esetében pedig ugyanezt feltételezhetjük.

6.3. A temetők jellege és a térhasználat a közép avar korban

6.3.1. A közép avar kori temetők jellege és az azokból levonható következtetések

A közép avar korban használt temetők (73. ábra) a használati idejüket tekintve – a kutatottság jelenlegi állapota szerint – négy nagy csoportra oszthatók:

1. csoport: a kora avar korban nyitott és közép avar korban is használt temetők (Rácalmás-Rózsamajor, Vértesacska-Tükör u. 270.),

2. csoport: a kora avar korban nyitott a közép avar korban át a késő avar korig folyamatosan használt temetők (Bodajk-Homoki-dűlő, Csákberény-Orondpuszta, Dunaújváros-Simonyi-dűlő, Előszállás-Öreghegy, Nagyvenyim-Munkácsy u.–Füzfa u., Mezőfalva-

⁹⁹⁹ A távolságmérésekhez a nagy vízrendezések előtt készült első katonai felmérés georeferált térképét vettem alapul. <http://mapire.eu/map/firstsurvey>, 2016.01.30.

Vasútállomás/Előszállás-Bajcsihegy, Rácalmás-Göböljárás, Seregélyes-Réti-földek, Tác-Fövenypusztá),

3a csoport: a közép avar korban nyitott és csak a közép avar korban használt temetők (Dunaújváros (Dunapentele)-Öreghegy, Rákits Dániel földje, Dunaújváros-Pálhalma, Igar-Vámszőlőhegy, Petőfi u. 56., Igar-Vámszőlőhegy, Zalka M. utca feletti dombtető, Mór-Kecskehegy, Székesfehérvár-Pozsonyi út, Velence-Velencefürdő),

3b csoport: közép avar kori magányos sírok (Előszállás-Telek, Iváncsa-Belterület, Székesfehérvár-Órhalom és Kurucdomb között, Vértesacska-Körtvélyesláposi-dűlő),

4. csoport: a közép avar korban nyitott és a késő avar korban is használt temetők (Balinka-Mecsérpusztá, Bodajk-Öreghegyi-szőlők, Dunaföldvár-Barota-dűlő I., Martonvásár-Gyermekotthon, Úrhida-Arany J. u.–Avar u.).

A csoportosításban erős bizonytalansági tényező, hogy nem teljesen feltárt temetőkről beszélünk, de ez nem lehetett gátja annak, hogy a kutatás jelenlegi állása alapján összegzés készüljön.

Mezőföldön egyetlen olyan nagy (159 sír), kora avar korban nyitott temető említhető, amelynek használatával a közép avar kor végén, a 8. század elején felhagytak (1. csoport): Rácalmás-Rózsamajor. A közép avar kori sírok jelentős részét olyan temetőben tárták fel, amelyet az egész avar korban folyamatosan használtak (2. csoport), ami a népesség jelentős részének kontinuitására utal.

A közép avar kori magányos sírok (3b csoport) közül egyik sem nagyfelületű feltáráson került elő, így értelmezésük kérdéses. Az előszállás-teleki sír pontos lokalizálásához nem lelhető fel elégséges adat, így felmerülhet, hogy az Előszállás-Bibichegyen feltárt két sírral egy helyütt találtak. A feltáró Erdélyi István is úgy vélte, hogy az előszállás-teleki sír egy nagyobb temetőhöz tartozhatott.¹⁰⁰⁰ A vértesacska-körtvélyesláposi-dűlői 7. sírt egy római kori temetőben, egy római kori sírra ásták rá. Nem tudjuk, pontosan mekkora szelvényben zajlott a római kori temető feltárása, de azt talán kijelenthetjük, hogy a 7. sír közelében, a soros temetőkben elvárható távolságon belül, nem helyezkedett el másik avar kori sír. Székesfehérvár-Órhalom és Kurucdomb között 1898-ban bukkantak rá egy lovassírra, de a leletek csak 1913-ban kerültek gróf Zichy Nándor gyűjteményéből a múzeumba.¹⁰⁰¹ Ebben az esetben sem lehet bizonyosságunk afelől, hogy magányos sírral van dolgunk. Hasonló a helyzet az iváncsai lovassírral kapcsolatban, ahol a feltárást részt vevő és a sírt közlő Bóna

¹⁰⁰⁰ ADAM 2002, 128.

¹⁰⁰¹ BÓNA 1971, 251 (35); ADAM 2002, I. 359.

István úgy vélte, hogy „*Iváncsán is több temetkezéssel számolhatunk*”.¹⁰⁰² A „magányos sírok” mellett fontos hangsúlyozni, hogy több olyan kisebb-nagyobb (4–95 sír) temető nyílt Mezőföldön a közép avar időszakban – köztük a Tótipusztá–Igar–Dunapentele horizont névadó lelőhelyei –, amelyet a jelenlegi adataink alapján csak a korszak végéig használtak (3a csoport). Emellett nyíltak a közép avar korban olyan temetők is (4–178 sír), amelyek használata töretlenül folytatódott a késő avar korban is (4. csoport).

A közép avar kori temetők jellegének és használati idejének számbavételét követően összefoglalóan a következők állapíthatók meg: 1. A népesség jelentős részének kontinuitásában a kora avar kortól a késő avar korig nem kételkedhetünk (2. csoport). 2. A feltártság részleges fokából adódó bizonytalanságok mellett, de kijelenthető, hogy a közép avar korban – pontosabban a 3. időrendi fázis, azaz a 7. század harmadik negyede körvonalazható – számos kisebb-nagyobb temető nyílt (3–4. csoport), amelyek leletanyaga és temetkezési szokásaik nem térnek el az egész avar korban folyamatosan használt temetők 3. időrendi fázisában tapasztaltaktól (2. csoport). Ez belső migrációra utal, de vélhetően nem csak Mezőföldön belüli belső migrációra, mert egyrészt nem ismerünk Mezőföldön a kora avar korban záródó nagyobb temetőket, a mindössze három kisebb eset (Káloz–Nagyhörcsökpuszta, Mór–Akasztódomb, Velence–Tábor utca) pedig igen bizonytalan, másrészt önmagában a népszaporulatból nehezen magyarázható ennyi új, köztük nagyobb sírszámú temető (pl. Székesfehérvár–Pozsonyi úton 78, Igar–Vámszőlőhegy, Zalka M. utca feletti dombtetőn legalább 90, Úrhidán több tucatnyi közép avar kori sír). Figyelemre méltó, hogy ugyanebben az időszakban hasonló jelenséget figyelt meg Balogh Csilla a Duna–Tisza közén.¹⁰⁰³

6.3.2. A római kori struktúrák térszervező jelentősége a közép avar korban

A római kori struktúrák közép avar korban is megfigyelhető térszervező jelentőségére mutat rá a székesfehérvár–pozsonyi úti és az Úrhida–Arany J. u.–Avar utcai temetők elhelyezkedése. Talán ezért találjuk a Sárvíz jobb (nyugati) partján az eddig feltárt sírok alapján a közép avar kortól – feltehetően azonban már a kora avar kortól – használt Úrhida–Arany J. u.–Avar u. jelentős, közel 200 síros temetőrészletét, ahol későbbi korszakból, a középkorból van adatunk az átkelőhely meglétére és jelentőségére.¹⁰⁰⁴ Az Úrhida–Arany J. u.–Avar utcai avar kori temető mindössze 1 km-re helyezkedik el a szabadbattyáni, Péter–Bánkút dűlőben fekvő késő

¹⁰⁰² BÓNA 1970, 244.

¹⁰⁰³ BALOGH 2016, 338–339.

¹⁰⁰⁴ STIBRÁNYI 2008, 192.

római palotától. A római település a palotával a Sopianae-t és Brigetio-t összekötő, Itinerarium Antoniniben szereplő főútvonal mellett terülhetett el,¹⁰⁰⁵ illetve a római főút miatt már akkoriban átkelőt feltételezhetünk itt a Sárvízen, hiszen a településtől néhány száz méterrel délre a Sárvíz medre összeszűkülve természetes gázlót alkot.¹⁰⁰⁶ A szabadbattyáni palota északi traktusából az egyik „terem nyugati és déli oldalán igen nagy mennyiségben visszadobált *tegulák*, *imbrexek* voltak, köztük egy Árpád-kori érem”,¹⁰⁰⁷ ami arra utal, hogy a palota falai az Árpád-korban részben még állhattak, és ekkor kezdődhetett meg a terület jelentősebb bolygatása, a romok építőanyagának elhordása.

Székesfehérvár-Pozsonyi út 7. század második felére keltezhető temetőrészlete¹⁰⁰⁸ mintegy 2 km-re fekszik a Székesfehérvár, Flórián krt. (Kis-sósi dűlő) lelőhelyen feltárt római kori teleptől,¹⁰⁰⁹ ahol kőépítmények is előkerültek. A 2 km-es távolság miatt a korábbi római telep és az avar megtelepedés közötti közvetlen kapcsolat kérdéses, de valahol a mai Székesfehérváron, talán a mai 8-as főút, esetleg a 81-es főút irányába haladó római úttal számolhatunk.

Mindkét temető csak részben feltárt, így nem kizárható, hogy már a kora avar korban megnyitották őket. A kérdést megnyugtatóan jövőbeli ásatások tisztázhatják.

6.3.3. Az Ozora(-Tótipusztá)–Igar–Dunapentele–Ivácsa horizont

Ehelyütt megkerülhetetlen, hogy szót ejtsék a közép avar korban kialakuló regionális(?) hatalmi központról, az ún. Tótipusztá (Ozora)–Igar–Dunapentele körről, a névadó lelőhelyek ugyanis Ozora kivételével az értekezés keretében vizsgált területre esnek.

A korszak kezdetét Bóna István helyezte a 670-es évekre az ivácspai lovassír vizsgálata során, egyrészt az érmével keltezett ozorai sírral való párhuzama miatt, másrészt a visszaszoruló bizánci pénzforgalommal összefüggésbe hozott pénzutánzat alapján.¹⁰¹⁰ Peter Stadler az ivácspai lovassír abszolút időrendi meghatározását a 680+/-10 éves időszakra tette. Az igari III. lelet korát az általa közép avar kornak tekintett időszak (nála 665–690) első felének (MA I) közepére, a 677+/-10 éves időszakra határozta meg.¹⁰¹¹ Az ozora-tótipusztai leletegyüttest azonban valamivel

¹⁰⁰⁵ NÁDORFI 2007, 172.

¹⁰⁰⁶ NÁDORFI 2007, 177.

¹⁰⁰⁷ NÁDORFI 2007, 174.

¹⁰⁰⁸ A temető feldolgozását Lencsés Zsuzsanna végezte el az ELTE BTK-n írott szakdolgozatában, megállapítván, hogy a temetőrészlet igazolhatóan kora avar kori sírt nem tartalmazott, mert a feltárt sírok inkább a 7. század második felétől a 8. század elejéig keltezhetőek (LENCSÉS 2016, 89).

¹⁰⁰⁹ Székesfehérvár, Flórián körúton (Kis-sósi dűlő) 2008-ban feltárt római kori telep eddig közöletlen. A leletanyag és a dokumentáció a Szent István Király Múzeumban található meg.

¹⁰¹⁰ BÓNA 1970, 258–259.

¹⁰¹¹ STADLER 1985, 223.

korábbinak tartja az igari III. leletnél.¹⁰¹² Az abszolútkronológiát tekintve a 668–678 közé határozta meg az ozorai leletegyüttes keltezését, és jelentősen későbbi keltezését valószínűtlennek tartott, mert véleménye szerint az övkészlet legnagyobb részét 665+/-20 év körüli időszakban gyártották.¹⁰¹³ 2005-ben megjelent monográfiájában sem változtatott ezeknek a lelőhelyeknek az abszolút kormeghatározásán, de ¹⁴C adatokra támaszkodó új kronológiai rendszerében a közép avar kor első fázisának (MA I) kezdetét 630-ra hozta előre a második fázist (MA II) pedig 655–680 közé keltezte.¹⁰¹⁴ Ezzel a Tótipusztá–Igar–Dunapentele kör már a STADLER 2005 féle MA II fázisba, sőt részben az SpA I fázis elejére került, miközben az 1985-ös kronológiai rendszerében még a közép avar kor első fázisába (MA I) sorolta.

Összességében azonban jól látható, hogy a horizont legjelentősebb lelőhelyeit a kutatás lényegében egységesen a 7. század utolsó harmadára keltezi, az álláspontok időrendi szempontból csak a közép avar kor abszolútkronológiai meghatározásában, illetve ezzel összefüggésben a Tótipusztá–Igar–Dunapentele kör és a közép avar kor kapcsolatának értelmezésében ütköznek.

Más szempontból is vitát generált a horizont értelmezése. A magyar kutatás jelentős része Bóna István nyomán onogur-bolgár csoport bevándorlásával magyarázta a Tótipusztá–Igar–Dunapentele kör feltűnését.¹⁰¹⁵ Néhány külföldi kritikán¹⁰¹⁶ túlmenően Bálint Csanád fogalmazott meg ezzel markánsan szembenálló véleményt,¹⁰¹⁷ elvetve a horizont közép- és belső-ázsiai csoportok Kárpát-medencében való megtelepedésével való összefüggésbe hozását. Még ma sem egyértelműen lezárt kérdés, hogy migráció is szerepet játszott-e a jellegzetes horizont feltűnésében, az mindenesetre az elmúlt mintegy két évtized kutatásának fényében világos, hogy a korábban előzmény nélkülinek hitt „új” lelettipusok¹⁰¹⁸ zömének (oldalpálcás zabla,¹⁰¹⁹ varkocsszorító,¹⁰²⁰ szablya¹⁰²¹) előképeit is megtaláljuk a kora avar korban. A tárgyi kultúra Kárpát-medencén belüli 7. századi belső fejlődése tehát töretlennek tűnik, azonban figyelemre méltó, hogy a Tótipusztá–Igar–Dunapentele kör ezen jellegzetes leleteinek (varkocsszorító, szablya) előzményeit – a kutatás jelenlegi állása szerint – éppen a horizont „törzsterületének” számító Mezőföldről nem ismerjük.

¹⁰¹² Az ozorai leletegyütteshez ld. STADLER 1985, 201–208; az igari III. lelethez: STADLER 1985, 219–223.

¹⁰¹³ STADLER 1985, 207.

¹⁰¹⁴ STADLER 2005, 128, Texttab. 46.

¹⁰¹⁵ BÓNA 1970, 259–261; BÓNA 1971, 244(28)–247(31); BÓNA 1985, 15; FÜLÖP 1987a, 40.

¹⁰¹⁶ POHL 1988, 285–287.

¹⁰¹⁷ BÁLINT 2004a, 35–65.

¹⁰¹⁸ PROHÁSZKA 2012, 93.

¹⁰¹⁹ Tiszántúlon kis számban a kora avar korból is ismertek oldalpálcás zablák, ezek azonban fa oldalpálcával, illetve önlemezzel bevont fa vagy szaru oldalpálcával készültek (GULYÁS–LÖRINCZY 2018, 96). Az oldalpálcás vaszablák archaikus változatát képviselik az agancsoldalpálcás példányok, amelyek a kora avar korban fordultak elő (KISS A. 1996b, 240; CSIKY 2017, 180; VÖRÖS 2017a, 183). Egyetlen mezőföldi képviselőjük a csákberény-orondpusztai 210. sírból származik.

¹⁰²⁰ A varkocsszorítókkal kapcsolatban ld.: DAIM 1990, 156; BÁLINT 2004a, 48–49; BALOGH 2016, 165–166.

¹⁰²¹ Az enyhén ívelt pengéjű szablyák már a kora avar kor végén megjelentek, amint azt a szekszárd-bogyiszlói úti 484. sír példánya bizonyítja (CSIKY 2015a, 203).

Mindezekkel összefüggő kérdés, hogy a horizontot a társadalmi hierarchia mely fokán álló személyekhez kötjük. A kutatók jelentős része a Tótipusztá-kör temetkezései alapján Fejér megye déli részébe lokalizálta a fejedelmi (értsd: kagáni) központot.¹⁰²² Kiss Attila viszont a Kiskörös-Vágóhídi-dűlői temető gazdagságára hivatkozva amellelt érvelt, hogy a kagáni központ ugyanott maradt, ahol a kora avar korban is volt, tehát a Duna–Tisza köze északi részén, és a Tótipusztá–Igar–Dunapentele kört a közép avar korban betelepülők „fejedelmeinek” („*die Fürsten der mittelawarenzeitlichen Einwanderer*”) temetkezéseiként értelmezte.¹⁰²³ Ez utóbbi nézőponthoz csatlakozott Szentpéteri József, aki a kagánnak alárendelt alfejedelem udvartartását látta az Ozora, Igar és Dunapentele vezérletekkel meghatározott körzetben.¹⁰²⁴ A közép avar kori kagáni központ kérdése kapcsán legutóbb Balogh Csilla foglalt állást, újabb érvekkel – a hatalmi elit és a fegyveres réteghez köthető lelőhelyek egymáshoz viszonyított területi elhelyezkedésének vizsgálatával – alátámasztva Kiss Attila véleményét.¹⁰²⁵

A Tótipusztá–Igar–Dunapentele kör leletanyaga és temetkezési szokásai levezethetők tehát a kora avar kori előzményekből, de mint regionális(?) hatalmi központra utaló, markánsan elkülönülő horizont, mégis előzmények nélkül jelent meg a Mezőföldön. Pontosabban nem behatárolható, de a 7–8. század fordulója körüli időszakra tehető a Tótipusztá-kör eltűnése. A késő avar korban hatalmi központ már nem mutatható ki a vizsgált területről. Rangosabb sírokat tartalmazó lelőhelyeik Dunapentele (Dunaújváros-Öreghegy, Rákits D. földje) kivételével olyan helyeken tűntek fel (Iváncsa, Igar, Ozora) amelyek környezetében kora avar kori megtelepedést nem tudunk kimutatni (72–73. *ábra*), a kora avar korban vélhetően lakatlan vagy gyéren lakott területek lehettek. Változatlanul aktuális a kérdés: ha a tárgyalt horizontot nem a kagáni központtal hozzuk összefüggésbe, akkor milyen csoport elitjét alkották a Tótipusztá–Igar–Dunapentele kör temetkezéseiben nyugvó személyek, illetve láthatjuk-e bennük, a korábbi véleményeknek megfelelően, a Kuber-féle Kelet-Európából érkezett közösség elitjét.¹⁰²⁶

6.4. A temetők jellege és a térhasználat a késő avar korban

6.4.1. A temetők jellege a késő avar korban

Mezőföld késő avar kori temetőinek (74. *ábra*) többsége a használati idejüket tekintve – a kutatás jelenlegi állása szerint – korábban is, tehát a kora vagy a közép avar kortól használt temető. Az egész avar kor alatt használták Mezőföld két legnagyobb, eredetileg mintegy 1000 sírosra becsülhető soros temetőjét, a csákerény-orondpusztait és a mezőfalva-vasútállomásit.

¹⁰²² BÓNA 1970, 256; BÓNA 1971, 247(31); GARAM 1976, 134; BÓNA 1985, 16; FÜLÖP 1988, 151–190.

¹⁰²³ KISS A. 1989, 81.

¹⁰²⁴ SZENTPÉTERI 1993b, 168.

¹⁰²⁵ BALOGH 2019, 115–138.

¹⁰²⁶ Kuberrel és hadseregével kapcsolatban ld. az 1.2. Iőrendi keretek fejezetet.

A feltárt sírok alapján a néhány száz sírosra becsülhető temetők túlnyomó többségénél is megállapítható a teljes avar koron át való használat (Bodajk-Homoki-dűlő, Dunaújváros-Simonyi-dűlő, Előszállás-Öreghegy, Nagyvenyim-Munkácsy u.–Fűzfa u., Rácalmás-Göböljárás, Relétorony bekötőútja, Seregélyes-Réti-földek, Tác-Fövenypusztá). Ezen tények alapján számolhatunk a lakosság többségének kontinuitásával az avar kor egésze alatt. Semmi jel nem utal arra, hogy kizárólag a temetkezési hely kontinuitásáról lenne szó és nem a térségben élő népesség kontinuitásáról. Ezekben a temetőekben ugyanis ritkák a szuperpozíciók, vagyis a sírokat ritkán ásták egymásra, tiszteletben tarthatták és hosszabb ideig gondozhatták az elődeik temetkezéseit, így azok jelölései (sírhint, kopjafa?) még sokáig láthatóak lehettek (ez vezetett aztán a kirablásukhoz is).

A késő avar korban is használt temetők egy kisebbik része (Balinka-Mecsérpuszta, Bodajk-Öreghegyi-szőlők, Dunaföldvár-Barota-dűlő I., Martonvásár-Gyermekotthon, Úrhida-Arany J. u.–Avar u.) a közép avar korban nyíltak. Ezeknél tehát – a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján – csak a közép avar kortól mutatható ki kontinuitás az azt használó népesség tekintetében.

Ismerünk azonban a Mezőföldről néhány olyan temetőt, amelyet igen nagy valószínűséggel a késő avar kor elején nyitottak. Ezek közé tartozik Besnyő-Fácános (89 sír), Dunaújváros-CK-11 jelű épület (44 sír), Előszállás-Györök-tanya, RM-08 (31 sír) és talán még Cece-Csillagpuszta (15 sír) temetője.

A vizsgálódást nehezíti, hogy további tizenhárom késő avar kori temetőrészletből csak néhány – reprezentatívnak semmiképpen sem tekinthető – feltárt sírt ismerünk és a még föld alatt rejlő vagy az esetleg már elpusztított temetkezések alapján az egykori valóság ettől természetesen eltér(het)t.¹⁰²⁷

6.4.2. A vízrajz és a késő avar kori térhasználat

A gazdálkodásukba a földművelést egyre nagyobb mértékben integráló, de az állattartással továbbra is intenzíven foglalkozó avarok sűrű településhálózatot alakítottak ki a 8. századra, így nem véletlen, hogy Mezőföld területéről is számos településük és temetőjük ismert. A Mezőföld területén napvilágot hozzávetőlegesen másfél ezer 8. századi sír tanúsítja a

¹⁰²⁷ Az alábbi késő avar kori temetőekben tártak fel kilencnél kevesebb kizárólag késő avar kori sírt, amelyeket a temetőhasználat idejére nézve nem tekintettem reprezentatívnak: Aba-Árpád u. 3. (1 sír), Bodajk-Mandulás u. 1. (2 sír), Bicske-Nagyegyháza (3 sír), Bicske-Rétföldi agyagbánya (4 sír); Előszállás-Bibichegy (2 sír), Előszállás-Dózsa György u. (6 sír), Iszkaszentgyörgy-Imremajor (2? sír), Mány-Legelőföldek (1 sír), Nagyvenyim-Határ völgypuszta (4 sír), Soponya-Belterület (1 sír), Sukoró-Gádéi határ (8 sír), Székesfehérvár-Ikarus gyár (4 sír), Zámoly-Nyáry Pál u. (4 sír).

megelőző és rákövetkező (értsd: 9. század) korszakhoz képest magas népsűrűséget.¹⁰²⁸ Elhelyezkedésük nem a véletlen és nem is a kutatottság esetleges műve: mint gyöngyök a füzéren, úgy sorakoznak a késő avar kori temetők a Fejér megyét átszelő főbb természetes vízfolyások (Sió, Sárvíz, Móri-víz, Gaja-patak, Sárosd-Seregélyesi-vízfolyás, Váli-víz), és az azokhoz csatlakozó erek mentén (2. kép). Földrajzi adottságokkal magyarázható a különbség például a Tiszántúlon megfigyelt avar megtelepedés jellemzőihez képest. Ott a nagy folyók völgyeinek vonalát a kora avar korban követik a lelőhelyek,¹⁰²⁹ míg a késő avar korban már nem ragaszkodtak a folyóvölgyekhez és olyan területeket is megszálltak, melyek korábban „lakatlanok” voltak.¹⁰³⁰ Ezt a jelenséget a kezdetben nagyállattartó nomádként élő avarok letelepedésével állították párhuzamba.¹⁰³¹ Mezőföldet sokkal sűrűbben hálózzák be a vízfolyások, így valószínűleg itt még a késő avar kori népsűrűség sem indokolta a vízfolyásoktól távolabb eső területek művelés alá vonását. Mezőföld késő avar kori településállománya tehát – az egykori római struktúrákat és stratégiai átkelőhelyeket uraló kora avar kori településállomány folytonossága mellett – elsősorban a vízfolyások mentén bővült, egymástól 1–3 kilométer távolságra elhelyezkedő, kisebb-nagyobb falusias településekkel.¹⁰³² A késő avar kor tehát nem minőségi, hanem újabb természeti térelemek használatba vételével – a vízfolyások menti területek gazdasági művelés alá vonásával – mennyiségi változást hoz a társadalmi térhasználatban.¹⁰³³

6.5. Mezőföld a 9. század küszöbén (kb. 780–830/850), avagy az „avar továbbélés” régészeti nyomai

Az Avar Kaganátus összeomlása után Mezőföldön tovább használt avar temetők (75. ábra) legkésőbbi, 9. század első harmadában/felében létesített sírjainak túlnyomó többsége publikálatlan. A 9. század második harmadától/közepétől a honfoglaló őseink megtelepedéséig (10. század elejéig) terjedő időszakból pedig egyelőre nem tudjuk felmutatni a helyi lakosság tárgyi hagyatékát.¹⁰³⁴ A Karoling-frank uralomnak nincs tárgyi emléke Mezőföld területén. Ugyanakkor ez a tájegység Dunántúl egyetlen olyan összefüggő területe,

¹⁰²⁸ A késő avar kori sírok száma csak becslés, mert pontos adatot a sokszor hiányos vagy nem hozzáférhető dokumentációk, valamint a gyakran nem egyértelműen keltezhető sírok miatt nem tudok közölni. A lelőhelyek és a temetők sírszámának növekedése a 7. század végétől, 8. század elejétől általánosan megfigyelhető Avaria teljes területén (pl. Jász-Nagykun-Szolnok megyében: MADARAS 2003, 33). A Duna–Tisza között a 7. század utolsó negyedére már állandó falusias települések sűrű hálózata jellemzi (BALOGH 2016, 341).

¹⁰²⁹ MADARAS 2013, 30.

¹⁰³⁰ MADARAS 2013, 33.

¹⁰³¹ MADARAS 2013, 34.

¹⁰³² SZÜCSI 2017a, 175; SZÜCSI 2017b, 254.

¹⁰³³ A fogalomhasználatról kapcsolatban ld. NEMES NAGY 2005, 22; CSÜLLÖG 2006, 14.

¹⁰³⁴ BÓNA 1984, 352.

ahol szláv helynévvel (falu vagy folyónév) sem találkozunk.¹⁰³⁵ A szláv helynevek hiánya valószínűtlenné teszi, hogy e területet elérte volna a szláv telepések hulláma, vagy akár a helyi lakosság elszlávosodott volna.¹⁰³⁶ Figyelembe véve a Nyugat- és Dél-Dunántúl utóbbi évtizedekben meghatározott 9. századi leletanyagából ezen területek lakottságára levonható következtetéseket is,¹⁰³⁷ ugyancsak valószínűtlen, hogy a Kelet-Dunántúl ebben az időszakban teljesen elnéptelenedett volna. Az alábbiakban sorra vesszük azokat a – többségében közöletlen – mezőföldi temetőket, amelyek használata a mellékletek és a temetők belső időrendje alapján joggal feltételezhető a 9. század első harmadában, esetleg a 9. század közepéig. A lelőhelyek között Mezőfalva-Felsősismandot és az onnan származó laposindás övkészletet nem tárgyalom, lévén szórványlelet, és az eddig róla megjelentekhez nem tudok többletinformációval szolgálni.¹⁰³⁸

6.5.1. Balinka-Mecsérpuszta

A Keleti-Bakonyban található Balinka-Mecsérpuszta sírmezője mintegy 2,5 km távolságra helyezkedik el a Móri-ároktól. A Gaja pataktól 300–400 méterre északra, a domboldal alsó részén (enyhe lejtőjén) terül el a temető, amely eredetileg 100–200 sírt számlálhatott.¹⁰³⁹ 1958–59-ben házak és egy központi tér építéskor körülbelül 50 sírt semmisítettek meg. 1960-ban kettő avar kori sírt tártak fel (1–2. sír),¹⁰⁴⁰ melyek leletanyaga pontosabb keltezésre alkalmatlan. Az elpusztított sírokból Cseh Győző tudott néhány leletet megmenteni, amelyek a közép avar korra tehetőek,¹⁰⁴¹ két lelet esetében viszont felmerül a 8. század végétől a 9. század közepéig megengedhető keltezés: egy kerek átmetszetű bronzhuzalból készült háromszorosan körbecsavarodó spirális gyűrűnél¹⁰⁴² és egy henger alakúra hajlított vastárgynál, ami feltehetően egy vas tűtartó.¹⁰⁴³ Szerelőcsarnok helyének dózerolása közben kerültek elő az újabb sírok 1982 telén (3–10. sír), a temető DK-i szélén, a legszélső sírsorokban. Mellékletekként vaskéseket, vascsatokat, vaskarikákat, vasbaltát, ovális karikájú üveggyöngycsüngős fülbevalót, egy orsókarikát, valamint egy-egy egyszerű S végű, illetve

¹⁰³⁵ Györffy György szerint összefüggő szláv lakosságnak csak a Vértes és Bakony közti Móri völgy táján maradt emléke: *Eszény*, *Gemlye* és *Vinér* települések, valamint Vértesboglártól északra-északnyugatra *Maladnok* és *Vinya*. Ezeknek is egy része (Vinér, Vinya) fejedelmek és királyok szolgálonépi szervezetével, azaz kézművesek 10–12. század közötti telepítésével áll kapcsolatban (GYÖRFFY 1987, 324).

¹⁰³⁶ BÓNA 1971, 264 (44).

¹⁰³⁷ TÖRÖK 1973; SZÖKE 1982, 23–39; SZÖKE 1992b, 841–968; SZÖKE 1994, 251–317; SZÖKE 2010, 9–52.

¹⁰³⁸ HAMPEL 1905, II. 702, III. Taf. 444; FÜLÖP 1978a, 94.

¹⁰³⁹ Fülöp Gyula szerint eredetileg „*néhány száz síros lehetett, inkább kisebb, mint nagyobb*” (FÜLÖP 1985, 162).

¹⁰⁴⁰ KRALOVÁNSZKY 1963a, 166; BÓNA 1971 270(50).

¹⁰⁴¹ KRALOVÁNSZKY 1963a, 169, 4. ábra.

¹⁰⁴² KRALOVÁNSZKY 1963a, 169, 4. ábra 11.

¹⁰⁴³ A tűtartó közép avar kori keltezése sem kizárt (KRALOVÁNSZKY 1963a, 172, 7. ábra 2).

többszörös S végű bronzkarikát említhetünk. Utóbbi kettőre a 7. sírban bukkantak, amelyben még csont tűtartó, öt vaskarika és egy vaskés rejlett (76. ábra 5–14).

A 3–10. sírok a 7. sírból napvilágot látott egyszerű és többszörös S-végű bronzkarika, a sírok temető szélén való elhelyezkedése és szegényessége alapján a 8. század végére, 9. század első harmadára keltezhetők.¹⁰⁴⁴

6.5.2. Bodajk-Homoki-dűlő

Balinka-Mecsérpusztától alig 5,9 km-re keletre, már a Móri-árokban, a Móri víz nyugati partján terül el a Bodajk-Homoki-dűlőben (lelőhely azonosító: 74467) 2010–2011 években feltárt temetőrészlet 128 sírja. A mentő feltárás során a temető egyik szélét sem sikerült megfogni, így a temető teljes méretét sem tudjuk megbecsülni. Nem változtatott ezen a 2016. évi tervásatás sem, amikor újabb 37 sír feltárására nyílt lehetőség.¹⁰⁴⁵ Ettől függetlenül a feltárt sírok alapján is igazolást nyert, hogy a temetőt az avar kor kezdetétől a legvégéig, a 9. századba nyúlóan használták.

Az 2010-11/41. sír spirálcsüngős bronz fülbevalópárja a 9. század első felére keltezhető.¹⁰⁴⁶ A sírből csak egy nagyobb méretű vaskarikából álló vaslánc, egy különálló vaskarika és ételmellékletként értelmezhető állatsont látott napvilágot (76. ábra 1–4), amelyek ugyan ennek a keltezésnek nem mondanak ellent, de a kormeghatározás pontosításában sincsenek a segítségünkre. A sír elhelyezkedése sem alkalmas további következtetések levonására, mert a környezetében elterülő sírok feltárása még a jövőbeli ásatások feladata (77. ábra).

6.5.3. Csákberény-Orondpuszta

Bodajkkal átellenben, a Móri-árok másik oldalán, már a Vértes peremvidékén helyezkedik el Csákberény-Orondpuszta. Az ugyancsak az egész avar kor folyamán használt temető északkeleti szélén elhelyezkedő 251. sírban lelt S-végű hajkarika, köles, dinnyemag és amfóra alakú gyöngyökkel díszített nyaklánc, és nyitott ezüst pántgyűrű (78. ábra 1–8) már a 8. század második felének – 9. század első harmadának viseletét idézi.¹⁰⁴⁷ Nem zárják ki ezt a keltezést a 251. sír környékén elhelyezkedő sírok sem, így a 243. sír benne 2 db ovális, rombusz átmetszetű fülkarikával, a 231. és 242. sírok, amelyek nem tartalmazzak pontosabb korhatározásra alkalmas mellékleteket (vascsat, vaskés, vaskarika, csont tűtartó), valamint a

¹⁰⁴⁴ FÜLÖP 1985, 162

¹⁰⁴⁵ PETKES–SZÜCSI 2016, 188.

¹⁰⁴⁶ SZÖKE 1992b, 851–852.

¹⁰⁴⁷ PÁSZTOR A. 1996, 49.

melléklet nélküli 38. és 250. sír.¹⁰⁴⁸ A 251. sírt, a temető szélén való elhelyezkedése miatt – Fülöp Gyulával¹⁰⁴⁹ egyetértve – a 9. század első harmadára keltezem.

6.5.4. Úrhida-Arany János utca – Avar utca

A Bakony előterében terül el Sárrét, egészen a 20. század elejére befejeződő lecsapolásokig vízjárta, ingoványos területe, ahol a következő állomásunk, Úrhida található. Az Arany János utcában 2002–2004 között Prander Péter vezetésével legalább 169 sírt,¹⁰⁵⁰ majd az Avar utcában 2009-ben Fülöp Gyula irányításával további 30 sírt tártak fel az avar kori temetőből. Az összesen tehát legalább 199 sírből ötnél felszerszámozott lovat is temettek az elhunyt mellé (2002–2004 közötti feltárásokból: 3., 7., 64., és 115. sír; a 2009. évi feltárásból a 24. sír). A legtöbb sír tartalmazott kerámiamellékletet. Többségében DNy–ÉK, kisebb részt Ny–K tájolásúak és a bolygatottság mértéke igen nagy. A temetőt a közép avar kortól a 9. századba nyúlóan használták.

A 96.¹⁰⁵¹ és a 103. padkás női sírok a 2002–2004 közötti feltárásokból származnak. A 96. sírből napvilágot látott ovális karikájú üveggyöngycsüngős fülbevaló adja meg a keltezés tág határait 750-850 közé.¹⁰⁵² A pajzsosan kiszélesedő, poncolt díszű lemezgyűrű viszont segíti a kormeghatározás pontosítását a 800-850 közé tehető időszakra (79. ábra). Ugyanekkorra keltezi a 103. sírt a benne rejtett 2 db S-végű karika (78. ábra 9–10).¹⁰⁵³ A kiemelt két azonos tájolású sír egy csoportban helyezkedik el a feltárt temetőrészletben (80. ábra), ami a keltezés helyessége mellett szól. A 103. sírban a tűzcsiholó a bal combcsonton belül hevert, ami az avar kori nőknél szokásos bal oldali tarsolyviselet 9. századi meglétére utal.

6.5.5. Besnyő-Fácános (M6 autópálya, 17. műtárgy)

A Váli-víz által kialakított Váli-völgy jobb partján elhelyezkedő Besnyő külterületén 2005-ben, az M6 autópálya építését megelőzően 89 avar kori sírt tártak fel a Szent István Király

¹⁰⁴⁸ Vida Tivadar tévesen keltezi a 243. és 251. sírokat a 7. század végére – 8. század elejére (VIDA 2015a, 239.).

¹⁰⁴⁹ FÜLÖP 2015, 15–16.

¹⁰⁵⁰ A 2002-2004 közötti ásatások Szent István Király Múzeumban fellelhető dokumentációja rendkívül hiányos. A temetőterkép és az ásatási napló és a fotódokumentáció összevetésével 169 sír feltárásáról van több-kevesebb információ, de összesen 240 sír- és objektumszámot osztottak ki. Az avar sírmezőben feltárt Árpád-kori objektumokról semmilyen dokumentáció sem található.

¹⁰⁵¹ A sírrajz nem található meg a Szent István Király Múzeum adattárában, csak a sír fényképe lelhető fel, valamint a szűkszavú sírleírások többsége is csak egy múzeumi számítógépen volt fellelhető – az adattárban nem. Mellékletszámok sehol sem szerepeltek. Ezek a szomorú tények is azt mutatják, hogy milyen égetően szükséges a közöletlen leletanyagok és dokumentációk mielőbbi feldolgozása, a további információvesztés elkerülése érdekében.

¹⁰⁵² GARAM 1995a, 280; SZÖKE 1992b, 864.

¹⁰⁵³ GARAM 1995a, 289-290; SZÖKE 1992b, 847-850.

Múzeum szakemberei.¹⁰⁵⁴ A besnyői temető megnyitásával kapcsolatban korábban a közép avar kori második fele (7. század utolsó negyede) merült fel,¹⁰⁵⁵ mert a két legkorábbi sír (26, 58. sír) kapcsán megengedhető ez a kormeghatározás. A temető leletanyagából azonban teljesen hiányzik a közép avar kori horizont, így valószínűbb, hogy az első sírokat csak a késő avar kor elején, a 8. század első negyedében ásták meg. Az említett két legkorábbi sírt (26. és 58. sír) a kör keresztmetszetű, kerek karikával és gömb alakú gyöngycsüngővel ellátott bronz fülbevalók keltezik a 7. század utolsó negyedétől a 8. század első negyedéig (31. ábra 1–2).¹⁰⁵⁶ A 26. sírban 2 db barna és egy db fekete dinnyemag alakú gyöngy rejlett az állkapocs alatt, ám ezek nem segítik a pontosabb kelteztést a fülbevaló által megszabott időintervallumon belül (a sírban még 3 db bronz huzalgyűrű, egy vaskés, valamint egy lassúkorongon készült fazék rejlett).

A temetőt tovább bővítették a késő avar korban (81. ábra), amit jól jeleznek a 8. század első felének klasszikus griffes-indás övgarnitúráit tartalmazó sírjai.¹⁰⁵⁷ A legkésőbbi, mellékleteik alapján a 8. század utolsó évtizedére, valamint a 9. század elejére keltezhető ÉNy–DK tájolású temetkezések a temető nyugati szélén helyezkedtek el (38. és 40. sír), további melléklet nélküli vagy szegényes mellékletekkel (orsógomb, vaskés, vascsat, háromlyukú vas tarsolyzáró) ellátott sírok között (36–37, 39, 41–44, 46, 54, 62–68. sír) (81. ábra; 85. ábra 3). A 9. század első harmadát reprezentálja a 40. sír (82. ábra). A bronzlemezről hajlított tütartó a 9. század első felében kerülhetett a sírba (82. ábra 1).¹⁰⁵⁸ A fémlemezről készült tütartók avar kori sírokban rendkívül ritkák,¹⁰⁵⁹ ellenben Nyugat-Európa Karoling-kori női sírjaiban gyakoriak. Ezek a tütartók a könyök közelében, mell-has régióban kerülnek elő,¹⁰⁶⁰ akárcsak a besnyői példány, amely a jobb felkar mellett hevert. A 40. sírban a késő avar sárga kerámia

¹⁰⁵⁴ A lelőhelyről meglehetősen keveset tudhat a szakma, hiszen mindössze egyetlen pontatlan mondat jelent meg róla a 2005. évi Alba Regiában (ARegia 35 (2006) 259.). Ott az szerepel, hogy 91 síros közép avar kori temetőt tártak fel Prander Péter és Kriveczky Béla régészek. 91 objektumot tártak fel ugyan, de abból csak 89 sír, és akad még egy árok, valamint egy méhkasos gödör. A temetkezésekből nem közép, hanem késő avar kori leletanyag látott napvilágot.

¹⁰⁵⁵ ARegia 35 (2006) 259; SZÜCSI 2017a, 177; RAKÓ 2018, 72.

¹⁰⁵⁶ A fülbevaló-típus a tiszaiüredi temetőben Garam Éva elemzése alapján leginkább a 3. (a préselt lemezes övgarnitúrák időszakának vége) és 4. fázisba (a legkorábbi öntött övgarnitúrák időszaka) sorolható síroknál fordultak gyakran elő (GARAM 1995a, 276).

¹⁰⁵⁷ Pl. a 75. sírban háton fekvő, nyújtott helyzetű, jó megtartású váz feje mellett a bal oldalon korrodált vaslemez (1), a medencén bronz övgarnitúra (2) helyezkedett el, áttört griffes, csüngős veretekkel, áttört csatlemezű, ovális csatkarikájú csattal, állatfejes övforgóval és néhány lemezes verettel, valamint övbújtatóval. A tokos nagyszíjvég nem áttört, egyik oldalán állatküzdelmi jelenettel, a másik oldalán indadíszrel látták el. A gerincoszlopon, valamint a két alsó lábszár között állatcsont (3) melléklet rejlett, valamint a bal alsó lábszár mellett rossz megtartású edény melléklet (4).

¹⁰⁵⁸ TRUGLY 2008, 116; A vaslemezről készült változatokat a tiszafüredi temetőből Garam Éva is a 9. századra datálta (GARAM 1995a, 338.)

¹⁰⁵⁹ Egy kora avar kori, vaslemezről készült díszítetlen példány ismert Kölked-Feketekapu A 64. sírjából (KISS A. 1996b, 33, 263).

¹⁰⁶⁰ SZÖKE 1994, 276.

két példánya is rejlett, egy kisméretű palack és egy viszonylag ritkábban előforduló tál (82. *ábra* 24–25).¹⁰⁶¹ Ahogy ez a sír is tanúsítja, használatuk a 9. század első felében is töretlenül folytatódott.¹⁰⁶² A 40. sír egyik hullámvonalas poncolással díszített lemezgyűrűjének (4. melléklet) szinte pontos mása rejlett Pilismarót-Basaharc temetőjének 16. sírjában két spirálcsőgős fülbevaló társaságában, melyek ugyancsak a 9. század első felére keltezhetők.¹⁰⁶³ De hasonló rejtett Pilismarót-Basaharc ugyancsak 9. század elejére tehető 22. sírja is, bronz karpereccel és amfóra alakú gyöngyökkel.¹⁰⁶⁴

A 38. sírban (kettős temetkezés) nyugvó férfi övdíszsein megfigyelhető átbújó indás, virágzó palmetta kevésbé művészi kivitelű változataival a késő avar kor legvégén találkozunk (83–84. *ábra*). Ebben az időben általánossá válik a vésett poncolt palmetta dísz a keskeny csüngős veretekkel, kisméretű szíjvégekkel, lyukvédőkkel és pitykékkal díszített öveken.¹⁰⁶⁵ A férfi balján nyugvó nő mellett bronz huzalgűrű, ovális karikájú, kék üvegyöngycsőgős fülbevaló, orsógomb, állatcsont, négyszögletes átmetszetű karperec, állatcsont és lassúkorongolt edénymelléklet rejlett. A 38. kettőstemetkezés a leletegyüttese alapján a 8. század végére, 9. század elejére keltezhető.

6.5.6. Előszállás-Öreghegy

Előszállás a Mezőföld keleti részén, Fejér és Tolna megye határán helyezkedik el, néhány kilométerre a Dunától. A szintén nevezetes Előszállás-bajcsihegyi (más néven: Mezőfalva – Vasútállomás) temetőtől 9 km távolságban, Előszállás Nagyközség öreghegyi részén Marosi Arnold 1929 és 1931 között tárt fel 51 sírt, amelyeket a Fettich Nándorral közösen írott Dunapentelei avar sírleletek című könyvükben közöltek 1936-ban.¹⁰⁶⁶ A kutatástörténetben továbbélő tévedés, hogy Előszállás-Öreghegyen egy avar kori temetőről írnak,¹⁰⁶⁷ holott legalább 2 különálló temetőről van szó (86. *ábra*). Marosi Arnold 1929–31 közötti ásatásainak helyszíne pontosan beazonosítható egyrészt a saját temetőterképe,¹⁰⁶⁸ másrészt egy előszállási tanító és helytörténész – Gergelyi Béla – 1952-ben készült 1:50000 léptékű

¹⁰⁶¹ Garam Éva 1969-es gyűjtésében még mindössze 7 darabot ismert a Kárpát-medencéből (GARAM 1969, 230.).

¹⁰⁶² SZÖKE 1994, 258-259.

¹⁰⁶³ FETTICH 1965, Abb. 15.

¹⁰⁶⁴ FETTICH 1965, 23, Abb. 22.

¹⁰⁶⁵ GARAM 2006, 152.

¹⁰⁶⁶ MAROSI-FETTICH 1936, 22-32.

¹⁰⁶⁷ BÓNA 1971, 272 (52), ADAM 2002, 128. A régészeti lelőhelyek örökségvédelmi nyilvántartását készítőknél viszont már feltűnhetett ez az ellentmondás, hiszen két külön poligonnal jelölik a lelőhelyet, de a szöveges nyilvántartásban ennek ellenére 2014-ben még keveredés volt tapasztalható.

¹⁰⁶⁸ SzIKM Adattár, Ltsz. 4440/87.

térképe alapján, amelyen Előszállás temetőit láttatta.¹⁰⁶⁹ Ez a temető a mai Dollár utca északkeleti vége felé terül el.

A Marosi-féle temetőtől körülbelül egy kilométeres távolságban helyezkedik el a Fitz Jenő által a Dózsa György u. 9. számú ház telkén 1954-ben feltárt temetőrészlet. Fitz Jenő sajnos tévedett, amikor azt gondolta, hogy a Marosi-féle temetőhöz tartozó sírokat tár fel, mert a több mint egy kilométeres távolság ezt bizonyosan kizárja (86. ábra). Fitz Jenő a sírok számozásában Marosi számozását folytatta, így az általa feltárt sírok az 52–58 sírszámokat viselik.¹⁰⁷⁰

2014 szeptembere és októbere során további 31 sírt tártak fel a Szent István Király Múzeum szakemberei Kondé Zsófia és Szücsi Frigyes vezetésével – a szennyvízcsatornázást megelőzően – Előszállás-Öreghegyen. Ezek a közép és késő avar kori sírok már valóban a Marosi-féle temetőhöz tartoztak. A mellékletek között számos sárga kerámia, bronz övgarnitúrák és a Kárpát-medencében kifejezetten ritka leletnek számító kettősfokos is előkerült. A Ny–K tájolású 16. női sír spirálcsőgős fülbevalója (87. ábra 8) alapján a temetőt még a 9. század első felében is használhatták.¹⁰⁷¹ A sírban rejlett még csont tűtartó vastűvel, vaskés, valamint egy háromlyukú tarsolyzáróként azonosítható vastárgy.

6.5.7. Dunaújváros-Simonyi-dűlő

Dunaújváros-Simonyi-dűlő jelentősége abban rejlik, hogy ez a megye egyetlen teljesen feltárt avar kori temetője a maga 387 sírjával. Magas a lovassírok számaránya (40 db), szinte minden harmadik férfit lovával együtt temették el.¹⁰⁷² Olyan, főleg középrétegbeli emberek temetkeztek ide, akiknek a dunai átkelőhely védelme lehetett a feladata. A temetőt a kora avar kortól egészen a 9. századig használták. A 8. század végi, 9. század eleji használatot igazolják többek között a 361. sír¹⁰⁷³ vésett poncolt palmetta dísszel ellátott pitykéi, két lapból álló, öntött laposinda díszes kisszívveggel¹⁰⁷⁴ és a 365. sír¹⁰⁷⁵ díszítetlen csüngős és pajzsalakú bronzveretei.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁹ SzIKM Adattár Ltsz. 4439/87.

¹⁰⁷⁰ SzIKM Adattár Ltsz. 4444/87. A kutatás sajnos kritika nélkül átvette Fitz Jenő tévedését, így fordulhatott elő, hogy Bóna István „A népvándorlás kora Fejér megyében” című 1971-es kiváló összefoglaló könyvében ugyancsak a Marosi-féle temető folytatásának tekinti a Fitz Jenő által feltárt sírokat (BÓNA 1971, 272 [52]). Később, a 2002-ben megjelent ADAM-ban Fülöp Gyula ugyanezt a tévedést írja le ismételtelen (ADAM 2002, 128.).

¹⁰⁷¹ SzÖKE 1992b, 852.

¹⁰⁷² FÜLÖP 1984a, 19.

¹⁰⁷³ A leletek zacskóin a 361-es sírszám szerepel, de az Intercisa Múzeum leltárkönyve szerint 362. sír. Mellékletszámok a zacskókon nem szerepeltek.

¹⁰⁷⁴ A leletek között nem találtam a kisszívvegeket.

6.5.8. Régészeti következtetések – Mezőföld a „honfoglalás” előestéjén

Csak Mezőfalva-Felsősiszámánd övgarnitúrája¹⁰⁷⁷ és Balinka-Mecsérpuszta S-végű karikás sírja¹⁰⁷⁸ volt jelen disszertáció és a szerző hozzá kapcsolódó publikációinak megszületéséig elérhető a szakirodalomban a térség 8. század végétől 9. század közepéig terjedő időszakából. Mezőföld késő avar kor legvégét megérő ismert lelőhelyeinek a száma így hétre bővült (plusz a mezőfalva-felsősiszámándi szórványlelet).

A női sírokból bronz tűtartó, amfóra alakú gyöngyök, S-végű és spirálcüngős karikák, valamint spirálgűrűk és pajzsosan kiszélesedő lemezgűrűk a 9. századra utaló korhatározó leletek.¹⁰⁷⁹ A késő avar divatból a 9. század első harmadáig/közepéig viseltek kék üvegyöngycsüngős, ovális karikájú, bronz fülbevalókat, négyszögletes átmetszetű, nyitott bronz karpereceket, fekete és sárga kölesgyöngyöket, fekete és kék dinnyemag alakú gyöngyöket. Ezek mellől rendre előkerülnek önmagukban pontosabb keltezéshez alkalmatlan avar kori használati tárgyak, úgymint a vaskarika és néhány vaskarikából álló lánc, csiholóvas, orsógomb, különböző egyélű vaskések, vascsat, és csont tűtartó. A férfi sírokból pedig a már 8. században megjelenő két lapból álló, áttört laposinda díszes öntött bronz szíjvégek, díszítetlen, sima felületű vagy vésett-poncolt (főleg palmetta, ritkán liliom) mintájú övveretekkel együttes előkerülése jelzi Mezőföld késő avar kori temetői egy részének használatát a 9. század elején. Látható, hogy a férfisírok 9. századi keltezése problémás, mert a datálás alapjául szolgáló övgarnitúrák viseletének, vagy legalábbis sírba helyezésének szokása a 9. század elején alább hagy. Nemtől függetlenül helyeztek az elhunyt mellé ital- és ételmellékletet, amit állatcsontok és/vagy egy, akár kettő kerámiaedény előkerülése jelez: a kézikorongon készült, vállnál szélesedő kifizék és a gyorskorongolt sárga kerámia a két jellemző típus.

Hogy miért csak az avar temetők egy részét használják tovább a 9. században, az egyrészt a kutatottság esetlegességével, másrészt az avar társadalmat a 790-es évektől ért, történeti

¹⁰⁷⁵ A leletek zacskóin és a sír fényképén a 365-es sírszám szerepel, de az Intercisa Múzeum leltárkönyve szerint 366. sír. A mellékletek többségét sajnos nem sikerült megtalálnom.

¹⁰⁷⁶ A temető dokumentációjából a sírleírások sajnos hiányoznak. Az Intercisa Múzeumban fellelhető leletek, és a leltárkönyv alapján írtam le a mellékleteket. A felelhető dokumentációkért és a közlés lehetőségéért a Szent István Király Múzeum részéről Kondé Zsófiának, az Intercisa Múzeumtól Buza Andreának és Keszi Tamásnak tartozom köszönettel.

¹⁰⁷⁷ Bronzból öntött két lapból álló laposindás nagyszíjvég, 1 db két lapból álló laposindás kisszíjvég, három további laposindás kisszíjvég, díszítetlen propeller alakú veret, gyöngyözött szélű csüngős övveret (csüngő nélkül) közepén hosszúkás lyukkal. Ovális karikájú csat, áttört díszű, D-alakú csattesttel (HAMPEL 1905, II. 702, III. Taf. 444; FÜLÖP 1978a, 94).

¹⁰⁷⁸ FÜLÖP 1985, 161–162.

¹⁰⁷⁹ SZÖKE 1992b, 847, 874, 884–885.

forrásokból ismert „traumával” magyarázható, ami az Avar Kaganátus megszűnéséhez vezetett. A mezőföldi lelőhelyekről egyelőre kimutathatatlan azonban a 9. század második harmadától/közepétől a magyar honfoglalásig (Dunántúlon a 9–10. század fordulójáig) terjedő időszak leletanyaga, beleértve a keleti Karoling központok vonzáskörzetéből jól ismert, kifejezetten Karoling jellegű leleteket. A Frank-Birodalom grófságainak központjai Tulln, Szombathely (Savaria) és Zalavár (Mosaburg) környékén helyezkedtek el.¹⁰⁸⁰ A távolság okán, de az áttekintett leletanyag alapján is látható, hogy Mezőföld már kiesik a Karoling központok közvetlen hatása alól, csak szórványosan jelentek meg a Karoling-peremkultúra termékei, és itt a késő avar temetkezési szokások és tárgyi kultúra szívósabb, konzervatívabb továbbélésével számolhatunk vélhetően a 9. század közepéig. Mezőföld 9. századi anyagi kultúrája tehát jobban illeszkedik az Alföld többi késő avar kori temetőjében megfigyelt legkésőbbi, 9. századra is keltezhető lelethorizontjához.¹⁰⁸¹

Mezőföldről nincs határozott nyoma a Dunántúl többi részén jól kutatott, az avarokkal keveredett szláv, frank réteg kulturális hagyatékának.¹⁰⁸² Különösen hangsúlyozandó ez amiatt, mert a szakirodalomban rendszerint a Dunántúl teljes területét értik Karoling Kelet (*Oriens*) vagy Karoling Pannonia alatt, holott nincs régészeti (vagy történeti forrásadatból származó) nyoma annak, hogy a Karoling uralom konkrétan a Mezőföldre is kiterjedt volna. Az utóbbi másfél évtizedben ezt a régiót is érintették nagyfelületű autópálya és elkerülőút ásatások, így alapvetően nem számít az ország többi régiójánál ásatásokkal kevésbé kutatott területének. Mindezek alapján – és persze a kutatás jelenlegi állása szerint – az valószínűsíthető, hogy a Karoling Pannonia közvetlen fennhatósága a Mezőföld területére nem terjedt ki, annak határa a Dunántúli-középhegység és a Sió – mint természetes vízfolyás – lehetett.

Mindezek fényében megkerülhetetlen, hogy szót ejtsünk Szőke Béla Miklós MTA doktori értekezésében megfogalmazott és a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításához megjelent kötetében közzétett, megfontolandó érvekkel alátámasztott véleményéről, miszerint a magyarok legkésőbb a 9. század közepe tájától jelen voltak a Kárpát medencében, legalábbis a Dunától keletre fekvő területeken. Egyik fő érve szerint az Alföldön azért „*nem alakult ki az avar és honfoglaló magyar régészeti emlékanyag között egy olyan lelethorizont, amit a*

¹⁰⁸⁰ SZŐKE 2010, 9.

¹⁰⁸¹ JUHÁSZ 1993, 1-6. kép; B. NAGY 1993, 1-5. kép; RICZ 1993, 2-4. kép; ld. még a tiszafüredi temető legkésőbbi, 6. fázisát (GARAM 1995a, 416-420.)

¹⁰⁸² A Dunántúlról kitekintve is találkozhatunk a Karoling uralom jól értelmezhető régészeti „lenyomatával”. Az egykori Avar Kaganátusból nézve a déli végeken, a Drávától délre, Alsó-Pannoniában például kimutatták egy Karoling eredetű katonai felszereléssel reprezentáló, új harcos réteg megjelenését a Kaganátus összeomlását követő időből, akik a helyi avar-szláv temetőktől elkülönülő sírjaikkal is az új Karoling uraikhoz való tartozásukat hangsúlyozhatták (GRAČANIN 2018, 217–218).

Dunától nyugatra Karoling-korinak neveziünk”, mert „*a magyarok a Dunától keletre évtizedekkel korábban jelen vannak, mint a Dunától nyugatra*”, és nem azért, mert „*itt az avar kor végi viselet mintegy fél évszázaddal tovább, változatlanul divatban marad*”.¹⁰⁸³ Ha valóban ez szolgálna magyarázatul a Karoling korinak nevezett lelethorizont hiányának, akkor a Dunától nyugatra elterülő Mezőföldön is magyar jelenléttel kellene számolnunk legkésőbb a 9. század közepétől. Ha viszont ez az érv nem helytálló, akkor régészeti szempontból továbbra is kérdéses, hogy mit keltezhetünk az Alföldön – beleértve a Mezőföldet is – a 9. század második felére.

6.6. A késő avar és a korai magyar településállomány összehasonlítása Mezőföldön

A késő avar és korai magyar településállomány összehasonlítása során levonható következtetéseket behatárolja az az időrendi probléma, hogy a legkésőbbre keltezhető avar kori sírok (9. század első harmadának vége, esetleg 9. század közepe) és a legkorábbi magyar sírok (10. század eleje) között 50–70 év időrendi hiátussal találkozunk. Ha még hozzávesszük, hogy a 10. századi lelőhelyeknek mindössze kisebbik hányada keltezhető a 10. század első felére, többségük a 10. század második felére vagy utolsó harmadára, akkor az időrendi „szakadék” 100 év fölé is növekedhet. Ettől függetlenül létjogosultsága van a két időszak térhasználatának összehasonlításának – amire a kutatás időről-időre kísérletet tesz –,¹⁰⁸⁴ de kontinuitási kérdésekhez nem, vagy csak fenntartásokkal szolgálhat adalékokkal, kijelölheti viszont a jövőbeli kutatás egy lehetséges irányát.

A 10. századi magyarság ugyanúgy a vízfolyások mellé települt le, mint ami a késő avar kori lakosság térhasználatát jellemezte. Mindkét népesség közösségi élete hasonlóan komplex térhasználatra épülhetett.¹⁰⁸⁵ Hasonlóság mutatkozik a 8. századi avar és a 10. századi magyar temetők sűrűségében is (88. *ábra*),¹⁰⁸⁶ ami vélhetően abból adódik, hogy a 8. századi létszámahoz képest megfogyatkozott 9. századi avarság körébe érkeztek meg a „honfoglalók” (89. *ábra*), s az őslakosság és az újonnan betelepülők „kiegészítvén egymást”, a – 9. századi ritkásabb településállomány után – a 10. századra a 8. századihoz hasonló sűrű településállomány jöhetett létre.

¹⁰⁸³ SZŐKE 2014, 110.

¹⁰⁸⁴ Pl. Veszprém megyében: NÉMETH 1969, 156–157; kárpát-medencei viszonylatban: LÁSZLÓ 1970, 164–171; LÁSZLÓ 1988, 16, 4. kép. Legutóbb Szentpéteri József tekintette át a kérdést, továbblépés lehetőségeit megfogalmazva a kutatásban (SZENTPÉTERI 2014, 48).

¹⁰⁸⁵ BERÉNYI 2012, 377.

¹⁰⁸⁶ A 10. századi temetőkhöz Mezőföld Fejér megyei részén Petkes Zsolt temető és sírlelet kataszterét (PETKES 2012, 67–121), míg a Tolna megyei részén az Ódor János által összeállított katasztert vettem alapul (ÓDOR 2012, 151–173).

Ahol a 10. századi temető a 9. századot is megelő késő avar kori temető közvetlen közelében helyezkedik el vagy éppenséggel a két temető egyhelyütt található (90. ábra), joggal vetődik fel, hogy a két népesség között valamilyen kapcsolat állhatott fent. Ezeken a lelőhelyeken egyrészt további tisztázó ásatásokra van szükség, valamint az antropológia, az archeogenetika és természettudományos vizsgálatok bevonásával a már rendelkezésre álló, valamint a jövőben feltárássra kerülő 9. és 10. századi embertani anyag és leletanyag (készítéstechnológia, műhelyhagyományok) összehasonlító vizsgálatára.¹⁰⁸⁷ Ilyen esettel találkozunk Bodajk-Homoki-dűlő 9. században is használt temetője és Proletárföldek 10. században induló temetője kapcsán, amelyek mintegy 300 méterre terültek el egymástól.¹⁰⁸⁸ Csákberényből a gróf Merán-gyűjtemény Árpád-kori ékszereket tartalmazott Pusztaorond lelőhelyről,¹⁰⁸⁹ amelyek az orondpusztai 9. században is használatban levő temetőnek közeléből láthattak napvilágot. Emellett a 10. században nyitott Csákberény-Homokbánya¹⁰⁹⁰ és Söréd-Szőlőhegy¹⁰⁹¹ temetők körülbelül 2000, illetve 2300 méterre helyezkednek el az avar kori temetőtől. Dunaújváros térsége lehet még ebből a szempontból érdekes, hiszen a dunaújváros-simonyi-dűlői 9. századot is megelő avar kori temetőtől 1300 méternyire terült el a dunaújváros-öreghegyi 10. század utolsó harmadától a 11. század elejéig használt temető, valamint körülbelül 2,5 km-re a dunaújváros-radiátorgyári 10. század első felében eltemetett kislány lovassírja.¹⁰⁹²

Mezőföldön 8–9. századi késő avar kori temetőre egy esetben létesült 10–11. századi temető,¹⁰⁹³ Sárosd-Kertali domb lelőhelyen,¹⁰⁹⁴ egy esetben pedig 11. századi temető, Alap-Tavaszmajor¹⁰⁹⁵ lelőhelyen. Sárosd-Kertali dombon a feltárást Marosi Arnold (valójában Lencsés József altiszt) nyomdokaiban Hatházi Gábor és Fülöp Gyula végezte. Fülöp Gyula szerint az általa 8–9. századra keltezett avar és a 10–11. századi magyar sírok között nem mutatható ki kapcsolat.¹⁰⁹⁶ A temető azonban közöletlen és nem teljesen feltárt, így a kérdés megnyugtató tisztázása még várat magára. Alap-Tavaszmajor ebből a szempontból talán

¹⁰⁸⁷ A kutatás hasonló irányát javasolta pl. Kovács László (KOVÁCS L. 2013, 518).

¹⁰⁸⁸ PETKES–SZÜCSI 2016, 188.

¹⁰⁸⁹ PETKES 2012, 75.

¹⁰⁹⁰ PETKES 2012, 75.

¹⁰⁹¹ PETKES 2012, 89–90.

¹⁰⁹² PETKES 2012, 77–78.

¹⁰⁹³ 7. századi temető(részlete)n nyitott 10–11. századi – sajnos közöletlen – temető ismert Rácalmás-Göböljárásról.

¹⁰⁹⁴ ADAM 2002, I. 312; PETKES 2012, 87.

¹⁰⁹⁵ ADAM 2002, I. 19; PETKES 2008, 141–188.

¹⁰⁹⁶ ADAM 2002, I. 312. Ha mondjuk 10. vagy 11. századi sírokat ástak 8. századi temetkezésekre, abban semmi meglepő sincs, hiszen a 8. századiaknak minden bizonnyal már a jelölése sem látszódott. A kérdés szempontjából az bír jelentőséggel, hogy a 9. századi legkésőbbi „avar” és a 10. századi legkorábbi „magyar” sírok hogyan helyezkedtek el egymáshoz képest.

kevésbé érdekes, hiszen eleve mintegy két évszázad „tátong” a vélhető legkésőbb avar és a legkorábbi besenyő(?) sírok között.¹⁰⁹⁷

Egy figyelemre méltó és további kutatásokra érdemes eset Seregélyes-Réti-földek, ahol a kora Árpád-kori településsel gondosan elkerülték a késő avar korban is használt temetőt, legalábbis az elkerülőút építését megelőző nagyfelületű feltáráson tapasztaltak alapján.¹⁰⁹⁸

7. Eredmények összegzése

A földrajzi és időrendi keretek tisztázását, valamint a kutatási problémákat és a kutatástörténetet ismertető első fejezetet nem számolva, az értekezés első nagyobb tematikus egysége a Mezőföldön jellemző és előforduló temetkezési szokások áttekintését és – más tájegységek jellemzőivel való összehasonlítást is magában foglaló – kielemezését tartalmazza. A teljes avar kort lefedően, illetve a temetkezési szokások egészére kiterjedően mindössze a Duna–Tisza közéről állt a kutatás rendelkezésére elemzés.¹⁰⁹⁹ Más régiókban ez vagy csak az avar korszak egy része,¹¹⁰⁰ vagy csak bizonyos temetkezési szokások vonatkozásában érhető el a szakirodalomban.¹¹⁰¹ Ebből a szempontból (is) hiánypótló a fejezet, hiszen Avaria minden tájegységében esedékes teljeskörű regionális vizsgálatokhoz kínál összehasonlító adatokat.

A közöletlen temetők belső időrendjének figyelembevételével, illetve a publikált sírmezők belső időrendjének pontosításával, és több tárgytypus eddig közöletlen tárgyainak vizsgálatba való bevonásával számos avar kori tárgytypus kronológiájához szolgáltatam jelentős regionális adatokat (pl. nagygyömbös fülbevalók egyes típusai, amulettkapszulák, fémből készült tűtartók stb.). A Mezőföld avar kori sírmellékleteinek rendszerezésével, és elsősorban az időrendjükre fókuszáló elemzésükkel tisztáztam a leletanyag időrendi fázisait. Mindeközben eloszlatok számos – főleg a temetők közöletlensége okán – a szakirodalomban előforduló pontatlanságot és bizonytalanságot (pl. az előszállás-öreghegyi és az Előszállás-Dózsa Gy. utcai sírok két különálló temetőből származnak, nem egyedi eset a bronzcsengők lovak melletti előfordulása stb.).

Az avar kori Mezőföld kultúrája – a leletanyag és a temetkezési szokások tanúsága szerint – erős ázsiai gyökerekkel rendelkezik, jellegzetességét azonban mégis a romanizált hagyományok (viselet, egyes temetkezési szokások és műhelyhagyományok továbbélésére

¹⁰⁹⁷ A temetőt közlő Petkes Zsolt az Árpád-kori sírokat feltételelesen a besenyőkkel hozta összefüggésbe (PETKES 2008, 185).

¹⁰⁹⁸ POKROVENSZKI 2015, 39, 51, 55, 1. tábla

¹⁰⁹⁹ BALOGH 2016, 31–148.

¹¹⁰⁰ A Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében elemezte a temetkezési szokásokat Bende Livia (BENDE 2017).

¹¹⁰¹ TOMKA 1972, 27–75; TOMKA 1975, 5–90; TOMKA 1978, 17–108; TOMKA 2003, 11–56.

utaló tárgytipusok) erős jelenléte, valamint a Meroving-germán és bizánci eredetű tárgytipusok viszonylag magas száma rajzolja ki.

A sírokban elhelyezett mellékletek kronológiai szempontú kielemezése, illetve segítségükkel a temetők időrendjének pontosítása adott arra lehetőséget, hogy felvázoljam a térhasználat jellemzőit és a temetők típusait az avar kor három fő időszakában (kora, közép és késő avar kor), majd kimutassam a népvándorlás korában még létező római kori struktúrák kapcsolatát az avar megtelepedéssel. A romanizált hagyományok Csákberényben koncentrált jelenlétét, de az egész térségben szórványosan jellemző előfordulását, a germán kori (5–6. század) és kora avar kori lelőhelyek topográfiai kapcsolatát (közelsége, illetve olykor egymásmellettsége) továbbá a római kori struktúrák avar kori térhasználatot meghatározó szerepét együttesen a késő római kori provinciális lakosság germán koron átívelő továbbélésének régészetileg megfogható közvetett nyomaként értelmezem.

A disszertáció a mezőföldi temetkezések áttekintésével új regionális adatokat szolgáltatott a 9. századi avarság kérdéséhez. A jelen értekezéshez kapcsolódó Mezőföld a 9. század küszöbén című publikáció¹¹⁰² megjelenése előtt csak Mezőfalva-Felsősismand övgarnitúrája¹¹⁰³ és Balinka-Mecsérpuszta S-végű karikás sírja¹¹⁰⁴ volt elérhető a szakirodalomban a térség 8. század végétől a 9. század közepéig terjedő időszakából. A disszertációhoz kötődő kutatás eredményeképpen a régió késő avar kor legvégét megérő ismert lelőhelyeinek száma összesen hétre bővült (a mezőfalva-felsősismandi szórványleletet nem számolva). Jól látható, hogy a késő avar temetkezési szokások és tárgyi kultúra szívós, konzervatív továbbélésével Mezőföld 9. század első felére keltezhető kultúrája elsősorban nem a Dél-, Nyugat-, és Észak-Dunántúlon jellemző Karoling-peremkultúrával mutat rokonvonásokat,¹¹⁰⁵ hanem sokkal inkább az Alfölddel (ahová egyébként földrajzilag is tartozik). Mezőföldről nincs határozott nyoma az avarokkal keveredett szláv, frank réteg kulturális hagyatékának, azaz nincs jele annak, hogy a Karoling Pannonia közvetlen fennhatósága konkrétan a Mezőföldre is kiterjedt volna. A kutatás jelenlegi állása alapján az valószínűsíthető, hogy a közvetlen Karoling fennhatóság határa a Dunántúli-középhegység és a Sió – mint természetes vízfolyás – lehetett. A késő avar és korai magyar térhasználat összehasonlítása a kutatottság jelenlegi szintje és a kimutatható legkésőbbi avar (9. század első fele) és legkorábbi magyar horizontok (10. század első fele) között fennálló legalább fél évszázados időrendi hiátus miatt csak korlátozott eredményekkel járhatott. Kirajzolódott azonban a további kutatás egy lehetséges iránya,

¹¹⁰² SZÜCSI 2017a, 175–202.

¹¹⁰³ HAMPEL 1905, II. 702, III. Taf. 444; FÜLÖP 1978a, 94.

¹¹⁰⁴ FÜLÖP 1985, 161–162.

¹¹⁰⁵ Összefoglalóan ld. SZŐKE 2014.

amely reményeim szerint információkat szolgáltat az avar–magyar kapcsolatokhoz a Mezőföldön.

8. Irodalom

- ADAM 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002.
- ANDRÁSI 1997: András J.: Avar kori varkocsszorítók – Awarenzeitliche Zopfspangen. *ArchÉrt* 123-124 (1997) 85–123.
- ANDRÁSI 2015: András R.: A 10 – 11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén. Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez. *Acta iuvenum: Sectio archaeologica* 2 (2015) 153–175.
- ANTONI 1979: Antoni J.: Avarkori temető Mór-Kecskehegyen. *ARegia* 17 (1979) 263–266.
- ÁCS–BUCZKÓ–LAKATOS 1994: Changes in the mosaic-like water surfaces of the lake Velence as reflected by reed periphyton studies. *Studia Botanica Hungarica* 25 (1994) 5–19.
- BAKAY 1998: Bakay K.: *Őstörténetünk régészeti forrásai II*. Miskolc 1998.
- BAJKAI 2012: Bajkai R.: Avar kori településrészletek Kántorjánosi és Pócspetri határában. In: *Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán*. Szerk.: Szabó Á. – Masek Zs. Budapest 2012, 407–480.
- BÁLINT 1991a: Bálint, Cs.: *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*. Budapest 1991.
- BÁLINT 1991b: Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Budapest 1991.
- BÁLINT 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Elektronikus kiadás, 1995. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/kelet-korai-avarok/kelet-korai-avarok.pdf> Időpont: 2019.01.28.
- BÁLINT 2004a: Bálint Cs.: A középvavar kor kezdete és Kuber bevándorlása. *ArchÉrt* 129 (2004) 35–65.
- BÁLINT 2004b: Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest 2004.
- BALOGH 1999: Balogh Cs.: 8–9. századi település Kiskunfélegyháza határában. Régészeti topográfiai adatok az avar kori településtörténethez Bács-Kiskun megyében I. In: *A Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak 8. Találkozásának Előadásai*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 111–124.
- BALOGH 2000a: Balogh Cs.: Avar kori padmalyos sírok a Duna–Tisza közén – Awarenzeitliche Nischengräber auf dem Donau–Theiß Zwischenstromland. In: *A*

- Népvándorlaskor Kutatóinak Kilencedik Konferenciája*. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. Eger 2000, 111–124.
- BALOGH 2000b: Balogh Cs.: Az avar kori préselt, lemezes boglárók – Die awarenzeitlichen gepreßten blechernen Agraffen. *MFME–StudArch* VI (2000) 219–235.
- BALOGH 2004: Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája – Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschläge des Karpatenbeckens. *MFME–StudArch* 10 (2004) 241–304.
- BALOGH 2006: Balogh Cs.: Avar kori kettős- és többes temetkezések a Duna-Tisza közén. *Arrabona* 44/2 (2006) 41–86.
- BALOGH 2009a: Balogh Cs.: Avar kori ló, lovas és lószerszámos temetkezések a Duna–Tisza közén – Burial with horse or horse-harness of the Avarian Age in the territory between rivers Danube and Tisza. In: „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 9–42.
- BALOGH 2009b: Balogh Cs.: A Kárpát-medencei maszkos veretek. In: *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Szerk.: Vincze F. Budapest 2009, 129–188.
- BALOGH 2010: Balogh Cs.: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. *MFME – MA* 1 (2010) 185–381.
- BALOGH 2011: Balogh Cs.: Kora avar kori ún. propeller alakú övveret a kunpeszéri 3. sírból – Frühawarische sog. propellerförmiger Gürtelbeschlag aus Grab 3 in Kunpeszér. *MFME – StudArch* 12 (2011) 257–276.
- BALOGH 2013: Balogh Cs.: *A Duna – Tisza köze avar kori betelepülésének problémái. Doktori disszertáció*. Budapest 2013.
- BALOGH 2014: Balogh Cs.: Az avar kori gúlacsüngős fülbevalók. *KDMK* 20 (2014) 91–157.
- BALOGH 2016: Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna-Tisza közü avarok történetéhez*. Budapest 2016.
- BALOGH 2018: Balogh, Cs.: A Byzantine Gold Cross in an Avar Period Grave from Southeastern Hungary. In: *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim*. Hrsg.: Drauschke, J. et al. Mainz 2018, 25–42.
- BALOGH 2019: Balogh Cs.: Új szempont a kora avar hatalmi központ továbbélésének kérdéséhez. Az avar fegyveres réteg temetkezései a Duna–Tisza közén – New light on the possible survival of the early Avar power centre. Burials of Avar warriors in the

- Danube-Tisza interfluve. In: *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban*. Szerk.: Balogh Cs. – Szentpéteri J. – Wicker E. Kecskemét 2019, 115–138.
- BALOGH–KŐHEGYI 1999: Balogh Cs. – Kőhegyi M.: Fajsz környéki avar kori temetők I. – Begrabungsstätten aus der Zeit der Awaren in der Umgebung von Fajsz I. *Cumania* 16 (1999) 247–290.
- BALOGH–KŐHEGYI 2001: Balogh Cs. – Kőhegyi M.: Fajsz környéki avar kori temetők II. Kora avar kori sírok Fajsz-Garadombon – Awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgebung von Fajsz. Frühawarenzeitliche Gräber von Fajsz-Garadomb II. *MFMÉ StudArch* 7 (2001) 333–363.
- BALOGH–PÁSZTOR 2015: Balogh Cs. – Pásztor A.: Az avar kori nagy gyöngycsüngős fülbevalók. In: *Hadak Útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. Konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6*. Szerk.: Türk A. Budapest-Esztergom 2015, 581–648.
- BALOGH–PINTÉR 1998: Balogh Cs. – Pintér L.: Avar sírok Városföldről – Awarengräber in Városföld. *Cumania* 15 (1998) 93–132.
- BÁRDOS 1978: Bárdos E.: Avar temető Kaposvár határában – Rescue excavation on the findspot Nr. 33 of Kaposvár. *SMK* 3 (1978) 13–65.
- BÁRDOS 1985: Bárdos E.: IX. századi temető Kaposvár határában – Cemetery of the 9th century in the Vicinity of Kaposvár. *SMK* 7 (1985) 7–45.
- BÁRDOS 1996: Bárdos E.: Az avarkori öntött bronz korongok viseleti szokásához a zamárdi avar temető alapján I. *SMK* 12 (1996) 47–106.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Teil I. Budapest 2009.
- BÁRDOS–GARAM 2014: Bárdos, E. – Garam É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Teil II. Budapest 2014.
- BARKÓCZI–SALAMON 1971: Barkóczi, L. – Salamon, Á.: Remarks on the 6th century history of „Pannonia”. *ActaArchHung* 23 (1971) 139–153.
- BÁRTH 2011: Bárh J.: A településtörténet és a településnéprajz kapcsolata. *Ethno-Lore* 28 (2011) 89–102.
- BARTHOLYI–WEIDINGER 2012: Bartholyi J. – Weidinger T.: A Kárpát-medence éghajlata. In: *A Kárpát-medence földrajza*. Szerk.: Dövényi Z. Budapest 2012, 145–186.
- BEMMANN–SCHMAUDER 2008: Bemann, J. – Schmauder, M.: Vorwort. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden, Awaren, Slawen. Akten des Internationalen Tagung in*

- Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008.* Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008. I–XIII.
- BENDE 2000: Bende L.: Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és lószerszámos temetkezések kronológiájához – Stollengräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegeschirr. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája.* Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. Szeged 2000, 241–279.
- BENDE 2003: Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadűlői avar kori temetőben – Bestattungssitten im awarenzeitlichen Gräberfeld von Székkutas-Kápolnadűlő. In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető.* Szeged 2003, 305–330.
- BENDE 2017: Bende L.: *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében Bestattungsbräuche in der zweiten Hälfte der Awarenzeit im Gebiet zwischen Körös, Theiss und Maros.* Budapest 2017.
- BERÉNYI 2001: Berényi I.: A kultúrtáj és –régió, mint kulturális örökség. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Szerk.: J. Újváry Zs. Piliscsaba 2001, 639–651.
- BERÉNYI 2004: Berényi I.: A történeti földrajz diszciplináris kérdései. In: *Variációk. Ünnepi Tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére.* Szerk.: Ötvös I. Piliscsaba 2004, 631–651.
- BERÉNYI 2012: Berényi I.: Az „emberformálta táj” fejlődése a Kárpát-medencében. In: *A Kárpát-medence földrajza.* Szerk.: Dövényi Z. Budapest 2012, 375–395.
- BIALEKOVÁ 1967: Bialeková, D.: Žltá keramika z pohrebísk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline. *SlovArch.* 14/1 (1967) 5–76.
- BIALEKOVÁ 1968: Bialeková, D.: Zur Frage der grauen Keramik aus Gräberfeldern der Awarenzeit im Karpatenbecken, *SlovArch.* 16/1 (1968) 205–227.
- BIERBRAUER 2004: Bierbrauer, V.: A Keszthely-kultúra és a késő római továbbélés kérdése Pannoniában (Kr. u. 5–8. század). Újabb gondolatok egy régi problémáról. *ArchÉrt* 129 (2004) 67–82.
- B. NAGY 1993: B. Nagy K.: Székkutas-kápolnadűlői avar temető néhány 9. századi síregyüttese (Előzetes jelentés). – Einige Grabkomplexe aus dem 9. Jahrhundert im awarischen Gräberfeld bei Székkutas-Kápolnadűlő (Vorbericht). In: *Az Alföld a 9. században.* Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 151–169.
- BOGNÁR 2016: Bognár K. B.: Egy különleges késő avar kori kerámiatípus: a sárga kerámia. Magyar Régészet, 2016 tél, 20–26.
https://www.academia.edu/31734866/EGY_K%C3%9CL%C3%96NLEGES_K%C3%8

[9S%C5%90 AVAR KORI KER%C3%81MIAT%C3%8DPUS A S%C3%81RGA K
ER%C3%81MIA 1](#) Időpont: 2017.10.07.

- BÓNA 1960a: Bóna I.: A soponyai germán temető. *ARegia* I (1960) 165–166.
- BÓNA 1960b: Bóna I.: Langobard temető Rácalmásön – Langobardisches Gräberfeld in Rácalmás. *ARegia* I (1960) 167–170.
- BÓNA 1963: Bóna I.: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6–7. Jahrhunderts in Westungarn. *ARegia* 2–3 (1963) 49–68.
- BÓNA 1968: Bóna I.: Magyarország településtörténeti vázlata az V–VII. században és a dunaújvárosi avar telep /Előadás a Csehszlovák Tudományos Akadémia 1967. évi Liblicei Régészeti Konferenciáján/. *DissArch* 9 (1968) 21–32.
- BÓNA 1970: Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról – Grave of an avar horseman at Ivánca. *ArchÉrt* 97 (1970) 243–263.
- BÓNA 1971: Bóna I.: A népvándorlás kora Fejér megyében. In: *Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig* 5. Szerk.: Fitz J. Székesfehérvár 1971, 217(1)–314(94).
- BÓNA 1973: Bóna I.: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaiújvárosban*. FontesArchHung. Budapest 1973.
- BÓNA 1979: Bóna I.: A szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz – Das Reitergrab von Szegvár-Sápoldal. Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten. *ArchÉrt* 106 (1979) 3–32.
- BÓNA 1980: Bóna, I.: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *ActaArchHung* 32 (1980) 31–95.
- BÓNA 1983: Bóna I.: A XIX. század nagy avar leletei – Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. *SzMMÉ* 1982–83 (1983) 81–160.
- BÓNA 1984: Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk.: Székely Gy. Budapest 1984, 265–373.
- BÓNA 1985: Bóna, I.: Einleitung: Die Awaren. Ein asiatisches Reitervolk an der Mittleren Donau. In: *Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh.* Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1985, 5–20.
- BÓNA 2000: Bóna I.: Ein frühawarisches Gräberfeld in der Union Sandgrube von Várpalota. *CommArchHung* (2000) 123–160.
- BÓNA–B. HORVÁTH 2009: Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. Budapest 2009.

- BÖDŐCS 2008: Bődőcs A.: *A római kori úthálózat térinformatikai vizsgálata a mai Magyarország területén. Doktori disszertáció tézisei*, Budapest 2008.
- BRATOŽ 2001: Bratož, R.: Die Auswanderung der Bevölkerung aus den pannonischen Provinzen während des 5. und 6. Jahrhunderts. In: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* Hrsg.: Konrad, M. – Witschel, C. München 2001, 589–614.
- BUGARSKI 2009: Bugarski, I.: *Nekropole iz goda antike i ranoj sredn'ej veka na lokaliteti Čik. – Cemeteries from Antiquity and Early Middle Ages at Čik*. Belgrad 2009.
- BUGARSKI 2015: Bugarski, I.: Axe, Battle Axes and Battle Knives from Avar-Time Graves in Vojvodina. In: *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*. Ed.: Cosma, C. Cluj-Napoca 2015, 129–146.
- BUZÁS *et al.* 2014: Buzás G. – Boruzs K. – Merva Sz. – Tolnai K.: A kora középkori kontinuitás kérdése a visegrádi későcsászárkori erődben a legújabb régészeti kutatások tükrében. *Magyar Régészet* (2014) 1–8.
http://real.mtak.hu/21041/1/Buzas_Boruzs_Merva_Tolnai_Visegrad_u_140206.650825.pdf Időpont: 2019.04.28.
- CALISTO *et al.* 2012: Calisto, M. – Verronen, P. T. – Rozanov, E. – Peter, T.: Influence of a Carrington-like event on the atmospheric chemistry, temperature and dynamics. *Atmospheric Chemistry and Physics* 12 (2012) 8679–8686.
<https://doi.org/10.5194/acp-12-8679-2012> Időpont: 2019.04.24.
- ČILINSKA 1975: Čilinska, Z.: Frauenschmuck aus dem 7. – 8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *SlovArch XXIII-1* (1975) 63–96.
- CURTA 2005: Curta, F.: Female Dress and „Slavic” Bow Fibulae in Greece. *Hesperia* 74 (2005) 101–146.
- CURTA 2008: Curta, F.: The Earliest Avar-Age Stirrups or „the Stirrup Controversy” revisited. In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed.: Curta, F. Leiden – Boston 297–326.
- CSÉKI 2009: Cséki A.: Daruszentmiklós, F-04 lelőhely. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 178.
- CHRISTLEIN 1966: *Das alemannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu*. Laßleben/Kallmünz 1966.
- CSAJÁGHY 1996: Csajághy Gy.: A felgyői avar síp és történeti háttere. In: *A tizedik Magyar Őstörténeti Találkozó és negyedik Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai*. Budapest – Zürich 1996, 75–138.

- CSIKY 2009: Csiky G.: *Avar kori szúró- és vágófegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia. Doktori disszertáció.* Budapest 2009.
- CSIKY 2011: Csiky, G.: Armament and Society in the Mirror of the Avar Archaeology. The Transdanubia-Phenomenon Revisited. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica* VIII (2011) 9–34.
- CSIKY 2012: Csiky, G.: Saxe im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére.* Szerk.: Vida, T. Budapest 2012, 371–394.
- CSIKY 2013: Csiky G.: Az avar közelharci fegyverek története. Funkcionális megközelítés – A history of the Avar-Age close-combat weapons. A functional approach. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* VI–VII (2013) 71–92.
- CSIKY 2015a: Csiky, G.: *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology.* Leiden–Boston 2015.
- CSIKY 2015b: Csiky, G.: Waffen. In: László, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta.* Budapest 2015, 184–198.
- CSIKY 2017: Csiky G.: Fegyverleletek. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető.* Székesfehérvár 2017, 170–181.
- CSIKY–HÁRSHEGYI 2015: Csiky G. – Hárshegyi P.: Wine for the avar elite? Amphorae from Avar period burials in the Carpathian Basin. In: *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD).* Eds.: Tsetschladze, G. R. – Avram, A. – Hargrave, J. Oxford 2015, 175–182.
- ČILINSKÁ 1966: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nová Zámky,* Bratislava 1966.
- Cs. SÓS 1955: Cs. Sós, Á.: De deuxième avare d'Üllő. *ActaArchHung* 6 (1955) 193–230.
- CSUTHY 2013: Csuthy A.: Az avar kori rojtos végű lószerszámveretek kiértékeléséhez – Data for the Evaluation of Horse Harness Mounts with Fringe Pattern from the Avar Period. *Iuxta Danubium. A Duna Menti Múzeum Értesítője* 15 (2013) 109–119.
- CSUTHY 2015: Csuthy A.: Az avar kori félgömb alakú és rozettás lószerszámveretek – Hemispherical Horse Harness Mounts and Rosettes from the Avar Period. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom, 2014. november 4–6.* 1. kötet. Szerk.: Türk A. Budapest – Esztergom 2015, 669–689.
- CSÜLLÖG 2006: Csüllög G.: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen 2006.
- DAIM 1987: Daim, F.: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ.* Wien 1987.

- DAIM 2000: Daim, F.: Byzantinische” Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. – „Byzantine” belt-sets of the 8th century. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. – The avars on the border of the byzantine world. Diplomacy, trade and transfer of technology in the early middle ages.* Hrsg. von Daim, F. Innsbruck 2000, 77–204.
- DAIM 2010: Daim, F.: Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts. In: *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery.* Eds.: Entwistle, Ch. – Adams, N. London 2010, 61–71.
- DEMETER 1997: Demeter Zs.: Vízrendezési munkák a Mezőföldön. *ARegia XXVI* (1997) 169–175.
- DÉNES 2012: Dénes Gy.: A bolgárok hódításai és telepítései a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt – Bulgarian conquests and settlements in the Carpathian Basin before the Hungarian conquest. In: *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére.* Szerk.: Tóth A. Miskolc 2012, 52–64.
- DORMUTH 1935: Dormuth Á.: Népvándorláskori temető nyomai Csákberény mellett. *SzSz* 5/3–4 (1935) 86–87.
- DÖVÉNYI 2010: Dövényi Z.: *Magyarország kistájainak katasztere. Második átdolgozott és bővített kiadás.* Budapest 2010.
- EISNER 1952: Eisner, J.: *Devinská Nová Ves Slovanské pohřebiště.* Bratislava 1952.
- ERDÉLYI 1962: Erdélyi I.: Előszállítás-Telek. *ArchÉrt* 89 (1962) 264.
- ERDÉLYI 1967: Erdélyi István: Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából. *Ethnográfia* 78 (1967) 122–126.
- FANCSALSZKY 2006: Fancsalszky G.: Régészeti adatok Székesfehérvár környékének népvándorláskori topográfiájához. *ARegia* 35 (2006) 73–92.
- FANCSALSZKY 2007: Fancsalszky G.: *Állat- és emberábrázolások a késő avar kori öntött bronz övvereteken. – Tier- und Menschendarstellungen auf den spätawarenzeitlichen gegossenen bronzenen Gürtelbeschlägen.* Budapest 2007.
- FANCSALSZKY 2017: Fancsalszky G.: Az öv és tartozékai. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető.* Székesfehérvár 2017, 153–169.
- FARKAS 2010: Farkas Z.: Avar kori temetőrészlet Bonyhád határából. *WMMÉ* 32 (2010) 179–211.
- FAZEKAS 2014: Fazekas F.: *Késő antik transzformáció(k) a valeriai limes mentén /Kr. u. IV-V. sz./* Doktori disszertáció. Pécs 2014.

- FETTICH 1965: Fettich, N.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Budapest 1965.
- FITZ 1957a: Fitz J.: *Kiadatlan Hercules domborművek Fejér megyében*. Székesfehérvár 1957.
- FITZ 1957b: Fitz J.: Az eraviszkusz női viselet. *ArchÉrt* 84 (1957) 133–154.
- FITZ 1958: Fitz J.: *Régészeti kutatások Fejér megyében*. Székesfehérvár 1958.
- FITZ 1963: Fitz J.: Ásatások. *ARegia* 2–3 (1963) 98–115.
- FITZ 1965: Fitz, J.: Pannonien und die Klienthel-Staaten an der Donau. *ARegia* 4–5 (1965) 73–85.
- FITZ 1970: Fitz J.: A római kor Fejér megyében. In: *Fejér megye története I. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig* 4. Szerk.: Fitz J. Székesfehérvár 1970, 157(1)–220(64).
- FITZ–KOVÁCS 2006: Fitz J. – Kovács L. O.: Gorsium – kutatási program. *ARegia* 35 (2006) 258.
- FÜLÖP 1977: Fülöp Gy.: *A bakonycsérnyei avarkori temető*. Székesfehérvár 1977.
- FÜLÖP 1978a: Fülöp, Gy.: La surviance des Avars au IX^c siècle. *ARegia* 16 (1978) 87–97.
- FÜLÖP 1978b: Fülöp Gy.: Káloz – Nagyhörcsökpuszta. *RégFüz* I/31 (1978) 70.
- FÜLÖP 1980: Fülöp Gy.: Avar kori temető Kajászó-Újmajorban – Gräberfeld aus der Awarenzeit in Kajászó-Újmajor. *ARegia* 18 (1980) 317–340.
- FÜLÖP 1983: Fülöp Gy.: Velence-Úttörőtábor római, avar és honfoglalási régiségei – Jungpionierlager Velence – Funde aus der Römer-, Awaren-, und Landnahmezeit. *ARegia* XX (1983) 229–232.
- FÜLÖP 1984a: Fülöp Gy.: *Fejér megye az avar korban. A dunaiújvárosi avar telep és temető. – Das Komitat Fejér in der Awarenzeit. Die awarische Siedlung un der Friedhof von Dunaiújváros*. Székesfehérvár 1984.
- FÜLÖP 1984b: Fülöp Gy.: Újabb avar kori temetők Fejér megyében. *ARegia* XXI (1984) 255–259.
- FÜLÖP 1984c: Fülöp Gy.: Egy avar kori kulcslelet. *ARegia* XXI (1984) 253–254.
- FÜLÖP 1985: Fülöp Gy.: Avarkori sírok Balinka-Mecsérpusztán és Bodajk belterületén. *ARegia* 22 (1985) 161–168.
- FÜLÖP 1987a: Fülöp Gy.: *Az igari avar kori vezérleletek*. Székesfehérvár 1987.
- FÜLÖP 1987b: Fülöp Gy.: Újabb bizánci éremlelet Tácról. *ARegia* 23 (1987) 243–244.
- FÜLÖP 1988: Fülöp, Gy.: Awarenzeitliche Fürstendefunde von Igar. *ActaArchHung* 40 (1988) 151–190.

- FÜLÖP 2015: Fülöp, Gy.: Archäologische Fundorte in Csákberény. In: László, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta*. Budapest 2015, 15–16.
- FÜLÖP 2017: Fülöp Gy.: Temetkezések. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 92–93.
- GALLINA – HAVASSY – B. TÓTH 1999: Gallina Zs. – Havassy P. – B. Tóth Á.: Katalógus. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön. Kiállítási katalógus. – Die Gepiden. Ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf der grossen ungarischen Tiefebene. Ausstellungskataloge*. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 107–152.
- GARAM 1969: Garam É.: A késő avarkori korongolt sárga kerámia – Die spätawarenzeitliche gelbe Keramik. *ArchÉrt* 96 (1969) 207–241.
- GARAM 1975a: Garam, É.: The Homokmégy-Halom cemetery. In: *Avar finds in the Hungarian National Museum*. Eds.: Garam et al. Budapest 1975, 11–48.
- GARAM 1975b: Garam, É.: The Szebény I–III cemetery. In: *Avar finds in the Hungarian National Museum*. Eds.: Garam et al. Budapest 1975, 49–120.
- GARAM 1976: Garam É.: Adatok a középvavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseire – Zu den archäologischen und historischen Fragen der mittleren Awarenzeit und der awarischen Fürstengräber. *FolArch* 27 (1976) 129–147.
- GARAM 1980a: Garam, É.: Spätawarenzeitliche durchbrochene Bronzescheiben. *ActaArchHung* 32 (1980) 161–180.
- GARAM 1980b: Garam É.: VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben – Goldschmuck des 7. Jahrhunderts in den Sammlungen des Ungarischen Nationalmuseums. *FolArch* XXXI (1980) 157–174.
- GARAM 1984: Garam, É.: Spätawarenzeitliche Goldgegenstände im Ungarischen Nationalmuseum – Későavar kori aranytárgyak a Magyar Nemzeti Múzeum népvándorlás kori gyűjteményében. *FolArch* 35 (1984) 87–109.
- GARAM 1992: Garam, É.: Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: *Awarenforschungen*. I. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 135–250.
- GARAM 1993: Garam É.: *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. Budapest 1993.
- GARAM 1995a: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest 1995.
- GARAM 1995b: Garam, É.: A dunapentelei avar kori sírok katalógusa – Katalog der awarenzeitlichen Gräber in Dunapentele. *ArchÉrt* 121–122 (1995) 131–154.

- GARAM 1998: Garam É.: Avar kori csont ostor vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok – Awarenzeitliche Knochenpeitschen- oder Karbatschenenden und Peitschenkeulen. *CommArchHung* (1998) 109–121.
- GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Budapest 2001.
- GARAM 2002: Garam, É.: Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern. *CommArchHung* (2002) 153–176.
- GARAM 2003: Garam É.: Avar kori fibulák. *ArchÉrt* 128 (2003) 95–123.
- GARAM 2005: Garam É.: Avar kori női fejdíszek. *ZM* 14 (2005) 169–181.
- GARAM 2006: Garam É.: Virágos palmetták és félpalmetták. Adatok az adai ezüstitálka keltezéséhez. – Blüten-Palmetten und Halbpalmetten. Beiträge zur Datierung der Silberschale von Ada. *Arrabona* 44/1 (2006) 151–164.
- GARAM 2014: Garam É.: Egy avar kori falu gazdálkodásáról, kézművességéről, életmódjáról a falu temetője sírjaiban talált tárgyak tükrében – The economy, the craft industry and the life-style of an Avar period village in the light of the grave goods from the village cemetery. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 279–290.
- GARAM 2018: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Teil III. Budapest 2018.
- GARAM *et al.* 1975: Garam, É. – Kovrig, I. – Szabó, J. Gy. – Török, Gy.: *Avar finds in the Hungarian National Museum*. Budapest 1975.
- GÁLL 2007: Gáll E.: S-végű hajkarikák megjelenésének ideje az Erdélyi-medencében – About the Beginning of Spread of the S-Shaped Lock Ring in Transylvanian Basin. *Acta Siculica* (2007) 239–251.
- GÁLL 2008a: Gáll E.: *Az Erdélyi medence, a Partium és a Bánság honfoglalás- és kora Árpád-kori temető- és szórványleleteinek elemzése*. Doktori disszertáció. Budapest 2008.
- GÁLL 2008b: Gáll E.: *Az Erdélyi medence, a Partium és a Bánság honfoglalás- és kora Árpád-kori temető- és szórványleleteinek elemzése*. Doktori disszertáció tézisei. Budapest 2008.
- GÁLL 2016: Gáll E.: A 12. századi magyar királyság és a Csíki-medence – Baráti észrevételek Botár István kolozsvári előadása kapcsán – egy régész szemszögéből. *Székelyföld* 20/4 (2016) 126–134.

- GJUZALEV 1966: Gjuzalev, V.: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. *Byzantinobulgarica* 2 (1966) 15–39.
- GOßLER–BIERMANN 2013: Goßler, N. – Biermann, F.: Raumnutzung und Siedlungsgefüge des slawischen Mittelalters in der Westprignitz. In: *Slawen an der unteren Mittelelbe. Untersuchungen zur ländlichen Besiedlung, zum Burgenbau, zu Besiedlungsstrukturen und zum Landschaftswandel. Beiträge zum Kolloquium vom 7. bis 9. April 2010 in Frankfurt a. M.* Hrsg.: Willroth, K.-H. et al. Wiesbaden 2013, 109–116.
- GÖMÖRI 2016: Gömöri J.: A Tárkány helynevekről régészeti megközelítésben. – An Archaeological Perspective on the Tárkány Toponyms. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére.* Szerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest 2016, 439–460.
- GRAČANIN 2018: Gračanin, H.: Lower Pannonia before and after the Treaty of Aachen. In: *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen.* Eds.: Ančič, M. – Shepard, J. – Vedriš, T. London – New York 2018, 207–224.
- GREFEN-PETERS 1992: Grefen-Peters, S.: Doppelbestattungen in awarischen Gräberfeldern. Wege und Grenzen der anthropologischen Forschung. In: *Awarenforschungen 2. Studien zur Archäologie der Awaren 4.* Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 1193–1228.
- GULYÁS 2015: Gulyás E.: Megjegyzések az avar kori Kárpát-medence mellkeresztjeinek kapcsolatrendszeréhez – Pectoral crosses in the Carpathian Basin during the Avar age. *EME VIII* (2015) 33–52.
- GULYÁS et al. 2018: Gulyás, S. – Balogh, Cs. – Marcsik, A. – Sümegi, P.: Simple calibration versus Bayesian modeling of archeostratigraphically controlled ¹⁴C ages in an early Avar age cemetery from SE Hungary: results, advantages, pitfalls. *Radiocarbon* 60 (2018) 1335–1346. <https://doi.org/10.1017/RDC.2018.116> Időpont: 2019.04.24.
- GULYÁS–LŐRINCZY 2018: Gulyás B. – Lőrinczy G.: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei V. Kora avar kori padmalyos temetkezés Tiszavasvári-Eszenyi-telekről. In: *Két világ határán. Természet- és társadalomtudományi tanulmányok a 70 éves Költő László tiszteletére.* Szerk.: Varga M. – Szentpéteri J. Kaposvár 2018, 89–109.
- GYÖRFFY 1987: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Doboka. Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye.* Budapest 1987.
- GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 13–37.
- GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1996: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. *Magyar Tudomány* 41/8 (1996) 899–918.

- HAMBARYAN–NEUHÄUSER 2013: Hambaryan, V. V. – Neuhäuser, R.: A Galactic short gamma-ray burst as cause for the ^{14}C peak in AD 774/5. *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 430 (2013) 32–36. <https://doi.org/10.1093/mnras/sts378> Időpont: 2018.04.24.
- HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, I–III*. Braunschweig 1905.
- HANSSON 2009: Hansson, M.: The Medieval Aristocracy and the Social Use of Space. In: *Reflections – 50 Years of Medieval Archaeology 1957–2007*. Eds.: Gilchrist, R. – Reynolds, A. Lund 2009, 435–452
- H. KERECSENYI 1973: H. Kerecsényi E.: IX. századi sírok Letenyén. – Gräber aus dem 9. Jahrhundert in Letenye. *FolArch* 24 (1973) 135–151.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2005: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*. Innsbruck 2005.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2006: *Die Stein- und Glasinkrustationskunst des 6. und 7. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. Budapest 2006.
- HENNING 1991: Henning, J.: Schmiedegräber nördlich der Alpen. Germanisches Handwerk zwischen keltischer Tradition und römischem Einfluß. *Saalburg Jahrbuch* 46 (1991) 65–82.
- HERENDI–ZANDLER 2009: Herendi O. – Zandler K.: Herendi O. – Zandler K.: Paks-Gyapa, M6 TO-16. lelőhely. *RKM* 2008 (2009) 255–256.
- HEROLD 2014: Herold, H.: Insights into the chronology and economy of the Avar Khaganate and the post-Avar period: pottery production and use in the Carpathian Basin from the late 6th to the 10th century AD. *Acta Archaeologica Carpathica* 49 (2014) 207–229.
- HEROLD 2018: Herold, H.: Settlements of the Avar Khaganate. *Anteus* 35–36 (2018) 187–203.
- H. TÓTH 1984: *Korai avar vezetőréteg családi temetője a kunbábonyi kagán szállásterületén*. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1984, Kecskemét 1984, 10-20.
- H. TÓTH–HORVÁTH 1992: H. Tóth E. – Horváth A.: *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans*. Kecskemét 1992.
- JÁRDÁNYI-PAULOVICS 1953: Járdányi-Paulovics I.: Szalacska, a kaposvölgyi római kori fémművészeti központ – Szalacska, ein Zentrum des Metallschmiedegewerbes im Kapostal unter den Römern. *ArchÉrt* (1953) 115–129.
- JUHÁSZ 1993: Juhász I.: Szarvas környéki temetők 9. századi leletei. – Funde aus awarischen Gräberfeldern aus dem 9. Jahrhundert in der Umgebung von Szarvas. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 137–150.

- JUHÁSZ 2000: Juhász I.: Avar lovassírok Békés megye északi területén – Avar graves with horses in the north part of Békés County. *BMMK* 21 (2000) 63–99.
- JUHÁSZ 2004: Juhász I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-téglagyár, FO 68*. Budapest 2004.
- JUHÁSZ 2007: Juhász, I.: The pollen sequence from Sárkeszi I. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Cs. – Juhász, I. – Sümege, P. Budapest 2007, 367–372.
- KALMÁR 1945: Kalmár J.: Az avar nyílhegy – Die Typen der awarischen Pfeilspitzen. *ArchÉrt* 5–6 (1945) 283–294.
- KATONA-KISS 2010: A bolgár kánság és a Kárpát-medence a IX. században. *Hadtörténelmi Közlemények* CXXIII/1–2 (2010) 168–214.
- KESZI 2016: Keszi T.: Avar kettős síp Rácalmásról. *Az Intercisa Múzeum Évkönyve* 1 (2016) 97–99.
- KIRPIČNIKOV 1966: Kirpičnikov, A. N.: *Drevnerusskoe oružie, II. Kopia, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX–XIII. vv.* Moskva-Leningrad, 1966.
- KISS A. 1962: Kiss A.: *Az avar kori fegyverzet kérdéseihez. Egyetemi szakdolgozat*. ELTE, Budapest 1962.
- KISS A. 1963: Kiss A.: Az avar kori lovastemetkezés szokásának vizsgálata – Über das Brauchtum der awarenzeitlichen Reiterbestattungen. *JPMÉ* 1962 (1963) 153–162.
- KISS A. 1977: Kiss, A.: *Avar Cemeteries in County Baranya*. Budapest 1977.
- KISS A. 1980: Kiss, A.: Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. *ARegia* 18 (1980) 105–132.
- KISS A. 1989: Kiss, A.: Die Frage der geographischen Lage des früh- und mittelawarenzeitlichen Herrschaftszentrums. *JPMÉ* 33 (1989) 77–89.
- KISS A. 1992: Kiss, A.: Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Awarenforschungen*. Band 1. Hrsg.: Falko, D. Wien 1992, 35–134.
- KISS A. 1996a: Kiss A.: „In terra nummus” – A Kárpát-medence avar kori kereskedelmi kapcsolatainak vázlata a régészeti és numizmatikai leletek tükrében. *MFME–StudArch* II (1996) 221–245.
- KISS A. 1996b: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Innsbruck 1996.
- KISS A. 2001: Kiss, A. 2001. *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B*. Bd. I–II. Budapest 2001.
- KISS Cs. K. 2009: Kiss Cs. K.: Baracs, Sztányi-dűlő. *RKM* 2008 (2009) 147.

- KISS CS. K. 2013: Kiss Cs. K.: Zsugorított temetkezések a Dunaszentgyörgy-Kaszás tanya M6-RM20 lelőhelyen feltárt avar temetőrészletről. In: „*Hadak útján*” *Népvándorlás Kor Fiatal Kutatóinak XIII. konferenciája. Rezümék*. Veszprém 2013, 6.
- KISS G. 1983: Egy avar kori fülbevalótípusról – Über einen awarenzeitlichen Ohrgehängentyp. *ArchÉrt* 110 (1983) 100–111.
- KISS G. 1984a: Kiss G.: A bonyhádvarasdi temető – Das Gräberfeld von Bonyhádvarasd. In: *Tolna megyei avar kori temetők – Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna*. Szerk.: Kiss G. – Somogyi P. Budapest, 1984, 28–35.
- KISS G. 1984b: Kiss G.: A regölyi temető – Das Gräberfeld von Regöly. In: *Tolna megyei avar kori temetők – Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna*. Szerk.: Kiss G. – Somogyi P. Budapest, 1984, 123–160.
- KISS G. 1996: Kiss G.: A lukácsházi avar temető 8. számú lovassírja. A késő avar tausírozott vas falerák – Reitergrab 8 des awarenzeitlichen Gräberfeldes Lukácsháza-Hegyaljadűlő. Die spätaawarenzeitlichen tauschierten Eisenphaleren. *Savaria* 22/3 (1996) 107–143.
- KISS G. 1997: Kiss G.: A keszthely-dobogói avar kori temető – Das awarenzeitliche Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. *ZM* 8 (1997) 115–160.
- KISS G. 1998: Kiss G.: A késő avar kori állatfejes övforgók és akasztóveretek – Spätaawarenzeitliche Gürtel- und Hängebeschläge mit Tierkopferverzierung. *MFMÉ StudArch* IV (1998) 461–495.
- K. NÉMETH 2008: K. Németh A.: Paks határa. *RKM* 2007 (2008) 255.
- KOLOZSI-SZABÓ 2012: Kolozsi, B. – Szabó, L.: Avar falu a Hortobágy határán. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk.: Liska, A. – Szatmári I. Békéscsaba 2012, 93–117.
- KONDÉ *et al.* 2018: Kondé, Zs. – Kreiter, A. – Bajnóczi B. – Tóth M. – Viktorik O.: The organization of ceramic production: A comparative analysis of typology and petrography at the Avar Age settlement of Daruszentmiklós (Hungary). In: „*Hadak útján*”. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája. Gazdaság – kereskedelem – kézművesség – 26th Conference of Young Scholars on the Migration Period. Economy – Trade – Craftsmanship*. Eds.: Rác, Zs. – Koncz, I. – Gulyás, B. Budapest 2018, 177–232.
- KOVÁCS G. K. 2015: Kovács G. K.: Észak-Mezőföld patak völgyei. 146/10 (2015) <http://www.termesztvilaga.hu/szamok/tv2015/tv1510/mezo.html> Időpont: 2017.03.13.

- KOVÁCS L. 1981: Kovács L.: Vooruženie vengrov – obretatelej rodiny: sabli, boevye topory, kop'ja. Die Waffen der landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfäxte, Lanzen. *Mitteilungen der Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 10/11 (1980–81) 245–255.
- KOVÁCS L. 1983: Kovács L.: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya – Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der Awaren und Landnahmzeit. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve V* (1983) 19–53.
- KOVÁCS L. 2013: Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői kitekintéssel az előzményekre. Vázlat – Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartiere und Dörfer mit Hinblick auf die Vorgeschichte. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS L. O. 2006: Kovács L. O.: Égetett agyag tetőfedő elemek a táci római kori településről. *AREgia* 35 (2006) 137–242.
- KOVACSÓCZY 2010: Kovacsóczy B.: Avar kori temető Hőgyésről – Friedhof in Hőgyész aus der Awarenzeit. *WMMÉ XXXII* (2010) 141–178.
- KOVALOVSZKI 1975: Kovalovszki J.: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról, 1962–1974. *ArchÉrt* 102 (1975) 204–222.
- KOVRIG 1955: Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *ArchÉrt* 82 (1955) 30–44.
- KOVRIG 1963: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Budapest 1963.
- KŐHEGYI 1972: Kőhegyi M.: Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa-Csongrád közötti útvonalon. *Cumania I* (1972) 103–110.
- KÖLTŐ 2001: Költő L.: Előzetes beszámoló az első Somogy megyei avar kori padmalyos sírokról. In: *„Együtt a Kárpát-medencében” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak II. összejevetele. Pécs 1996. szeptember 27–29.* Szerk.: Kiss M. – Lengvári I. Pécs 2001, 93–118.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996: Költő L. – Szentpéteri J.: A Vörs-Papkert „B” lelőhely 8-9. századi temetője. In: *Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992).* Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár- Zalaegerszeg 1996, 115–121.
- KRALOVÁNSZKY 1963a: Kralovánszky A.: A Balinka-Mecsér pusztai avarkori sírok. *AREgia* 2–3 (1963) 166–172.

- KRALOVÁNSZKY 1963b: Kralovánszky A.: A Pákozdi-Börgönd pusztai későavarkori temető – Spätavarenzeitliches Gräberfeld in Pákozdi-Börgönd puszta. *ARegia* 2–3 (1963) 173–179.
- KREITER *et al.* 2017: Kreiter A. – Skriba P. – Bajnóczi B. – Tóth M. – Viktorik O. – Pánczél P.: A dunaszentgyörgyi avar temető kerámiái az archeometria tükrében – The ceramic assemblage of the Avar cemetery at Dunaszentgyörgy (Tolna county, Hungary) in the light of archaeometry. In: *HADAK ÚTJÁN XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. 2. kötet.* Szerk.: Türk A. Budapest – Esztergom 2017, 21–102.
- KRISTÓ 2003: Kristó Gy.: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon.* Szeged 2003.
- KVASSAY 2013: Kvassay J.: Kerámia 10–11. századi sírokban. Régi leletek, új lehetőségek – Keramik in den Gräbern des 10-11. Jahrhunderts (Alte Funde, neue Möglichkeiten). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész L.–Wolf M. Szeged 2013, 499–510.
- KÜRTI 1990: Kürti B.: Avar sírleletek Csanytelekről és Gerláról. *SzMMÉ* 7 (1990) 79–86.
- KÜRTI 2004: Kürti B.: Gondolatok az avarokról és az avar továbbélésről. *Korunk* 15/7 (2004) 9–15.
- KÜRTI–WICKER 1991: Kürti, B. – Wicker, E.: Bemerkungen der Agraffenfrage der Awarenzeit. *ZM* 3 (1991) 19–34.
- LANGÓ 2010: Langó P.: A kora Árpád-kori temetők kutatása – Research into cemeteries from the early Árpadian age. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon – Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary.* Szerk.: Benkő, E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 445–469.
- LÁSZLÓ 1940: László Gy.: Avar kori pásztorkészségeink – Zu den Beigaben der Gräber von awarischen Hirten. *ArchÉrt* III.1 (1940) 91–98.
- LÁSZLÓ 1941: László Gy.: Adatok az avarság néprajzához – Contributi all’ etnografia degli Avari. *ArchÉrt* III.2 (1941) 175–204.
- LÁSZLÓ 1943: László Gy.: Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig. Kolozsvár 1943.
- LÁSZLÓ 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1970: László Gy.: A „kettős honfoglalásról”-ról – Über die „doppelte Landnahme” der Ungarn. *ArchÉrt* (1970) 161–190.
- LÁSZLÓ 1976: László Gy.: Avar fejedelem sírja Bócsán. *Cumania* 4 (1976) 89–108.

- LÁSZLÓ 1988: László Gy.: Árpád népe. Budapest 1988.
- LÁSZLÓ 2017: László Gy.: *A csákberény–orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017.
- LENCSES 2016: Lencsés Zs.: *Székesfehérvár, Pozsonyi úti avar kori temető feldolgozása. Szakdolgozat*. Budapest 2016.
- LOBINGER 2016: Lobinger, Ch.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Edelstal (Nemesvölgy) im Burgenland*. Bonn 2016.
- LŐRINCZY 1991: Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői temető 1. sírja – Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár-Oromdűlő. *MFME* 1984/85-2 (1991) 127–153.
- LŐRINCZY 1996: Lőrinczy G.: Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldről. *MFME StudArch II* (1996) 177–189.
- LŐRINCZY–RÁCZ 2015: Lőrinczy G. – Rác Zs.: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei II. Tiszavasvári–Kashalom-dűlő kora avar kori temetkezései. *JAMÉ LVI* (2015) 141–217.
- LŐRINCZY–STRAUB 2005: Lőrinczy G. – Straub P.: Alpi típusú övgarnitúra a szegvár-oromdűlői 81. sírból – Alpine type belt set from Szegvár-Oromdűlő, grave 81. *ZM* 14, 2005, 137–167.
- LŐRINCZY–STRAUB 2006: Lőrinczy G. – Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez – Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens. *Arrabona* 44/1 (2006) 277–314.
- LUKÁCS 2009: Lukács L.: A Mezőföld tájnév és tájfogalom alakulása, kiterjedése a 18–20. században. In: Lukács L.: *Sárfőtől Mezőföldre. Táj- és népkutatás Fejér megyében*. A Szent István Király Múzeum Közleményei A/42, Székesfehérvár 2009, 205–212.
- MÁCSAI 2012: Mácsai V.: *A Rákóczi-falva-Bagi-földek 8A avar temetőjének feldolgozása I. Szakdolgozat*, Budapest 2012.
- MADARAS 1981: Madaras L.: A Szeged-Fehértó A és B temetők anyagának összehasonlító vizsgálata. *SzMMMÉ* (1981) 35–64.
- MADARAS 1995: Madaras L.: *The Szeged-Fehértó „A” and „B” cemeteries*. Debrecen–Budapest 1995.
- MADARAS 2003: Madaras L.: Hunok, avarok, magyarok a Közép-Tisza vidékén I. *Zounuk* 27 (2013) 9–42.

- MADARAS 2004: Madaras L.: Kora avar kori sírok Öcsödről. *MFME-StudArch* X (2004) 339–363.
- MADARAS 2009: Madaras L.: Adalékok a kettős temetkezések egyik változatának értelmezéséhez – Angaben zur Deutung einer Doppelgrabtypen. *Tisicum* 19 (2009) 333–339.
- MAKKAY 1994: Makkay J.: *A magyarság keltezése – Dating Hungarian*. Szolnok 1994.
- MAROSI 1931a: Marosi A.: Az előszállási népvándorláskori temető. *SzSz* I/1 (1931) 2–3.
- MAROSI 1931b: Marosi A.: Az igari avar lelet. *SzSz* I/2 (1931) 6–7.
- MAROSI 1932: Marosi A.: Avar temető Sukorón. *SzSz* II/10–12 (1932) 63–64.
- MAROSI 1935: Marosi A.: Kutatás Iszkaszentgyörgyön. *SzSz* 5/1-2 (1935) 38.
- MAROSI 1937a: Marosi A.: Fejérmegyei avar leletek keresztény kapcsolatai. *SzSz* VII/1–2 (1937) 25–26.
- MAROSI 1938a: Marosi A.: A vértésacsai avar sírleletek. *SzSz* VIII/1–2 (1938) 38–40.
- MAROSI 1938b: Marosi A.: A vajtai avar leletek – Die awarischen Funde von Vajta. *SzSz* VIII/3–4 (1938) 86–87.
- MAROSI 1959: Marosi S.: A Mezőföld földrajzi helyzete. In: *A Mezőföld természeti földrajza*. Szerk.: Ádám L. – Marosi S. – Szilárd J. Budapest 1959, 9–10.
- MAROSI–FETTICH 1936: Marosi A. – Fettich N.: *A dunapentelei avar sírleletek – Trouvailles Avars de Dunapentele*. Budapest 1936.
- MAROSI–SOMOGYI 1990: Marosi S. – Somogyi S.: *Magyarország kistájainak katasztere. I–II*. Budapest, 1990.
- MAROSI–SZILÁRD 1959: Marosi S. – Szilárd J.: A Mezőföld vízrajza. In: *A Mezőföld természeti földrajza*. Szerk.: Ádám L. – Marosi S. – Szilárd J. Budapest 1959, 319–361.
- MARTIN 1990: Martin, M.: Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit. *WMMÉ* 15 (1990) 65–90.
- MARTIN 1996: Martin, M.: Zu den tauschierten Gürtelgarnituren und Gürtelteilen der Männergräber von Kölked-Feketekapu A. In: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Hrsg.: Kiss, A. Innsbruck 1996, 345–361.
- MARTIN 2000: Martin, M.: Mit Sax und Gürtel ausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in der Nekropole von Kranj (Slowenien). In: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in Karolinško dobo. Začetki Slovenske etnogeneze. – Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*. Hrsg.: Bratož, R. Ljubjana 2000, 141–196.

- MELOTT–THOMAS 2012: Melott, A. L. – Thomas, B. C.: Causes of an AD 774–775 ¹⁴C increase. *Nature* 491 (2012) E1–E2.
- MENGHIN–SPRINGER–WAMERS 1987: Menghin, W. – Springer, T. – Wamers, E.: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Ausstellungskataloge.* Nürnberg 1987.
- MENTESANA 2015: Mentessana, R.: Use of Space in the Early Bronze Age on the Basis of Artefact Distribution: the Village of Coste Di Santa Febronia. In: *SOMA 2011 Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3–5 March 2011.* Vol. I. Eds.: Militello, P. M. – Öñiz, H. Oxford 2015, 259–264.
- MERCZI 2007: Merczi M.: A Kelet-Dunántúlon élt késő római népesség újabb összehasonlító vizsgálata. *Anthropologiai Közlemények* 48 (2007) 131–145.
- MERVA 2012: Merva Sz.: A 10–11. századi kerámia keltezésének problematikája egy kislalföldi esettanulmány tükrében – The difficulties in dating the tenth-eleventh century ceramics in the light of a case study from the Kislalföld region in Hungary. In: *Hadak Útján XX. Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete.* Szerk.: Petkes, Zs. Budapest 2012, 271–286.
- MERVA 2017: Merva Sz.: 8-9. századi ötvöskemence Visegrád, Sibrik-dombról. *Magyar Régészet* (2017) 18–32. http://files.archaeolingua.hu/2017T/Merva_H17T.pdf Időpont: 2019.04.14.
- MESTERHÁZY 1969: Mesterházy K.: Népvándorlaskori csontcsatok – Boucles d’os de l’époque des grandes invasions. *ArchÉrt* 96 (1969) 242–246.
- MESTERHÁZY 1977: Mesterházy K.: A Tiszántúl IX – X. századi bolgár emlékei – Bulgarische Denkmäler der Theißgebiet aus dem 9.–10. Jahrhundert. *FolArch* 28 (1977) 157–169.
- MESTERHÁZY 1983: Mesterházy K.: Régészeti adat kulcs szavunk eredetéhez – Archäologische Angabe zur Herkunft des ungarischen Wortes „kulcs” (Schlüssel). *FolArch* 34 (1983) 157–165.
- MESTERHÁZY 1987: Mesterházy K.: Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről – Frühawarische partielle Pferdebestattungen aus Ártánd und Biharkeresztes. *FolArch* 38 (1987) 219–245.
- MESTERHÁZY G. 2017: Mesterházy G.: Árpád-kori településrészlet Székesfehérvár-Kisfaludon. *ARegia* 45 (2017) 89–134.
- MIKLÓSITY 2012: Miklósity Szőke M.: Dunaföldvár, Felső-rév. *RKM 2010* (2012) 216.

- MOLNÁR 2017: Molnár I.: Rövid beszámoló a kaposszentjakabi bencés apátság területén 2016-ban végzett régészeti feltárásról. *Archaeologia – Altum Castrum Online* (2017) 1–10. <https://archeologia.hu/content/archeologia/460/molnar-szentjakab-2016.pdf> Időpont: 2019.04.14.
- MRÁV 2013: Mráv Zs.: A római hadsereg Tác-Fövenyusztán I. A Sárvíz átkelőjének katonai jelentősége a Kr. u. 1–3. században. – The Roman Army in Tác-Fövenyusztán (1st-3rd c. AD). In: *Res Militares Antiquae. Ókori hadtörténeti és fegyvertörténeti konferencia tanulmányai, Pécs, 2013. február 22–23.* Szerk.: Farkas I. G. – Szabó A. Pécs 2013, 161–214.
- MÜLLER 1999: Müller R.: Sági Károly temetőfeltárása a Keszthely-fenekpusztai erőd déli fala előtt (1963–1967). *ZM* 9 (1999) 153–179.
- MÜLLER 2002: Müller, R.: Die Bevölkerung von Fenékpusztán in der Frühawarenzeit. *ZM* 11 (2002) 93–102.
- MÜLLER 2010: Müller, R.: Karolingerzeitliche Bestattungen in Keszthely-Fenekpusztán. *Anteus* 31–32 (2010) 173–197.
- NAGY M. 1973: A Fehérvári úti avar temető – The avar cemetery of Budapest-Fehérvári út. *BudRég* 23 (1973) 59–87.
- NAGY M. 1998a: Nagy M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest.* I–II. Budapest 1998.
- NAGY M. 1998: Nagy M.: Ornamentica Avarica I. Az avar kori ornamentika geometrikus elemei. *MFME: StudArch.* 4 (1998) 377–459.
- NAGY M. 2004: Nagy M.: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). *MFME StudArch* 10 (2004) 129–240.
- NÁDORFI 1996: Nádorfi, G.: Gräber der Hunnenzeit in Csákvár. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Ausstellungskatalog.* Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 96–99.
- NÁDORFI 2007: Nádorfi G.: Előzetes jelentés a szabadbattyáni késő római kori épület feltárájáról. *AREgia* 36 (2007) 171–178.
- NEMES NAGY 2005: *Regionális elemzési módszerek. Appendix: Regionális tudományi kislexikon.* Szerk.: Nemes Nagy J. Budapest 2005.
- NÉMETH 1969: Németh P.: Újabb avar kori leletek a történeti Veszprém megyéből. *VMMK* 8 (1969) 153–166.
- NOVOTNIK 2011: Novotnik, Á.: Ein besonderer Bestattungsbrauch: „leere“ Gräber in der Awarenzeit. *ActaAntHung* 51 (2011) 99–113.

- ÓDOR 1999: Ódor J. G.: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében – Kataster der Grabfunde von Reihengräberfelder aus der ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit im Komitat Tolna. *WMMÉ XXI* (1999) 151–173.
- ÓDOR 2011: Ódor J. G.: The 5th -century cemetery and settlement at Mözs (Tolna County, Hungary) – some issues concerning the “East-Germanic” period in Transdanubia. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamaska O. Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden Westf. 2011, 373–386.
- OLAJOS 1983: Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gy. – Nagy B. Budapest 1983, 111–118.
- ORMÁNDY 1995: Ormándy J.: Granulációdíszítés avar kori tárgyakon. Gúla- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók – Awarenzeitliche Gegenstände mit Granulationverzierung. *MFME-StudArch I* (1995) 151–181.
- PAKU 2015: Paku S.: A honfoglalás kori íjak rekonstrukciójáról. In: *Honfoglalók fegyverben*. Szerk.: Petkes Zs. – Sudár B. Budapest 2015, 95–99.
- PAPP 1963: Papp L.: A bolyi avarkori temető – Der awarenzeitliche Friedhof von Boly. I. *JPMÉ 1962* (1963) 163–192.
- PÁSZTOR A. 1986: Pásztor A.: Adatok a közép-avarkori ékszerek kérdéséhez – Beiträge zur Frage der mittelawarenzeitlichen Schmucke. *ArchÉrt* 113 (1986) 113–134.
- PÁSZTOR A. 1990: Pásztor A.: A bolyi avarkori temető értékelése. *JPMÉ 34* (1990) 129–146.
- PÁSZTOR A. 1991: Pásztor A.: A nagyharsányi avarkori temető értékelése. *JPMÉ 35* (1991) 77–97.
- PÁSZTOR A. 1991: Pásztor A.: Újabb adatok az avar kori páncélviselet kérdésköréhez. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak IV. összejevetele*. Szerk.: Borsody I. et al. Visegrád 1995, 58–78.
- PÁSZTOR A. 1995: Pásztor A.: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata – Die chronologische Beziehung der Perlen und byzantinische Münzen führenden früh- und mittelawarenzeitlichen Gräber. *SMK 11* (1995) 69–92.
- PÁSZTOR A. 1996: Pásztor A.: A csákberény-orondpusztai avar kori temető gyöngyleleteinek tipokronológiai vizsgálata. *Savaria 22/3* (1996) 37–84.
- PÁSZTOR A. 2001: Pásztor A.: A Szekszárd - Bogyiszlói úti avar kori temető gyöngyleletei. *WMMÉ XXIII* (2001) 115–160.

- PÁSZTOR A. 2003: Pásztor A.: A székkutas-kápolnadülői avar kori temető gyöngyleletei – Die Perlen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Székkutas-Kápolnadülő. In: *A székkutas kápolnadülői avar temető*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Szeged 2003, 331–370.
- PÁSZTOR A. 2011: Pásztor, A.: A Keszthely-Fenekpuszta Horreum melletti temető gyöngyleleteiről – Perlenfunde aus dem Horreum-Gräberfeld Keszthely-Fenekpuszta. *MFME – StudArch* 12 (2011) 235–244.
- PÁSZTOR A. 2017a: Pásztor A.: Orsókarikák és orsógombok. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 199–201.
- PÁSZTOR A. 2017b: Pásztor A.: Stílustűk. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 147.
- PÁSZTOR A. 2017c: Pásztor A.: A fej és a kar ékszerei. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 108–143.
- PÁSZTOR A. 2017d: Pásztor A.: Tűtartótípusok és varrótűk. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 198.
- PÁSZTOR A. 2017e: Pásztor A.: A fej és a kar ékszerei. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 108–143.
- PÁSZTOR A. 2017f: Pásztor A.: Páncéltöredékek. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 178–179.
- PÁSZTOR E. 2015: Pásztor E.: *A bodajki avar temető. Diplomamunka*. ELTE BTK. 2015.
- PERÉMI 2001: S. Perémi Á.: Ajka-volt téglagyár késő avar kori sírjai. *WMMÉ* XXIII (2001) 161–220.
- PERÉMI 2006: S. Perémi Á.: Újabb avar kori leletek Veszprém megyében II. A Nemesvámos-Kapsa utcai avar kori sírok. *VMMK* 24 (2006) 67–93.
- PERSAITS–SÜMEGI 2007: Persaits, G. – Sümegi, P.: The geomorphology of the Sárrét sampling location. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Cs. – Juhász, I. – Sümegi, P. Budapest 2007, 362–365.
- PETKES 2008: Petkes Zs.: 12. századi temetőrészlet Alap-Tavaszmajorból. *AREgia* 37 (2008) 141–188.
- PETKES 2012: Petkes Zs.: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében. *AREgia* 41 (2012) 67–121.
- PETKES–SZÜCSI 2016: Petkes Zs. – Szücsi F.: Bodajk, Homoki-dűlő; Proletárföldek. *AREgia* 44 (2016) 188.
- POHL 1988: Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa*. 567–822 n. Chr. München 1988.

- POKROVENSZKI 2015: Pokrovenszki K.: Seregélyes – Réti-földek Árpád-kori településrészlet. Előzetes jelentés – Seregélyes – Réti-földek arpadenzeitliches Siedlungsdetail. Vorbericht. In: Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete. A Székesfehérváron 2015. november 20 – 22. között megrendezett Fiatal Középkoros Régészek VI. Konferenciájának tanulmányai. Szerk.: Szöllősy Cs. Pokrovenszki K. Székesfehérvár 2015, 37–62.
- POMBERGER–STADLER 2018: Pomberger, B. M. – Stadler, P.: Sicher vor Dämonen? Musikarchäologische Forschungen zu Glocken in awarischen Gräbern. *Archaeologia Austriaca* 102 (2018) 227–249.
- PROHÁSZKA 2012: Prohászka P.: *Az ozora-tótipusztai avar fejedelmi sírok*. Budapest 2012.
- RAKÓ 2018: Rakó D.: *Besnyő-Fácános közép és késő avar kori temetője*. Diplomamunka. ELTE BTK, Budapest 2018.
- RÁCZ 2006: Rác L.: A Kárpát-medence éghajlattörténete a középkorban és a kora újkorban. In: Gyöngyössy M.: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Budapest 2006, 31–52.
- RÁCZ 2009: Rác Zs.: Avar kori ötvös- és kovácsszerszámok. In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Nagy Z.–Szulovszky J. Szombathely 2009, 67–96.
- RÁCZ 2017: Rác Zs.: Ötvös- és kovácsszerszámok. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 192–198.
- RÁCZ–VIDA 2018: Germánok keletről és nyugatról: A gepidák és langobardok régészete – Germanen von Osten und Westen: Die Archäologie der Gepiden und Langobarden. In: *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből – 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns*. Szerk.: Heinrich-Tamáskó O. – Winger D. Remshalden 2018, 207.
- REICH–SAVANYÚ 2016: Reich Sz. – Savanyú B.: Székesfehérvár, 7.-81. sz. főutak csomópontja. *ARegia* 44 (2016) 186.
- RÉVÉSZ 1989: Révész L.: Lira alakú csatok a Kárpát-medencében – Lyraförmige Schnallen im Karpaten-Becken. *HOMÉ* 27 (1989) 513–541.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc 1996.
- RICZ 1993: Ricz P.: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez – Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung der awarischen Gräberfelder in der Nordbatschka. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 171–185.

- ROSNER 1960: Rosner Gy.: Jelentés a martonvásári avarkori temető 1958. évi ásátásáról – Bericht über die Grabungskampagne 1958 im awarenzeitlichen Gräberfeld in Martonvásár. *ARegia* 1 (1960) 171–174.
- ROSNER 1970: Rosner Gy.: Újabb adatok Tolna megye avarkori történetének kutatásához. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 1 (1970) 40–95.
- ROSNER 1999: Rosner, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Strasse*. Budapest 1999.
- RUPNIK 2014: Rupnik L.: Secures, asciae und dolabrae aus Keszthely-Fenekpuszta. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O.–Straub, P. Budapest/Leipzig/Keszthely/Rahden Westf. 181–204.
- RUSTOIU 2015: Rustoiu, A.: Shooting the evil. „Scythian” arrowheads in Avar age graves from the Carpathian Basin. In: *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10 th centuries in the Carpathian Basin*. Ed.: Cosma, C. Cluj-Napoca 2015, 89–106.
- SÁGI 1981: Sági, K.: *Das römische Gräberfeld von Keszthely–Dobogó*. Budapest 1981.
- SALAMON–SEBESTYÉN 1995: Salamon, Á. – Cs. Sebestyén K.: The Szeged-Kundomb cemetery. *Das awarische Corpus. Avar Corpus Füzetek. Beihefte IV.* (1995) 8–109.
- SAMU–DAIM 2018: Samu, L. – Daim, F.: Die Pseudoschnallen in der Awarenzeit und ihre Transformation. *Anteus* 35–36 (2018) 205–241.
- SAMU–SZALONTAI 2015: Samu A. – Szalontai Cs.: Az avar kori sírrablásokról három kiskundorozsmai temető kapcsán – About Avar period grave robbings in relation to three cemeteries at Kiskundorozsma. In: *Hadak Útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom, 2014. november 4–6.* 1. kötet. Szerk.: Türk A. Budapest – Esztergom 2015, 763–811.
- SCHILLING 2011a: Schilling, L.: Bestattungen und Gräberfelder von der Spätantike bis zum Frühmittelalter in und um die spätrömische Befestigung von TÁC/Gorsium (4.-8. Jh.). In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2011, 381–396.
- SCHILLING 2011b: *Schilling L.*: Avar kori germán fibula TÁC-Fövenypusztáról – Avar Period German brooch from TÁC-Fövenypusztá. In: *A „Barbaricum” ösvényein. A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2011. 167–178.
- SCHILLING 2014: Schilling L.: Bronzener Gürtelbeschlag mit Tierfigur aus TÁC/Gorsium – Bronze belt fitting with zoomorphic decoration from TÁC/Gorsium. In: *Mensch,*

- Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf. 2014. 167–179.
- SCHMID 2015: Schmid, M. E. S.: *Das Gräberfeld von Rákóczfalva in Zentralungarn und die Chronologie des spätawarenzeitlichen Fundmaterials*. Bonn 2015.
- SCHNEEWEISS 2013: Schneeweiss, J.: Raumnutzung und Siedlungsgefüge im Seegemündungsgebiet. In: *Slawen an der unteren Mittelelbe. Untersuchungen zur ländlichen Besiedlung, zum Burgenbau, zu Besiedlungsstrukturen und zum Landschaftswandel. Beiträge zum Kolloquium vom 7. bis 9. April 2010 in Frankfurt a. M.* Hrsg.: Willroth, K.-H. et al. Wiesbaden 2013, 117–124.
- SIKLÓSI–LŐRINCZY 2015: Siklósi Zs. – Lőrinczy G.: A Pitvaros-víztározói késő avar kori temető radiokarbon keltezése, Bayes analízise és régészeti értékelése – Radiocarbon dating, Bayesian analysis and archaeological evaluation of the Late Avar cemetery at Pitvaros-Víztározó. In: *Hadak Útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6.* 1. kötet. Főszerk.: Türk A. Budapest – Esztergom 2015, 707–736.
- SKRIBA 2007: Skriba P.: Exkurs: Neue Ergebnisse zu langobardenzeitlichen Siedlungen in Pannonien. *Germania* 58 (2007) 377–383.
- SKRIBA–SÓFALVI 2004: Skriba P. – Sófalvi A.: Langobard település Balatonlelle határában – Eine Langobardensiedlung in der Gemarkung von Balatonlelle. *ArchÉrt* 129 (2004) 121–163.
- SOMOGYI 1982: Somogyi P.: A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete – Ursprung des Bestattungsbrauches mit Sichel im Karpatenbecken. *ArchÉrt* 109 (1982) 191–200.
- SOMOGYI 1987: Somogyi S.: Történeti földrajzi bevezető. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk.: Székely Gy. Budapest 1987, 25–68.
- SOMOGYI 1997a: Somogyi P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Innsbruck 1997.
- SOMOGYI 1997b: Somogyi, P.: Drei frühawarenzeitliche Bestattungen aus der Fundstelle Nr. 264 von Gyoma – Három kora avar kori sír a Gyoma 264. sz. lelőhelyről. *MFME–StudArch* III (1997) 97–116.
- SOMOGYI 2002: Somogyi, P.: Das „Reitergrab“ von Szeghegy (heute Lovćenac, Serbien) – eine Neubewertung. *MFME–StudArch* VIII (2002) 283–289.
- SOMOGYI 2011: Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Ergebnisse und Möglichkeiten*. Doktori disszertáció. Sateins 2011.

- SOÓS *et al.* 2017: Soós, E. – Bárány, A. – Köhler, K. – Pusztai, T.: Settlement and graves at Hernádvécse (NE-Hungary) from the 5th century AD: the relation between living space and burial place in the Hunnic period. *HOMÉ* LVI (2017) 49–98.
- SÖTÉR 1898: Sötér Á.: *A Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet Emlékkönyve 1882–1898*. Magyar-Óvár 1898.
- STADLER 2005: Stadler P.: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I*. Wien 2005.
- STEUER 2013: Besiedlungsstrukturen und Raumnutzung in der Mittelelberregion. Einleitung und Diskussion. In: *Slawen an der unteren Mittelelbe. Untersuchungen zur ländlichen Besiedlung, zum Burgenbau, zu Besiedlungsstrukturen und zum Landschaftswandel. Beiträge zum Kolloquium vom 7. bis 9. April 2010 in Frankfurt a. M.* Hrsg.: Willroth, K.-H. *et al.* Wiesbaden 2013, 105–108.
- STIBRÁNYI 2008: Stibrányi M.: A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. *ARegia* 37 (2008) 189–196.
- STIBRÁNYI 2010: Stibrányi M.: Dunaföldvár, Felső-rév. *RKM* 2009 (2010) 195.
- STRAUB 1997: Straub P.: Avar kori tegezdzsítók csontlemezek. Motívumtipológia és kronológia. *MFME StudArch* 3 (1997) 117–151.
- STRAUB 1998: Straub P.: A sivašovkai 3. kurgán 2. sírjának faragott mintájú nyírfakéreg tegezze. *MFME StudArch* IV (1998) 325–342.
- STRAUB 2002: Straub, P.: Eine frühawarenzeitliche Taubenfibel mit christlichem Symbol von Keszthely-Fenekpuszta. *ZM* 11 (2002) 103–111.
- SÜMEGI 2007a: Sümegi, P.: Description of the sampling location at Sárkeszi. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Cs. – Juhász, I. – Sümegi, P. Budapest 2007, 361–362.
- SÜMEGI 2007b: Sümegi, P.: The mollusc remains from Sárkeszi I. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Cs. – Juhász, I. – Sümegi, P. Budapest 2007, 372–377.
- SÜMEGI 2007c: Sümegi, P.: The vegetation history of the Sárkeszi area. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Cs. – Juhász, I. – Sümegi, P. Budapest 2007, 377–383.
- SÜMEGI *et al.* 2009: Sümegi, P. – Jakab, G. – Majkut, P. – Törőcsik, T. – Zatykó, Cs.: Middle Age paleoecological and paleoclimatological reconstruction in the Carpathian Basin. *Időjárás* 113 (2009) 265–298.

- SÜMEGI–HERBICH–IMRE 2007: Sümegi, P. – Herbich, K. – Imre, M.: The lithographic sequence from Sárkeszi I. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Cs. – Juhász, I. – Sümegi, P. Budapest 2007, 365–366.
- SZABADOS 2015: Szabados Gy.: Avar-magyar találkozó. Helyszín, időpont? In: *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Balogh Cs. et al. Budapest 2015, 121–141.
- SZABÓ 1965: Szabó J. Gy.: Az egri múzeum avarkori emlékanyaga. I. Kora-avarkori sírleletek Tarnaméráról – Die awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger I. Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Tarnaméra. *Agria* 3 (1965) 29–71.
- SZABÓ 1969: Szabó, J. Gy.: Az egri múzeum avarkori emlékanyaga. III. Sírleletek Nagyréde-Ragyogóparton – Die awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger. Grabfunde aus Nagyréde-Ragyogópart. *Agria* 6 (1969) 29–67.
- SZABÓ 1975: Szabó, J. Gy.: The Pilismarót cemetery. In: *Avar Finds in the Hungarian National Museum*. Eds: Garam, É. et al. Budapest 1975, 241–282.
- SZALONTAI 1991: Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez – A késő avar karéjos övveretek. *MFME* 1984/85-2 (1991) 463–482.
- SZALONTAI 1992: Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapusztai késő avar temetője) – Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert. Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapusztai Kettőshalom. *JAMÉ* 30–32 (1992) 309–347.
- SZALONTAI 1995: Szalontai Cs.: A késő avar kori lilimos övveretek – Die spätaawarenzeitliche mit Lilien verzierte Gürtelbeschläge. *SMK* 11 (1995) 127–143.
- SZALONTAI 2000: Szalontai Cs.: Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen – Kritikai észrevételek a bolgárok szerepéről a 9. századi Nagyalföldön és Erdélyben. *MFME–StudArch* VI (2000) 263–286.
- SZALONTAI 2003: Szalontai Cs.: A székkutas-kápolnadőlői avar kori temető öveinek elemzése – Die Analyse der Gürtel des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Székkutas-Káponadülő. In: B. Nagy K.: *A székkutas-káponadülői avar temető*. Szeged 2003, 371–412.
- SZALONTAI 2018: Szalontai Cs.: Éltek vagy továbbéltek az avarok a 9. századi Alföldön? (Kérdések, válaszok, módszerek és lehetőségek) – Did the Avars live or continued to live in the 9th century Great Hungarian Plain? (Questions, answers, methods, and possibilities). In: *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–*

- 11. századi Kárpát-medence régészetében*. Szerk.: Hága T. K. – Kolozsi B. Debrecen 2018, 209–226.
- SZÁNTÓ–SÜMEGI 2007: Szántó, Zs. – Sümegi, P.: The radiocarbon dates for the Sárkesz I sequence. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Cs. – Juhász, I. – Sümegi, P. Budapest 2007, 366–367.
- SZENTHE 2006: Szenthe G.: Középvár kori összetett hátveretek. Egy középvár kori övtípusról – Mittelawarenzeitliche zusammengesetzte Rückenbeschläge. Über einen mittelawarischen Gürteltyp. *CommArchHung* (2006) 179–212.
- SZENTHE 2009: Szenthe G.: Daruszentmiklós, F-005 lelőhely. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 178–179.
- SZENTHE 2012: Szenthe G. P.: *A késő avar kori növényi ornamentika*. Doktori Disszertáció. Budapest 2012.
- SZENTHE 2015: Szenthe, G.: Ein osteuropäischer Schnallentyp aus dem 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Peripheriale Verbindungen zur Zeit der byzantinischen Dominanz. *ActaArchHung* 66 (2015) 341–378.
- SZENTHE 2016: Szenthe G.: Egy kelet-európai csattípus a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence és a kelet-európai sztyeppe 7. századi kapcsolatához. – Ein Schnallentyp der osteuropäischen Steppe im Karpatenbäcken. Lyraförmige Schnallen mit festem Beschlag und mitgenossenen Nieten (6–7. Jahrhundert). In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Budapest 2016, 365–388.
- SZENTPÉTERI 1985: Szentpéteri, J.: Gesellschaftliche Gliederung des awarenzeitlichen gemeinen Volkes von Želovce, I. Die führende Schicht der Bevölkerung (Bewaffnete und umgegürtete Personen.) *ActaArchHung* 37 (1985) 79–110.
- SZENTPÉTERI 1993a: Szentpéteri J.: Kígyómotívum a griffes-indás népesség hagyatékában. – Das Schlangenmotiv in der Hinterlassenschaft des Greifen-Ranken-Ethnikums. *HOMÉ* XXX-XXXI/ (1993) 225–278.
- SZENTPÉTERI 1993b: Az avar kori hadsereg legfelsőbb vezető rétege a régészeti források tükrében – Die oberste Führungsschicht des awarenzeitlichen Heeres im Spiegel der archäologischen Quellen. *Tisicum* VIII (1993) 163–180.
- SZENTPÉTERI 2009: Szentpéteri J.: A Barbaricumból Pannoniába (Germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában) – From the Barbaricum to Pannonia (Germanic military auxiliary people in the centre of the Avarian Khaganate). In: *„In terra quondam*

- Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 235–252.
- SZENTPÉTERI 2014: Szentpéteri, J.: Kritikai megjegyzések az avar-magyar asszimiláció kérdésköréhez. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk.: Sudár B. et al. Budapest 2014, 43–54.
- SZENTPÉTERI 2015: Szentpéteri, J.: Der Fundort in der Fachliteratur der Völkerwanderungszeit. In: László, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta*. Budapest, 2015, 34–49.
- SZENTPÉTERI 2017: Szentpéteri J.: A lelőhely a népvándorlás koros szakirodalomban. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 30–43.
- SZERÉNYI 2000: Szerényi J.: Adatok az Észak-Mezőföld löszflórájához. *Kitaibelia* V/2 (2000) 249–270.
- SZILÁGYI 2014: Szilágyi M.: Római utak a középkori Dunántúlon. *Történelmi Szemle* LVI (2014) 1–25.
- SZŐKE 1953: Szőke B.: Jan Eisner: Devinská Nová Ves Slovanské pohřebišťe. (Bratislava, 1952. Nakladateistvo Slovanskéj Akademie. Vied a Umení. 411 lap, 7 t., 114 kép.) *ArchÉrt* 80 (1953)166–170.
- SZŐKE 1980: Szőke, B. M.: Zur Awarenzeitlichen Siedungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *ActaArchHung* 32 (1980) 181–203.
- SZŐKE 1982: Szőke, B. M.: Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des ostfränkischen Grenzgebietes. Das Eisenmesser mit Knochengriff. *ActaArchHung* 34 (1982) 23–39.
- SZŐKE 1991: Szőke, B. M.: The question of continuity in the Carpathian Basin of the 9th century A.D. *Anteus* 19-20 (1990–1991) 145–157.
- SZŐKE 1992a: Szőke, B. M. Karolingzeitliche Gräberfelder I-II von Garabonc-Ófalu. *Anteus* 21 (1992) 41–203.
- SZŐKE 1992b: Szőke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Dunautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: *Awarenforschungen. Band 2*. Hrsg.: Falko, D. Wien 1992, 841–968.
- SZŐKE 1992c: Szőke, B. M.: Das karolingerzeitliche Gräberfelder von Sárvár-Végh malom. *ComArchHung* (1992) 125–158.
- SZŐKE 1993: Szőke B. M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 33–44.
- SZŐKE 1994: Szőke, B. M.: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II. *ZM* 5 (1994) 251–317.

- SZŐKE 1996: Szőke B. M.: Az avar kor vége. In: *Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár – Zalaegerszeg 1996, 108–114.
- SZŐKE 1999: Szőke B. M.: A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya-Esztergom, 1996. május 28–31.* Szerk.: Fülöp, É. M. – K. Cseh J. Tata 1999, 73–104.
- SZŐKE 2005: Szőke B. M.: Az avar – frank háborúk kezdete – The beginning of wars between Avars and Franks. *ZM* 14 (2005) 233–244.
- SZŐKE 2010: Szőke, B. M.: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Anteus* 31–32 (2010) 9–52.
- SZŐKE 2011: Szőke, B. M.: Beziehungen zwischen Keszthely-Fenékpuszta und Mosaburg / Zalavár in der Karolingerzeit. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia.* Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest / Leipzig / Keszthely / Rahden Westf. 2011, 509–540.
- SZŐKE 2012: Szőke B. M.: Avar kor végi női fejdíszek. In: *Thesaurus Avarorum.* Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 287–296.
- SZŐKE 2014a: Szőke B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében.* Budapest 2014.
- SZŐKE 2014b: Szőke B. M.: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* Szerk.: Sudár et al. Budapest 2014, 31–42.
- SZŐKE 2018: Szőke, B. M.: Spätantike Reminiszenzen im Karpatenbecken des 8.–9. Jahrhunderts? *Anteus* 35–36 (2018) 291–309.
- SZÖLLÖSY 1993: Szöllősy G.: Javaslat a lószerszámok és részeik egységes névhasználatára – Vorschlag zur Verwendung einheitlicher Bezeichnungen für das Pferdegeschirr und seine Bestandteile. *HOMÉ* 30–31/2 (1993) 563–596.
- SZÜCSI 2014: Szücsi F.: Avar kori balták, bárdok, szekercék és fokosok. Baltafélék a 6–8. századi Kárpát-medencében – Awarenzeitliche Streitäxte und Beile. Äxte im 6–8. Jahrhundert aus dem Karpatenbecken – Axes and Hammer Axes in the Avar Period. Axes in the 6–8. Century in the Carpathian Basin. *ARegia* 42 (2014) 113–186.
- SZÜCSI 2015a: Szücsi F.: Térhasználat az avar kori Mezőföldön – Use of space in Avar age Mezőföld. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3/2 (2015) 41–59.
- SZÜCSI 2015b: Szücsi F.: Avar kori temetők Nagyvenyimről. A Munkácsy utca – Fűzfa utcai, a határvölgypusztai és a járműjavítói temetőrészletek – Awarenzeitliche Gräberfelder von Nagyvenyim. Die Friedhofsabschnitte von Fundorten Munkácsy utca – Fűzfa utca,

- Határvölgypuszta und Járműjavító – Avar Period Burial Sites at Nagyvenyim. Cemetery Fragments from Munkácsy utca – Fűzfa utca, Határvölgypuszta and Járműjavító Sites. *ARegia* 43 (2015) 15–64.
- SZÜCSI 2016: Szücsi F.: Térhasználat és kontinuitás a népvándorlás kori Fejér megyében: romanizáltak, germánok és avarok – Use of Space and Continuity in the Migration Period in County Fejér (Hungary): Romanized Population, Germans and Avars. In: *Studia Varia. Tanulmánykötet*. Szerk.: Balázs *et al.* Budapest 2016, 496–512.
- SZÜCSI 2017a: Szücsi F.: Mezőföld a 9. század küszöbén – Mezőföld an der Schwelle vom 9. Jahrhundert. In: *HADAK ÚTJÁN XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6.* 2. kötet. Szerk.: Türk A. Budapest – Esztergom 2017, 175–202.
- SZÜCSI 2017b: Szücsi F.: Síri csend a tó körül. Kápolnásnyék, Sukoró és Velence avar kori leletei – Dead Silence at the Lake. Avar Finds of Kápolnásnyék, Sukoró and Velence. In: *HADAK ÚTJÁN XXII. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciakötete, Visegrád, 2012. október 4–6.* Szerk.: Merva Sz. Budapest 2017, 243–264.
- TAKÁCS 1996: Takács M.: Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.–14. Jahrhunderts der kleinen Tiefebene. *ActaArchHung* 48 (1996) 135–195.
- TAKÁCS 2005: Takács M.: The importance of water in the life of the rural settlements of Medieval Hungary. In: *Ruralia V: Water Management in medieval rural economy. Lyon 2003.09.27-2003.10.03.* Památky Archeologické Supplement; 17. Spisy Archeologické ústavu Akademie Ved CR, Prague 2005, 222–232.
- TAKÁCS 2009: Takács M.: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterungen zu zwei chronologischen Tabellen. *ActaArchHung* 60 (2009) 223–252.
- TAKÁCS 2018: Takács M.: *Egy kora középkori település a Nyírségben. Adatok a Felső-Tisza-vidék kora középkori településtörténetéhez.* Doktori (PhD) értekezés. Szeged 2018.
- TETTAMANTI 1975: Tettamanti S: Temetkezési szokások a X-XI. században a Kárpát-medencében. *Studia Comitatus* 3 (1975) 79–123.
- TOBIAS 2001: Tobias, B.: Die awarenzeitlichen Sieblöffel im Karpatenbecken. *CommArchHung* (2001) 161–182.
- TÓBIÁS 2007: Tóbiás B.: Néhány érdekes tárgy a Zillingtal-Unterer Kapellenberg D 41. sírból. Csátfibulák és ecsetek – Einige Interessante Gegenstände aus dem Grab D41 von Zillingtal-Unterer Kapellenberg. Ringfibeln und Pinsel. *ArchÉrt* 132 (2007) 325–341.

- TOBIAS 2011: Tobias B.: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében. *MFME – StudArch* 12 (2011) 277–312.
- TOMKA 1969: Tomka P.: A sopron-présháztelepi IX. sz-i temető – Der Friedhof von Sopron-Présháztelep aus dem 9. Jahrhundert. *Arrabona* 11 (1969) 59–91.
- TOMKA 1972: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. Kés a sírban. *Arrabona* 14 (1972) 27–75.
- TOMKA 1975: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. II. Tájékozás – Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit. *Arrabona* 17 (1975) 5–90.
- TOMKA 1978: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. – Angaben zum Bestattungsbrauchtum der Bevölkerung vom Kleinen Alföld in der Awarenzeit, III. Sarggebrauch im Gräberfeld von Táp. *Arrabona* 19–20 (1978) 17–108.
- TOMKA 1996: Tomka, P.: Frühawarenzeitliche Hirten in der Kleinen Tiefebene. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau von 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Hrsg.: Bialeková, D. – Zábojník, J. Bratislava 1996, 141–149.
- TOMKA 2000: Tomka, P.: Gräberfeld aus dem 9. Jh. in Páli-Dombok. *CommArchHung* 2000, 177–210.
- TOMKA 2003: Tomka P.: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. *Arrabona* 41 (2003) 11–56.
- TOMKA 2005: Tomka P.: Korai avar sírok Börcs–Nagydombon (Győr-Moson-Sopron megye). *ArchÉrt* 130 (2005) 137–179.
- TOMKA 2005b: Tomka P.: A bányog-gyűrhegyi 2. (kora avar kori) sír revíziója – Revision des frühawarenzeitlichen Grabes 2. von Bányog-Gyűrhegy. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 501–519.
- TOMKA 2006: Tomka, P.: Die Rolle der Überreste römerzeitlicher Strukturen in der Ausbildung mittelalterlicher Zentren in Transdanubien. In: *Trade, Journeys, Inter- and Intracultural communication in east and west (up to 1250)*. Ed.: Gálik, M. – Štefanovičová, T. Bratislava 2006, 68–77.
- TOMKA 2009: Tomka G.: Paks-Gyapa, M6 TO-22 lelőhely. *RKM* 2008 (2009) 256–257.
- TOMKA 2010: Tomka, P.: Teil eines Gräberfeldes aus der Karolingerzeit von Himod, Flur Káposztás. *Anteus* 31–32 (2010) 199–223.
- TÓTH 2004: Tóth E.: Római utak Pannoniában. *Ókor* 2004/1, 43–48.

- TÓTH 2006a: Tóth E.: *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon*. Budapest 2006.
- TÓTH 2006b: Tóth E.: Valeria vége. *Arrabona* 44/1 (2006) 579–596.
- TROGMAYER 2001: Trogmayer O.: In memoriam Bóna Isván. *MFME – StudArch* VII (2001) 7–8.
- TRUGLY 2008: Trugly S.: *A Komárom-hajógyári avar temető és telep – Das awarenzeitliche Gräberfeld und Siedlung von Komárom-Schiffswerft*. Budapest 2008.
- TÖRÖK 1954: Török Gy.: Kora avar sírok Mórán. *ArchÉrt* 81 (1954) 54–60.
- TÖRÖK 1973: Török Gy.: *Sopronkőhida IX. századi temetője – The Cemetery of Sopronkőhida in the 9th Century*. Fontes ArchHung. Budapest 1973.
- TÖRÖK 1975: Török, Gy.: The Kiskörös-Pohibuj-Mackó-dűlő cemetery. In: *Avar finds in the Hungarian National Museum*. Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 283–304.
- TÖRÖK–KOVÁCS 2015: Nagyvenyim–Munkácsy utca–Fűzfa utca lelőhelyen talált vas és bronz övtartozékok elektronnmikroszkópos archeometriai anyagvizsgálata. *AREgia* 43 (2015) 65–74.
- TÖRÖK–KOVÁCS–SZÜCSI 2016: Török B. – Kovács Á. – Szücsi F.: Előszállás-Öreghegy és Úrhida-Arany János utca lelőhelyeken feltárt avar kori fokosok elektronnmikroszkópos archeometriai anyagvizsgálata és régészeti értékelése – Die elektronenmikroskopische Materialuntersuchung der awarenzeitlichen Fokosche aus den Fundorten von Előszállás-Öreghegy und Úrhida-Arany János utca und ihre archäologische Bewertung. *AREgia* 44 (2016) 17–36.
- TÜRK 2011: Türk A.: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem. 2011.
- TÜRK–LŐRINCZY 2015: Türk A. – Lőrinczy G.: Régészeti adatok és természettudományi eredmények a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez - Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung. In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez – Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung*. Budapest 2015, 11–129.
- UNGERMAN 2018: Ungerman, Š.: Frühmittelalterliche Schlaufenohrringe mit Drahtanhängern oder Kettchen. In: *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge. Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen. 1: Bilder und Dinge*. Hrsg.: Daim, F. – Heher, D. – Rapp, C. Mainz 2018, 9–45.

- VADAS–RÁCZ 2010: Vadas A. – Rác L.: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkori idején. *Agrártörténeti szemle* 51 (2010) 39–62.
- VARGA 2013: Varga S.: 10 – 11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 297–320.
- VARSIK 1992: Varsik, V.: Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donaauraum im 6. und 7. Jahrhundert. *Slovenská Archeológia* XL–1 (1992) 77–107.
- VÉKONY 1981: Vékony G.: Onogurok és onogundurok a Kárpát-medencében. *SzMMÉ* (1981) 71–82.
- VIDA 1995: Vida, T.: Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 76 (1995) 219–290.
- VIDA 1999: Vida, T.: *Die Awarenzeitliche Keramik I*. Budapest 1999.
- VIDA 2005: Vida T.: Az avar kori meroving típusú korongfibulák. *WMMÉ* 27 (2005) 81–94.
- VIDA 2007: Vida, T.: Late Roman territorial organisation and the settlement of the barbarian *gentes* in Pannonia. *HAM* 13 (2007) 319–331.
- VIDA 2008a: Vida T.: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden, Awaren, Slawen. Akten des Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*. Hrsg.: Bemann, J.–Schmauder, M. Bonn 2008, 343–362.
- VIDA 2008b: Vida T.: Conflict and coexistence: The local population under Avar rule (sixth to seventh century). In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Ed.: Curta, F. Leiden 2008, 13–46.
- VIDA 2009: Vida T.: „...kérték, hogy Pannoniában lakhassanak” Az avarok letelepedése. In: *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Szerk.: Anders A. – Szabó M. – Raczky P. Budapest 2009, 105–122.
- VIDA 2011a: Vida T.: Sütőharangok és sütőfedők – Régészeti adatok Dél- és Közép-Európa étkezési kultúrájához. In: *Sötét idők falvai. 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia 2. kötete*. Szerk.: Kolozsi B. – Szilágy K. A. Debrecen 2011, 701–817.
- VIDA 2011b: Vida, T.: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenekpuszta. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáská, O. Budapest-Lepizig-Keszthely-Rahden/Westf. 2011, 397–456.

- VIDA 2012: Vida T.: A zárt kosaras fülbevalók eredetének kérdéséhez – Zur Herkunft der Ohringe mit geschlossenen Körbchenanhängern. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 63–84.
- VIDA 2013: Vida, T.: Raumkonzepte der Awaren und Byzantiner und deren Auswirkungen im unteren und mittleren Donaubecken im 6–7. Jahrhundert. In: *Parallele Raumkonzepte*. Hrsg.: Hansen, S. – Meyer, M. Berlin – Boston 2013, 307–324.
- VIDA 2015a: Vida, T.: Das kulturelle Bild der Gemeinschaft von Csákberény-Orondpuszta. In: László, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta*. Budapest 2015, 236–242.
- VIDA 2015b: Vida, T.: Zur Frage des gelben Tafelgeschirrs der frühmittelalterlichen Eliten im mittleren Donaubecken. In: „Castellum, civitas, urbs”: Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Ed.: Heinrich-Tamáská, O. – Herold, H. – Straub, P. – Vida, T. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2015, 313–328.
- VIDA 2017a: Vida T.: Bárdkések. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 201.
- VIDA 2017b: Vida T.: Ruhakapcsoló dísztükk. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 144–147.
- VIDA 2017c: Vida T.: Neustriai típusú csat. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 160–161.
- VIDA 2017d: Vida T.: Női övfüggők és tartozékaik. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 148–152.
- VIDA 2017e: Vida T.: Edények. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 206–212.
- VIDA 2017f: Vida T.: A csákberényi avar kori népesség etnokulturális képe. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 217–220.
- VIDA 2018: Vida T.: *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6–7. században*. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Budapest 2018.
- VIRÁGOS 2008: Virágos R.: Tájrégészeti megközelítések a dunántúli 5–6. századi régészeti lelőhelyek értelmezésében. *ArchÉrt* 133 (2008) 199–221.
- VÖRÖS 2017a: Vörös I.: Lótemetkezések. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 182–191.
- VÖRÖS 2017b: Vörös I.: Íjcsontok és tegezborító csontlemezek. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 177.

- VÖRÖS 2017c: Vörös I.: Csont tűtartók. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 199.
- VÖRÖS 2017d: Vörös I.: Csont botvégek. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 202.
- VÖRÖS 2017e: Vörös I.: „Csontbogozók”. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 202–205.
- VÖRÖS 2017f: Vörös I.: Csont tarsolyrészek. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 201–202.
- VÖRÖS 2017g: Vörös I.: Ló- és lovassírok. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. Székesfehérvár 2017, 94–100.
- WICKER 1990: Wicker E.: Koporsók a csólyospálosi avar kori temetőben – Särge im awarenzeitlichen Gräberfeld in Csólyospálos. *Cumania* 12 (1990) 9–69.
- ZÁBOJNÍK 1991: Zábojník, J.: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: *K problematike osídlenia stredodunaskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Eds.: Čilinska, Z. – Žilíková, M. Nitra 1991, 219–321.
- ZÁBOJNÍK 2004: Zábojník, J.: *Slovensko a avarský kaganát*. Bratislava. 2004.
- ZÁBOJNÍK–HOLEŠČÁK 2018: Zábojník, J. – Holeščák, M.: Avar Bow, Avar Arrow. In: *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. Hrsg.: Drauschke, J. et al. Mainz 2018, 481–488.
- ZLATARSKI 1918: Zlatarski, W. N.: *Geschichte der Bulgaren*. I. Leipzig 1918.

9. Rövidítések

ActaAntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Agria	Agria. Az Egeri Múzeum Évkönyve (Eger)
Anteus	Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ARegia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
BMMK	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Cumania	Cumania. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)

DissArch	Régészeti dolgozatok az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből – Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominata.
EME	Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
HAM	Hortus Artium Medievalium (Motovun)
JAMÉ	A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
KDMK	Kuny Domokos Múzeum Közleményei (Tata)
MFME: StudArch	Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei: Studia Archaeologica (Szeged)
RKM	Régészeti Kutatások Magyarországon (Budapest)
Savaria	Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SlovArch	Slovenská archeológia (Nitra)
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SZIKM AD	Szent István Király Múzeum Adattára (Székesfehérvár)
SzMMÉ	Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv (Szolnok)
SzSz	Székesfehérvári Szemle (Székesfehérvár)
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
Zounuk	Zounuk. Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve (Szolnok)
ZM	Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A leletanyag könnyebb áttekintését segítette, hogy azok az egykori egyetemi hallgatók – ma már régész kollégák –, akik egyes Fejér megyei avar kori temetők feldolgozásából írták szakdolgozatukat, rendelkezésemre bocsátották a megvédett kézírataikat. Ezúton is köszönöm Lencsés Zsuzsannának, Pásztor Eszternek, Rakó Dorottyának és Nagy Dávidnak.

A székesfehérvári Szent István Király Múzeum munkatársai részéről minden lehetséges segítséget megkaptam, hogy ez a munka elkészülhessen. A leletanyagnak a lehetőségekhez mérten mindig hiánytalan előkészítéséért Somogyfoki Bernadett gyűjteménykezelőt illeti hála, az ásatásaim leletanyagának restaurálásáért pedig Bodisné Szalontai Petrát, Késmárky Ritát, Csendes Erdei Katalint és Kabáczy Annamáriát. A képtáblák fényképeit részben magam készítettem, részben Burián Péter, Fodor Péter, Kiss Balázs, Molnár Artúr és Tóth Brigitta munkáját dicsérik. Az adatbázisom összeállításában való segítségnyújtásért nagy-nagy köszönettel tartozom volt kollégámnak, kedves falubelimnek Hári Krisztinának, húgomnak, Szücsi Violának, sógornőmnek Fiedler Katalinnak és a Szent István Király Múzeum részéről Gruming Diánának, Nagy Dávidnak, valamint ehelyütt is Tóth Brigittának. Kulcsár Mihály volt múzeumigazgatónak a kutatási engedély megadását köszönöm, valamint Pokrovenszki Krisztián régészeti csoportvezetőnek, majd múzeumigazgatónak a kutatómunkám zavartalanságának biztosítását.

Intercisa Múzeumban ugyancsak mindenben segítették a kutatómunkám. Buza Andrea és Keszi Tamás régészeknek, valamint Héger Anett gyűjteménykezelőnek tartozom köszönettel a leletanyag és a leltárkönyvek rendelkezésemre bocsátásáért.

Dr. Fülöp Gyulának – akivel Fejér megye legkisebb településén az egy főre jutó régészek legmagasabb számát produkáljuk – köszönöm, hogy mentorálta a népvándorlás kori régészetben való szárnybontogatásom és hálával tartozom azért, hogy foglalkozhattam (és foglalkozhatok) a feltárásai anyagával. Schilling Lászlónak a mindig hasznos tanácsaiért és egyes ták-fövenypusztai sírok adatainak, illetve leletek fényképeinek rendelkezésemre bocsátásáért tartozom hálával.

Ezúton is kifejezem hálám dr. Türk Attilának a témavezetésért és a PhD tanulmányaim segítéséért.

Fiedler Józsefnének köszönöm a munkahelyi vitára leadott értekezés törzsszövegéből a stilisztikai és nyelvtani hibáim kiszűrését.

Sosem lehetek elég hálás édesanyámnak, Szücsiné Fekete Évának, hogy mindig támogatott a tanulmányaim elvégzésében.

Végül pedig nagyon köszönöm drága feleségemnek, Fiedler Zsuzsannának, hogy türelemmel viselte a sokszor komoly áldozatot kívánó munkát, és a reménytelennek tűnő helyzetekben is a hivatásom melletti helytállásra buzdított.

Soli Deo Gloria!

Temetkezési szokások az avar kori Mezőföldön és az 5–10. századi térhasználati és kontinuitási kérdések

Rezümé

A doktori disszertációm elsődleges célja a Kelet-Dunántúlon belül földrajzilag jól körülhatárolható Mezőföld tájegység avar kori temetkezési szokásainak vizsgálata a sírok kialakításának, tájolásának, továbbá a sírok mellékleteiként fellelt tárgyak elhelyezkedésének, tipológiájának és időrendjének elemzésével. Az értekezés túlterjeszkedik a temetkezési szokások vizsgálatán annyiban, hogy – elsősorban ezen vizsgálatok eredményeire támaszkodva – válaszokat keres településtörténeti, térhasználati és kontinuitási kérdésekre is.

Az avar kori Mezőföld kultúrája – a leletanyag és a temetkezési szokások tanúsága szerint – erős ázsiai gyökerekkel rendelkezett, jellegzetességét azonban mégis a romanizált hagyományok (viselet, egyes temetkezési szokások és műhelyhagyományok továbbélésére utaló tárgytípusok) erős jelenléte, valamint a Meroving-germán és bizánci eredetű tárgytípusok viszonylag magas száma rajzolta ki.

A temetőknél a mellékletek kronológiai szempontú elemzésével pontosított időrendje adott lehetőséget a térhasználat és a térszervezés jellemzőinek felvázolására az avar kor három fő időszakában (kora, közép és késő avar kor). Az egyes mikrorégiók vizsgálatával kimutattam a népvándorlás korában még létező római kori struktúrák (utak, erődök, villák) 6–7. századi térszervező jelentőségét, és vizsgáltam a természetföldrajzi adottságok szerepét az avar kori térhasználatban.

A disszertáció a mezőföldi temetkezések áttekintésével új regionális adatokat szolgáltatott a 9. századi avarság kérdéséhez. Nincs régészeti nyoma annak, hogy a Karoling uralom a Mezőföldre is kiterjedt volna. Mezőföld 9. századi anyagi kultúrája az Alföld többi késő avar kori temetőjében megfigyelt legkésőbbi, 9. századra (is) keltezhető lelethorizontjával állítható párhuzamba.

Szücsi Frigyes

Funerary Customs in the Avar Age Mezőföld (Hungary, East-Transdanubia) and Questions of the Spatial Use and Continuity in the 5th–10th Centuries

Resume

The primary aim of my dissertation is to study the Avar age funerary customs of the Mezőföld region, which is geographically well-defined within East-Transdanubia, by analysing the design and orientation of the graves, in addition the location, typology and chronology of artefacts found as grave furniture. The dissertation extends beyond the examination of funerary customs in that it seeks answers to the issues of settlement history, spatial use and continuity primarily based on the results of these examinations.

The culture of Avar age Mezőföld, with its artefacts and funerary customs, has strong Asian roots, but it is characterized by the strong presence of romanized traditions (clothing, certain funerary customs and artefacts, which imply the survival of workshop traditions), and the relatively high number of Merovingian-German and Byzantine artefacts.

The specified chronology of the cemeteries, with analysing of the artefacts, gave the opportunity to outline the characteristics of spatial use and organization during the three major periods of the Avar age (early, middle and late Avar period). By examining the individual microregions, I have shown the significance of Roman structures (roads, forts, *villas*) in the 6th–7th century spatial organization, and the role of geographical conditions in the use of space during the Avar age.

The dissertation provided new regional data for the issue of the 9th-century Avars with an overview of the burials of Mezőföld. There is no archaeological evidence that Carolingian rule has extended to the Mezőföld. The material culture of Mezőföld in the 9th century is parallel with the latest archaeological horizon of the other cemeteries in Alföld (Great Hungarian Plan), which can be dated to the 9th century (too).

Frigyes Szücsi